LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvana Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each .. Rs.
Ásvaláyana Gṛihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..
Agni Purána, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each .. ..
Aitareya Áraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..
Aphorisms of Śáṇdilya, (English) Fasc. I .. .. ..
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..
Brahma Sútras, (English) Fasc. I .. ..
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each .. .. ..
Bṛihad Áraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each .. ..
Bṛihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..
Chaturvarga Chintámaṇí, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc. .. ..
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II .. .. ..
Daśa Rúpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each .. .. ..
Gopatha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..
Gopála Tápaní, (Sans.) Fasc. I .. ..
Gobhilíya Gṛihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each .. ..
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each .. ..
Kátantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each .. .. ..
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each .. ..
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each .. ..
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each .. ..
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..
Mímámsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each .. ..
Márkaṇḍeya Purána, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each .. ..

(Continued on third page of cover.)

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 494, 506, 508, 517, 526 and 538.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAṆḌIT SATYAVRATA SĀMAŚRAMĪ.

VOL. II.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1885.

विषया एव द्रष्टव्याः। तद्यथा,—य एवोत्कटिक उरसा वा गच्छति, स एव कसतीत्युच्यते; नेतरो य ऊर्द्धो गच्छति। तथा च,—य एव* निम्नेन प्रदेशेन कश्चिदचेतनो लोष्टादिरन्यो† वा चेतनः पुरुषादिः अकामकारेण गच्छति, स एव लोटत इत्युच्यते‡; नान्यः। तथा च,— यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित् स्रवति, तदेव स्रोतत इत्युच्यते; नान्यत्। एवं गच्छतिकर्मणा सेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् § गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः। देशान्तरप्राप्तिस्तु चलनपूर्विका, सर्वेषां समानं कार्यम्; इत्यत एकार्थत्व मेषा मुक्तम्॥। सामान्यशब्दाश्च क्वचिद् विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च क्वचित् सामान्यवाचिनः; तदप्युपेक्षितव्यम्॥

एकार्थ मनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकरण मनुक्रान्तम्; "अथ" इदानीं यद्व्याख्यातव्यं¶, तत् समासतः प्रतिज्ञायते।—"यानि अनेकार्थानि एकशब्दानि" पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एतावता मर्थाना मिद मभिधान मित्येवम्; "तानि", "अतः" परम् "अनुक्रमिष्यामः" व्याख्ययेत्यभिसम्बन्धः। किंलक्षणा पुनरिह व्याख्या? इति। तदुच्यते;—

"तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि।
निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे॥"

---

* "स एव" क, ख।
† "लोष्टादिरन्या" ग।
‡ "लोठत इत्युच्यते" ग।
§ "सति प्रसिद्धिसामर्थ्याद्" ग।
|| १भा० २३९—२५७ पृ० १४ ख०।
¶ "यथाख्यातव्यं" क, ख।

यान्येतानि दयत्यकूपारादीनि पदानि * अनेकैरर्थैरुपदया-दानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदयादानदहन-हिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि; तान्येव मितरेतरविशेषणविशेष्य-भावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणता मुपगतानि; एवम्प्रकारया ऐकपदिकप्रकरणव्याख्यया † 'अनुक्रमिष्यामः' वर्णयिष्यामः ‡। अन्वा-र्थस्याप्रतीयमानस्य पर्यायाभिधानेन विभज्य प्रतिपादनं व्याख्या; शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या। एव मेते द्वे व्याख्ये। तयोरर्थपरि-ज्ञान मेकस्याः कार्यम्; शब्दपरिज्ञान मेकस्याः। तदेतदुभय मस्मि-न्नेकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते §॥

आह;— किं मनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्या-यन्ते? नेत्युच्यते;—"अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्"। 'अनवगत-संस्कारान्' अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः। येषां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञायते ‖, तांश्च निगमान् अत्रैव ¶ व्याख्यास्यामः। पूर्व्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति च-शब्दः॥

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते, "तद्" "ऐकपदिकम्" "इति" अनेन नाम्ना अन्येऽप्याचार्य्याः "आच-

---

* "दयते" १भा० २९६ पृ० (२९)। "अकूपारस्य" १भा० २९७ पृ० (२२)। आदिशब्दः प्रकारार्थः। तथा च "जहा"—प्रभृतीनि, "ऋबीसम्"—इत्यन्तानि (१भा० २८८—४५८ पृ०) बोध्यम्।

† "एकपदिकं प्रकरणव्याख्यया" क, ख।

‡ "वर्णयिष्याम इत्यर्थः" ग।

§ १४९ पृ० २ पं० "§" टीका च द्रष्टव्या।

‖ "ज्ञापितः" ग।

¶ "तत्रैव" क, ख।

धानं वा स्यान्मर्यादा (मर्यैरादीयते
मर्यादिनोर्विभागो मेथतिराक्रोशकर्म्मा
क महं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते
भवति यन्निधीयते पाश्या पाशसमूहः प
तेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

कतमः पुनरसौ निगमः? इत्याह;—"को नु मर्
६,२,४९,२)"—इति। त्रिशोकस्येय मार्षम्। गायत्री
महदुक्थे त्र्यचाशीतिषु शस्यते। अस्या ऋचि जहेत्यस्य
त्तरपदाविरोधा†-प्रकरणशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिभिः संस्कार
ञ्जति हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः। कथ
शृणु;—'मा' 'नः' 'एकस्मिन् आगसि' 'वधीः' हे
'मा' 'द्वयोः' आगसोः वधीः। 'उत' अपि च 'त्रिषु' आ
मा वधीः। 'भूरिषु' अपि अपराधेषु 'मा वधीः' इति ‡
स्मिन् प्रकरणे ब्रवीति "को नु मर्या:"—इति। हे 'मर्याः' म
युष्मानेव तावत् पृच्छामि,—'अमिथितः' अनाकुष्टः, परुष
किञ्चिदनुक्तः, अपि च 'सखा' समानख्यानः, 'सखायम्' एव स
ख्यान मेव सन्तम् (यथा भवता महं यज्ञे समानख्यानः
सन्तम्) 'अब्रवीत्'। को न्वेव माह? 'अमिथितः' अनाक्रुष्टो त्रु

---

* नैतन्निर्वचनं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† "पूर्वोत्तरपदाविरोधः" क, ख।

‡ "मा नु एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु। वधीर्मा शूर भूरिषु॥"
२,४८,४।

भीतमन्दस्याख्यातः? न ह्यभीतः कश्चित् पल्यते
सार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"मर्या इति" मनुष्य
इहापि चैतत् "मनुष्यनाम" एव। तथोक्ता व्युत्पत्त्या
मनुष्यो मरणधर्मा" इति †। अथ "वा" "मर्यादाभिध
"स्यात्", न मनुष्यनाम। यदा मर्यादाभिधान मेतद
तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या;—"मर्यादा, मर्यैरादीयते
एषा मर्यादा,— यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूय मनादृता
असदभियोगं सखायः सन्तो मम सख्युर्हंत्त मा वधी
नैतन्न्याय्य मित्यभिप्रायः। "मर्यादा, मर्यादिनोर्विभागः"।
या भूमिरपचीणा, सा मर्यैत्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः); आदि
विषयस्योपक्रमस्योच्यते। संश्रितायाश्च ‖ भूमेरादेश्च विभागका
या भूमिः, सा मर्यादेत्युच्यते। "मेथतिराक्रोशकर्मा"। च
पत्योऽश्व मभिमेथतीति प्रसिद्ध मश्वमेधे मेथतेराक्रोशकर्मत्व
लोकेऽपि च खालो ¶ मेथनक इत्युच्यते; स ह्यभीक्ष्ण माक्रुश्यते
आक्रोशति च सः ॥

"अपापकम्"—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः;—को न्वेवं
ब्रूयादपापकं सन्तं मा वधी रिति? जघान क महं जातु पापक

---

* १भा० १८० पृ० (११)

† पुरस्तात् २१५ पृ० ८ पं०।

‡ क-ख-नाम-वृत्तिपुस्तकयोश्च नास्त्येतन्निर्वचनम्।

§ "हता" ग।

‖ "हतायाश्च" ग, रोथसङ्गृहीते च।

¶ "स्यालो" ग। खलमध्ये स्थितो धान्यमर्दनाय प्रोथितो गवादिबन्धनदण्डः।

तः पलायते? न कश्चिदपि; सौम्योऽह

बन्धादिन्द्र * एवायम् † ॥

ने प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्यार्थो-

णार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः; जहातौ ह्येतस्मिन्

र्वोत्तराणि च पदानि विरुध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि

जहातेरवकाशोऽस्ति, पारिशेष्यात् हन्तेरेतद्रूप

।

वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥

—इति †। एतत् पद मनवगतसंस्कारावसरप्राप्तं

पदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुवृत्त्या स व्याख्यातव्य इति

येयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या ब्रूमः ;—"निधा पाश्या

। पर्यायेण तत्त्ववचनम्। यो वालमयः स्नायुमयो वा

क्षिग्रहणार्थं, स पाशेत्युच्यते। अधुना द्वावप्येतौ शब्दौ

धा-शब्दं पाश्या-शब्दञ्च।—"यत्" यस्मात् इयं "निधी-

चैर्धार्यते पक्षिग्रहणार्थम्। तस्मात् निधि रिति प्राप्ता,

वा। सेय मेवं प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसंस्कारेणोच्यते।

ब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्ब्रवीति प्रत्ययोत्पादनार्थम्;—

पाशसमूहः" इति। पदान्निष्कृष्य तद्धितार्थो निरुक्तः;

पदार्थं निर्ब्रवीति ;—"पाशः पाशयतेर्विपाशनात्"; तेन हि

मतिशयेन वा पाश्यते बध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

"या च का च बलकृति रिन्द्रकर्मैव तत्"—इति द० का० ७, २, २।

ग-पुस्तके तु एतदनन्तरं "चिशाकस्याद्यस्येव मार्षम्"—इत्यधिकम।

१भा० ६८९ पृ० ९ पं०।

48

[पूर्वषट्कम्,

ायते ॥ इत्येष सम-

ामसु पठितम् *,

पत्तिः ;—"मर्यो

नम्" एव अत्र

भिप्रेतं भवति,

ते" †। का नु

अनाकुष्टाश्च

:? इति ;

श्रिता ?

रन्यस्य

तेरिणी

क्षः

म्।

वयः॑ सु॒प॒र्णा उप॑ सेदु॒रिन्द्रं॑ प्रि॒यमे॑धा॒ ऋष॑यो॒ नाध॑मानाः। अप॑ ध्वा॒न्तमू॑र्णु॒हि पू॒र्द्धि चक्षु॑र्मुमु॒ग्ध्य१स्मा-न्नि॒धये॑व ब॒द्धान्। वयो वेर्बहुवचनं (सुपर्णाः*) सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुह्या-ध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूर्द्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् पा॒र्श्वतः श्रोणि॒तः शि॒ता-म॒तः पार्श्वं पर्शुमय† मङ्गं भवति पर्शु‡ स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्ट मङ्गैरङ्ग मङ्कना§ दञ्चनाद्वा श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शितामं भवति दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाक-पूणिर्विषितो भवति श्यामतो यकृत्त इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद् यथा कथा च कृत्यते॥ शितिमां-सतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः॥ ३॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधा-शब्दः पाशसमूहवाची, त मानीय ब्रवीति; निधाशब्दनिगमार्थम्। कतमः पुनरसौ मन्त्रः? इत्याह;—"वयः॑ सु॒प॒र्णा" इति ¶। शात्त्यस्य गौरिवीतेरिय मार्षम्।

---

* नास्त्येतत् पदम् क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† "परशुमय" क, ख, ग ङ।

‡ "परशु" क, ख।

§ "मङ्कना" क, ख, ग।

|| "कृत्यते" क, ङ।

¶ ऋ० सं० ८, २, ४, ९।

त्रिष्टुप्। अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्रस्य परिधानीयैषा निविद्धानीये सूक्ते। 'वयः' "आदित्यरश्मयः"। "वेतेः"* गत्यर्थस्य (अदा० प०) नामीभूतस्य "बहुवचनम्"; विः, वी, वयः इति। 'सुपर्णाः' "सुपतनाः" एत एव "उपसेदुः"। उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रावहन्यहनि। क मुपसेदुः? 'इन्द्रम्' आदित्यम्। 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः। त एव यज्ञसहचारित्वात्; उद्गतेषूदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते। 'ऋषयः' त एव, अर्षणात्†; प्रकाशकत्वात्। 'नाधमानाः' त आदित्य मुपसेदुः‡। क मर्थं "याचमानाः"? इति। "अपोर्णुहि" अपावृणु जनाना मेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्वस्तम्", आच्छादितं तमसा। 'चक्षुः' 'पूर्द्धि' "पूरय"; युष्मदननुगृहीत मसफल मिवैतेषां जनाना मेतच्चक्षुः§, तत् पूर्द्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः। अथवा 'पूर्द्धि' "देहि" इति। यदुक्तं स्यात् अस्तं हि गच्छता त्वया एतेषां जनाना माप्त मिव‖ यच्चक्षुः, तत् पुनरुद्यंस्त्व मेतेभ्यो¶ जनेभ्यो देहि। कथं च पुनर्देहि? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्" 'निधया' "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले "बद्धान्"। यावदेतत्तावदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां जनाना मेतच्चक्षुर्दद्मः, सफलं वा कुर्मः। एवं ह्येतत् त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः। एत मर्थं याचमाना उपसेदुः॥

---

* मूलपाठस्तु "वेः" इत्येव।

† "ऋषणात्" ग।

‡ "नाधमानास्त मुपसेदुः" क।

§ "यच्चक्षुः" क, ख।

‖ "जनाना मिव" रोथ्-मु० पाठः।

¶ "तदुद्यंस्त मेतेभ्यो" क, ख। "तदुद्यन्नेतेभ्यो" रोथ्-मु० पाठः।

"चक्षुः", "ख्यातेर्वा" दर्शनार्थस्य; "चष्टेर्वा" दर्शनार्थस्यैव। एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्'—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्त्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधा-शब्दस्य पाशसमूहादन्यः कोऽर्थः स्यात्?—'मुमुग्धि', 'बद्धान्'—इत्येतौ शब्दौ येन बद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थाभिधायिनं शब्द माकाङ्क्षतः। तत्रैवं सति वर मविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्त्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभिधायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पाशसमूहाभिधायित्वेऽवतिष्ठते; इतरथा ह्यय मितरैः पदैरसम्बध्यमानोऽनर्थक एव स्यात्। तस्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्काराणा मसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्यादाकाङ्क्षितरूप एवार्थोऽवस्थानं भवति; तदुपपाद्यं सर्वत्र; ग्रन्थातिगौरवभयात्तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः॥

"शिताम(२)"—इति *। एतदनवगतम्। अनुपन्यस्यैव पदम्, अभिधेयं चानुक्त्वैव निगम मेव प्रथमं पठत्याचार्यः। विप्रतिपत्त्यानेकार्थत्व मस्येति। "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः"—इति निगमः (य॰मा॰सं॰२१,४३)। पशुहविषः प्रैषेऽयं मन्त्रशेषः। कतमः पुनरसौ प्रैषः? "होता यक्षदिन्द्राग्नी"—इति †। सर्व एव गद्यः। वामदेवस्यार्षम्। मैत्रावरुणो ब्रवीति। 'होता यक्षत्' होता यज-

---

* १भा॰ ३८९ पृ॰ ९ पं॰।

† "होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम्पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानाꣳ सुमत्क्षराणाꣳ शतरुद्रियाणा मग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेताꣳ हविर्होतर्यज॥" य॰ मा॰ सं॰ २१, ४२।

त्यर्थः। तेन चेज्यमानौ 'इन्द्राग्नी', * अस्मात् 'हविषः' पश्चाख्यात् 'मध्यतः' यदेतत् 'मेदः' 'उद्भृतम्', अस्यां स्रुच्यां हितम्। तस्मान्मेदः पर्यस्यति, अपयति, त्रेधा मेदः करोतीति ह्युक्तम्। एतन्मेदः 'अद्य' एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्भृतम् 'आत्ताम्' भक्षयेताम्। 'पुरा द्वेषोभ्यः' हविर्मथिभ्यः पिशाचादिभ्यः। 'पुरा पौरुषेय्या गृभः' अर्वागिड़ावदानात् † : इडा हि ‡ पुरुषार्थं गृह्यते, प्राक् तस्माद् ग्रहणात्। 'इन्द्राग्नी' 'घस्तां' भक्षयेतां, 'नूनं' निश्चयेन। एतस्मिन् 'घासे' घसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अज्राणाम्' अनभिभूतानां रक्षोभिः आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्कृतानाम् §। अथ वा 'घासेअज्राणाम्' इत्येकं पदम् ‖। तदाय मर्थः ;— घासे हि सति पशवो न जीर्य्यन्त इति 'घासेअज्राः'। 'यवसप्रथमानां' यवसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवत्वप्रसंगे प्रथमानि; तेषां यवसप्रथमानाम्। 'सुमत्क्षराणाम्' स्वय मेवैतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्क्षराणाम्। 'शतरुद्रियाणाम्' बहुस्तुतीनाम्। अथ वा 'शतरुद्रियाणां' बहुशो रुग्णानाम् ¶। 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादूकृतानाम्। 'पीवोपवसनानाम्' पीव्ना छागेन, उपवस्तानाम्; अथ

---

* शाखाविशेषे 'इन्द्राग्नी' एव; माध्यन्दिन्यां तु 'अश्विनौ' इति।

† "अर्वागिलावदानात्" क, ख।

‡ "इला हि" क, ख।

§ "सम्भृतानाम्" क, ख।

‖ "हलदन्तात् (पा० ६, ३, ९)"—इत्यादिना सप्तम्या अलुकि "प्रकृत्यान्तः (पा० ६, १, ११५)"—इति प्रकृतिभावे च रूपम्।

¶ "बहुशोरुग्णानाम्" क, ख।

वा पीवानं छाग मुपगम्योषितानाम् *। 'पार्श्वतः' अङ्गात् 'अवत्तानाम्'। 'श्रोणितः' अवत्तानाम्। 'शितामतः' अवत्तानाम्। 'उत्सादतः' च उच्छेदनस्थानात् 'अङ्गादङ्गात्' अवत्तानाम्। 'करतः' कुरुताम् इन्द्राग्नी! तृप्तिम् एतेषाम् एवंलक्षणाना मवदानानाम् †। हे 'होतः'! यथैताविन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसेवेताम्, एतत् 'हविः'। तथा त्व मपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते;—"पार्श्वं पर्शुमय मङ्गं भवति"। पर्शवो वङ्क्रय उच्यन्ते; तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम् ‡। आह;— पर्शुः कस्मात्? उच्यते,—"पर्शुः, स्पृशतेः"। आह;— किं मनया स्पृष्टम्? इति। उच्यते,—"संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्" प्रति भवति। आह;—"पृष्ठं" कस्मात्? उच्यते,—"स्पृशतेः" (तु० प०) एव; तद्धि "संस्पृष्ट मङ्गैः"। आह;—"अङ्गम्" कस्मात्? उच्यते,—"अङ्कनात्"; अङ्कितं § हि तत् कालेन भवति ‖, गत मित्यर्थः (भू० प०)। "अञ्चनाद्वा"। अञ्चतिरपि गत्यर्थ एव (भ्व० प०)। धात्वन्यत्व मर्थैकत्वम्। पार्श्वशब्द-प्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम्। अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति;— "श्रोणिः श्रोणतेः" धातोः "गतिचलाकर्मणः" (भू० प०)। गति-

* "पीवोवसनानाम्। पीवस् शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवाची। पीवसां स्थूलाना मङ्गाना मुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां, तानि पीवोपवसनानि, तेषां स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां छागाणा मित्यर्थः। "उपवसने पीवः (३, १, १२)"—इति प्रातिशाख्यसूत्रेण पीवसो विसर्गलोपः"—इति महीधरः।

† "मवदातानाम्" क, ख।

‡ "पार्श्वपटलम्" ग।

§ "अक्कनात्; अक्कितं" ग।

‖ "अक्तेति क्षिप्रनाम, अञ्चित मेवाङ्कितं भवति।"—इति अत्रैवोपरिष्टात् वक्ष्यति (नैग० का० ५, २, ५)।

निमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गति-चलाकर्मणः। किं कारणम्? "श्रोणिश्चलतीव" स्थानात् पशोः "गच्छतः" ॥

शितामशब्दस्य तत्त्व माचष्टे;—"दोः शितामभवति" बाहु-रित्यर्थः। आह;— दोः कस्मात्? उच्यते;—"दोः", "द्रवतेः" (भू०प०); तस्य हि प्राणेन पशु द्रवति। शित मंसभावेन एत-त्कार्यं भवतीति शितामः। यदा दोर्विषये शितामशब्दः, तदैवं निर्वक्तव्यः। आह;— कयोपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते? शृणु;— पशोर्हि बाह्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भवन्तीति। तत्र, पशोः पार्श्वे श्रोण्यावंसाविति बाह्यानि; जिह्वाहृदयक्रदादीनि * आ-भ्यन्तराणि। तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणितः इत्येतयोरन्तरा वर्त्तमानः शितामशब्दः कि मन्यद् दोष्णोऽभिदध्यात्। प्रायो † हि नियामको भवति। एवं बाह्यावदानप्राये च शितामशब्दो वर्त्तते इति दोर्विषयः कथ्यते।　　　　। "योनिः शितामः"—"इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। तत्र योनिः अनवदानीया एव ‡। योनिसमानदेशस्तु गुदो नामावदान मस्ति, स योनिशब्देनोच्यते। स च गुदः "विषितो भवति"। 'विषॢ व्याप्तौ' (जु०उ०); व्याप्तः स पुरीषेण भवति। अथवा विषितमांसो विपुषितमांसः, विस्रस्तमांसः, स भवति। आह;— कयोपपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः शितामशब्देनोच्यते? इति। शृणु;— स हि श्रोण्यनन्तरो भवति; श्रोण्यनन्तरश्च शितामशब्द

---

* "जिह्वाहृत्क्लदादीनि" ग।

† 'प्रायः' अभिप्रायः।

‡ शाकपूणिमते योनिरप्यवदानीयेत्यस्माकम्।

उच्यते,— श्रोणितः शितामत इति। शब्दसारूप्य मपि च किञ्चि-दस्ति,— विषितो भवति, शितामेति। अनयोपपत्त्या अनेन च शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते। । "श्यामतो यकृत्तः"—"इति" "तैटिकिः" आचार्यो मन्यते। यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति। एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लभ्यते। एवञ्च सति यकृत्त एतदवदानं चोदितं स्यादिति गम्यते। किङ्कारणम्? तद्धि "श्यामं", "श्यायतेः" (भ्वा० आ०) धातोः; तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते। आह;—"यकृत्" कस्मात्? उच्यते,— तद्धि मृदुत्वात् "यथा कथा च" अयत्नेनैव "कृत्यते" क्रियत इत्यर्थः। । "शितिर्मांसतो मेदस्तः"— "इति" "गालवः" आचार्यो मन्यते। श्वेतान्मांसात्* 'शितिर्मांसतः'। कतमत् पुनस्तत् श्वेतं † मांस मिति? उच्यते,— 'मेदस्तः'। तस्मात् यदुक्तं भवति शितिर्मांसत इति, तदेवोक्तं भवति शितामत इति। अत्र मपि बहुतरं शब्दसारूप्य मस्ति। "शितिः", "श्यतेः" तनूकरणार्थस्य (दि०प०); परो हि विवेकस्तेजसो मेदस्येवावतिष्ठते। "मांसं", "माननं वा" य एव हि मान्यो भवति, तदर्थ मेतत् संस्क्रियते ‡। "मानसं वा"; सुमनसा हि तदुपादीयते §। अथ वा य एव हि मनस्विनो भवन्ति, तैरुपादीयते। "मनोऽस्मिन् सीदतीति वा"

---

* "श्वेतान्मांसात्" ग।

† "श्वेतं" ग।

‡ अत एवातिथिर्गौश्च उच्यते।

§ य० मा० सं० २१, ४३ मन्त्रे "यवसप्रथमानाम्"— इत्यस्य व्याख्यानाभिप्रायतो महीधरेणोद्धृत्योक्तः,— 'एतद्वै परम मन्नाद्यं यन्मांसम्— इति श्रुतिः'।

सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति *। "मेदः" "मेद्यतेः" स्नेहनार्थस्य † ॥

एव मेष शिताम-शब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि । एव मेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्कारानि उपेक्षितव्यानि । उक्तं हि,—

"शब्दरूपं पदार्थस्य व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।
सर्व मेतदनेकार्थे दृशानवगमे गुणाः ॥"—इति ।

कतमे पुनस्ते ? इति । पद(१)जात्य(२)भिधेय(३)स्वर(४)संस्कार(५)गुण(६)विभाग(७)क्रम-(८)विक्षेपा(९)ध्याहार(१०)व्यवधानानि । तेषु चाभिधेय मपेक्ष्य निर्वचनं कर्त्तव्यम् ‡ । उक्तं हि,—

"धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।
बह्वेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥
धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थज मेव च ।
वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥"—इति ।

(१)पदजात्यनवगतम्,—"त्व" इति § यथा ; नाम, निपातो वा ?

(२)अभिधेयानवगतम्,—"शिताम" इति ‖ यथा ।

---

* "अश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि"—इत्यादि य० मा० सं० २१, ४६ ।

† "अग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसस्य हि घृतस्य च भवन्ति"—इति ; "सा वा एषा रेत एव यद् वपा प्रेव वै रेतो लीयते प्रेव वपा लीयते, शुक्लं वै रेतः शुक्ला वपा ऽशरीरं वै रेतो ऽशरीरा वपा"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २, २, ३-४

‡ "वक्तव्यम्" क, ख ।

§ पु० ६२ पृ० ७ पं०—६५ पृ० १८ पं० । पुनः ६७ पृ० ५ पं० = ६९ पृ० १७ पं० ।

‖ १भा० २८९ पृ० (२) । अस्मिन्नपि भागे पु० ३८० पृ० १२ पं० ।

(३)स्वरानवगतम्,—"वने न वायो" इति * यथा ।

(४)संस्कारानवगतम्,—"ईर्मान्तासः" इति † यथा ।

(५)गुणानवगतम्,—"करूळती" इति ‡ यथा ।

(६)विभागानवगतम्,—"मेहना" इति § यथा ।

(७)क्रमानवगतम्,—"उप रमध्वं मे वचसे" इति || यथा ।

(८)विक्षेपानवगतम्,—"द्यावा नः पृथिवी" इति ¶ यथा ।

(९)अध्याहारानवगतम्,—"दानमनसो नो मनुष्यान्" इति यथा।

(१०)व्यवधानानवगतम्,—"वायुस्व नियुत्वान्" इति ** यथा।

एक मपि पदं पदद्वितयं क्रियते,—"पुरुषादः, पुरुषानदनाय" इति †† यथा ।

पदद्वितय मपि चैकं पदं क्रियते,—"गर्भनिधानीं सनितुः" इति ‡‡ यथा ।

आख्यात मपि च नाम क्रियते,—"सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः" इति यथा ।

एव मेष शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः; दृष्टानुविधानात् छन्दसि यथासम्भव मनुविधेयः ॥ २ ॥

---

* ऋ० सं० ७,७,२२,१ । ऐ० ब्रा० ५,२ ।

† १भा० २९२ पृ० (१४) । अत्राप्यध्याये प० २ पा०, ५ ख० ।

‡ १भा० ४५५ पृ० (१२२) । परस्ताच्च ६,६,१ ।

§ १भा० २८९ पृ० (४) । इत उत्तरस्मिन्नपि खण्डे (४,१,४) २८७ पृ० ।

|| पुरस्तात् २४१ पृ० १८ पं० । ऋ० सं० २,२,१२,५ ।

¶ ऋ० सं० २,८,१०५ । परस्तात् दै० का० ९,४,१ ।

** परस्तात् ५,५,४ । ऋ० सं० ५,४,६,२ ।

†† पुरस्तात् १८१ पृ० ५पं०, ७पं० । ऋ० सं० ७,७,१९,२ ।

‡‡ पुरस्तात् २७५ पृ० ८ पं० । ऋ० सं० २,२,५,२ ।

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादात मद्रिवः। राधस्तन्नो विदद्वस उभया हस्त्याभर। यदिन्द्र (चित्रं*) चायनीयं† मंहनीयं धन मस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तद्दातव्य मद्रिवन्नद्रिरादृणात्येतेनापि‡ वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राध्नुवन्त्येनेन§ तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्या माहरोभौ समुब्धौ भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो‖ मनोतेः ॥ ४ ॥

"मेहना(४)"—इति¶। एतदनवगतम्। "मंहनीयम्"इति अवगमः। "यदिन्द्र चित्र मेहना" **—इति निगमः। अत्रेर्भौमस्यार्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। स्वरपृष्ठानां स्वरसाम्नां प्रथमे स्वरसाम्नि "यज्ञा-

---

* "चित्र" ङ। बन्धनीचिह्नान्तर्गतं पदं न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† "चायनीय" ख, ङ।

‡ "रादृणात्यनेनापि" ङ। "रादृणात्येनेनापि" च।

§ राध्नुवन्त्येतेन' क, ख।

‖ "स्यान्मना" च।

¶ १भा० २८९ पृ० १४ पं०।

** ऋ० सं० ४,२,१०,१ = सा० सं० उ० आ० ४,२,१,४।

२र २
यथा अपूर्व्य" इति* स्तोत्रियः†; स्वरपृष्ठानां "यदिन्द्र चित्र मेहना"
१ २ ३ २ ३ १ २ ३क
इति ‡ द्वे§; "या इन्द्र भुज आभरः" इति ‖ तृतीयानुरूपस्येति¶ विनियोगः। हे "इन्द्र"! 'चित्रम्' "चायनीयम्" पूजार्हम्**, "यत्" 'मेहना' "मंहनीयं" पूजार्हम्, तव 'राधः' "धनम्" "अस्ति" किञ्चित्, 'त्वादातं' "त्वया" च "दातव्यम्" एवावश्यं सुचिर मपि स्थित्वा "नः" अस्मभ्यम् "तद्" यतः, अतो ब्रूमः,—हे 'अद्रिवः' वज्रिन्! "तत्" "नः" राधः हे 'विद्द्वसो' आप्तधन!†† साम्प्रत मेव "उभाभ्यां हस्ताभ्याम्" अकृपणम् 'आभर' "आहर"; मा चिराय

---

१ २र २
* यज्ञायज्ञा वो अग्नये इत्यस्या ऋचि (सा० सं० आ० आ० २, ७.) गीतानि चत्वारि सामानि (सा० सं० आ० गा० ३, २, ९—१२) स्वरसञ्ज्ञकानि। तान्येव गवामयनसत्रादौ अभिजिद्विषुवतोर्मध्यगेष्वहःसु त्रिषु आर्भवेषु पवमानेषु अनुष्टुप्सु गीतानि चेत् स्वरसामानीत्युच्यन्ते, बृहद्रथन्तरपृष्ठस्तोत्रीयेषु गीतानि चेत् स्वरपृष्ठानीत्युच्यन्ते। तेषाञ्च विधायकम्,—"स्वरसामान एते भवन्ति"—इत्यादि ता० ब्रा० ४, ५।

† "स्तोत्रियस्तृचो भवति"—इति ता० ब्रा० १४, १ ७। "एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम्",—इति मी० अ० ९ २, ३। "स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः"—इति च ता० ब्रा० ११, ६, ६।

‡ सा० सं० छ० आ० ४,२,१ ४; उ० आ० ४,२,१४,१। तत्र तत्र पुनरेवं
१ २ २२उ ३
पाठः,—"यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति" इति।

§ द्वे सामनीति यावत्। ते च यदिन्द्र चित्रेति मूलके ऊ० गा० ४,१,१९; २२, २, १९।

‖ सा० सं० छ० आ० ३,२,२,२।

¶ "पूर्वं सु चैव तद्रूप मपरेण रूपेणानुवदति। यत् पूर्वरूप मपरेण रूपेणानुवदति तदनुरूपस्यानुरूपत्वम्"—इति ता० ब्रा० ११,६,४। अपरञ्च च तत्रैव बहुत्र।

** "चित्र चायनीय! पूजार्ह!" क, ख।

†† "वित्तधन!" इत्येवं यास्कीयव्याख्यानम्।

इत्यभिप्रायः। अथ "वा" "यन्म इह नास्तीति" एतस्मिन् वाक्यैकदेशे "त्रीणि" "पदानि" "मध्यमानि" मध्ये भवन्तीत्यर्थः। कथं मेहना इत्येषा संहिता,—'मे–इह–न' इति? एतान्यस्याः संहितायाः पदानि। एव मेष वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति। अत्र 'यत्'—इति प्रथमं पदम्, अतः परं 'मे', 'इह', 'न'—इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि पदानि, 'अस्ति'—इति पञ्चमं पदम्। एव मभिप्रेत्य "इन्द्र-चित्र"-शब्दादपकृष्योक्तं "त्रीणि मध्यमानि पदानि" इति। आह;—यद्येवम् पदविभागः, तदा कोऽर्थः? इति। उच्यते,— यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तव च तद् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्तोतृभ्यः, तद्धस्ताभ्या मस्मभ्य माभरेति। बह्वृचानां 'मेहना'—इत्येकं पदम्। छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि 'म,इह,न'—इति। तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ*, एव-ञ्जातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थं मुभयोश्च प्रामाण्यख्यापनार्थम्॥

आह;—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः? इति। उच्यते,— विद्यावान्, विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते,—यच्च यस्य गृहे नास्ति, स तद्विशिष्ट मविशिष्टं वा प्रार्थयेत; न चानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्ग मस्ति; तस्मान्मंहनीय मित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येव मेकं पद मभिप्रेतं शाकल्यस्य। गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरे-त्यभिप्रायः। एव मत्र विशेषलिङ्गाभावाद्विप्रतिपत्तिः एव मन्येष्वपि शाखान्तरपदविकल्पेषु अनुविधान मर्थाविरोधेन कर्त्तव्यम्। एव मयं मेहना-शब्दो राधः शब्दसामानाधिकरण्ये वर्त्तमानो यन्मं-

---

* शाकल्यः ऋक् संहितायाः पदकारः, गार्ग्यस्तु सामसंहितायाः।

हनीयं राधः, यद्वा मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात् क मन्य मर्थं ब्रूयात्? तस्मान्मंहनेति सामर्थ्याद्धनविशेषण मेतदित्युपपत्तिः॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते।—"अद्रिरादृणात्येतेन" अद्रिसारमय मेव ह्यायुधं भवतीति। अद्रिर्वज्र उच्यते। आह;—अद्रिः कस्मात्? उच्यते,—आदृणाति आदारयतीत्यर्थः। अथ वा सोमाभिषवग्रावभिस्तद्वान् अद्रिवान् स्यात्। तैरपि हि सोम आदार्यते "अपि वा" "अत्तेः स्यात्" अद्रिः। कुतः? एतन्निगमात्। कतमोऽसौ निगम इति "ते सोमाद इति ह विज्ञायते"; "ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निंसते (ऋ०सं० ८,४,२०,४)"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेरद्रिः स्यादिति। व्याख्यात एव शेषः*। "राध" "इति" एतद् "धननाम" स्मारयति †। व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां धननामसु पठित मपि सदेतदवधारयति;—इहाप्येतद्धननामैव, नात्र व्यभिचारोऽस्तीति। पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ ‡। "वित्तधन" इति प्राप्तधन!। उभौ समुब्धौ भवतः; संपूर्णावित्यर्थः॥

"दमूना(५)"—इति§। एतदनवगतम्। "दममना" दमूनाः स्यात्; दमे हि नित्य मस्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः। "दानमना वा" दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः। "दान्तमना वा" दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः, स वा

---

* पुरस्तात् १०९ पृ० ७ पं०।

† १भा० २२६ पृ० (१७)।

‡ स्मरणार्थ मवधारणार्थं वेति समाधिद्वयम्।

§ १भा० ३९०पृ० ३पं०।

दमूनाः। अथ वा "दम इति" एतद् गृहनाम" एतद् यस्य मनसि मनेद मिति, स दमूनाः "स्यात्" गृहपतिरग्निः* ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमन्नो यज्ञ मुप याहि विद्वान्। विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयता मा भरा भोजनानि॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा गृहाणीति वा (ऽय मपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव †) दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं नो यज्ञ मुपयाहि विद्वान्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयता माभर‡ भोजनानि विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवना§दाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

निगम;—"जुष्टो दमूना||"—इति। वसुश्रुतस्यात्रेयस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या चेयं चातुर्मास्येषु साकमेधे। हे भगवन्नग्ने! 'जुष्टः' आसेवितस्त्व मस्माभिः स्तुतिभिः 'दमूनाः' दममनाः, अक्रूरमनाः भूत्वा, ततः

---

* 'मनो मनोतेः'—इत्येतद्व्याख्यात मेव स्थितम्।

† क-ख-ग-पुस्तकेष्वय मधिकः पाठः।

‡ "माहर" ग, घ।

§ "भवता" क, ख, ग।

|| ऋ० सं० ३, ८, १८, ५।

'उप याहि'। अथ वा गृहं ममेद मिति चेतोऽवस्थाप्य, तत उप याहि। अथ वा दानमना भूत्वा, दातव्य मेभ्यो मयेत्येवं चेतोऽवस्थाप्य, तत उप याहि। अथ वा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयञ्च दान्ताः; 'अतिथिः' च त्व मग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः सायञ्च उद्बोध्यमानो भवसि, स्वभाव एवैष तवाग्निहोत्रिणा मतिथित्वेनोपस्थातव्य मिति; अतो ब्रूमः वय मपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च, अस्माक मपि य एषः 'दुरोणे' यज्ञगृहे यज्ञस्तन्यते, तं त्व मुप याहि, त मागच्छ; 'विद्वान्' जानानः स्व मधिकारं भक्तताञ्चास्माकम्। किञ्च; 'विश्वाः' सर्वाः 'अभियुजः' अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्त्र्यः, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, 'विहत्य' नानाप्रकारं हत्वा, तत उपयाहि। किञ्च; एव मागच्छंस्त्वं शृणु यत्कुरुष्व;—'शत्रूयतां' येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्त्तुम्, तान् विहत्य, तेषां; बलानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अन्नानि, धनानि वा, तानि अस्मभ्यम् 'आभर' आहरेति समस्तार्थः॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च। आह;—"अतिथिः" कस्मात्? उच्यते;—"गृहान्" "अभि" आभिमुख्येनासौ "अतितो भवति" गत इत्यर्थः। "अतति*-पतति†" इति गतिकर्मसु पठितम्। अथवैव मन्यथा स्यात्; "अभ्येति" अभ्यागच्छति "तिथिषु" पौर्णमास्याद्यासु "परकुलानि" यजमानकुलानीत्यतिथिः। "अथ मपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव"। "दुरोण इति" एतद् "गृहनाम"।

---

* "अतति" १भा० २२७ पृ० १पं० =२४४ पृ० (३८)।

† "पतति" १भा० २२७ पृ० (२९) टीका द्रष्टव्या।

आह;—किङ्कारणम्? उच्यते;—ते हि गृहाः "दुरवा भवन्ति" अवतिस्तर्पणार्थः* ; "दुस्तर्पाः" इत्यर्थः। उक्तञ्च,—'कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि'—इति। एव मेतस्मिन्मन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः, विद्वान्, हे अग्ने! यज्ञ मुपयाहि! इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्त्तमानो 'दमूनाः'-शब्दः क मन्य मग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात्? न कश्चिदपि, परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेषण मेवेति सिद्धम्॥

"मूषः(६)"—इति†। एतदनवगतम्। बहुवचनञ्चैतत्; मूट्, मूषौ, मूषः इत्येवम्। आह;—कुत एतत्? उच्यते;—"व्यदन्ति" इत्येतस्मिन्नाख्याते‡ बहुवचननिर्द्देशात्; 'मूषो व्यदन्ति'—इत्येतत् सम्बध्यते। "मूषिकाः—इति" अनेनावगतसंस्कारेण यः "अर्थः" उक्तः स्यात्, स एव मूष इत्युक्तो प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन। 'मूषः'-शब्दस्य तत्त्व माख्यातम्; अधुनाऽऽख्यात-प्रसक्तस्य मूषिका-शब्दस्य निर्वचनं करोति,—"मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः"। "मुष स्तेये (क्र्या०प०)" इति। अस्य "मूषः अपि" च "एतस्मात् एव" ते हि हरन्ति धान्यादीनि॥ ५॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः। मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतक्रतो वित्तं मे

---

* "अव रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-तृप्त्यवगम-प्रवेश-श्रवण-स्वाम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दीप्त्यवाप्त्यालिङ्गन-हिंसा-दान-भाग-वृद्धिषु" भू० प०।

† १भा० ३९० पृ० ९पं०।

‡ इत उत्तरस्मिन्नेव खण्डे, १६ पं० = ३९५ पृ० ४ पं०।

अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मा मभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि* व्यदन्तीति सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं मे अस्य रोदसी†) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितं मेतत्सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रं मृङ्मिश्रं‡ गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्यानामैवाभिप्रेतं§ स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

"सं मा तपन्ति"—इति निगमः,—"सं मा तप०—०रोदसी"—इति‖। आप्त्यस्य त्रितस्य, कुत्सस्य वेय मार्षम्। पङ्क्तिः¶। ऐन्द्रेषा। "सं तपन्ति" "माम्" "अभितः" सर्वतोऽवस्थिताः, कूपे पतितस्य एताः, "कूपपर्शवः" कूपेष्टकाः, सङ्कटेऽवस्थितम्। कथं पुनः सं तपन्ति मा मभितः? 'सपत्नीरिव' यथा समान-भर्तृका योषितः

---

* "स्याच्छिश्नानि" क।

† बन्धनीचिह्नान्तर्गत एष पाठो नास्त्येव क-ख-पुस्तकयोः।

‡ "मृग्मिश्रं" क।

§ "अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं" ङ।

¶ ऋ० सं० १, ७, २१, २।

‖ नेयं पङ्क्तिरपि तु यवमध्या महाबृहती। आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ, द्वादशाक्षरस्तृतीयः, ततो द्वावष्टाक्षरौ; सा यवमध्या महाबृहती। अनु० १, ६. द्रष्टव्यम्।

(परस्परं वा पीड्यन्ते*) एकं भर्त्तार मभि सन्तपेयुः दुर्वचोभिः, इद मस्याः त्वया कृतम्, इदं मम न कृत मिति; एवं मा सेताः कूपपर्शवः सन्तपन्ति; ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीड्ये। किञ्च; 'मुषो न' "मुषिकाः इव" 'शिश्नाः' "शिश्नानि" "व्यदन्ति" अदन्ति तानि। अन्नवेष्टितानि†, अन्नमिश्राणि, अन्नमिश्रोदकपायितानि, "सूत्राणि" "व्यदन्ति"। सूत्रशब्दोऽध्याहृतः उपपत्तिं दृष्ट्वा भाष्यकारेण‡। विविध मदन्ति भक्षयन्ति। अथ "वा" "स्वाङ्गाभिधानम्" एतत् "स्यात्"। स्वाङ्गाभिधान मिति§ शेपोऽभिप्रेतः; भवति हि तिरश्चा मेषः स्वभावः,—यच्छेपं भक्षयन्ति। अथ वा लाङ्गूल मपि सादृश्यात् शिश्न मुच्यते; भवति हि मूषिकाणा मेष स्वभावः,— स्नेहभाण्डे स्व-लाङ्गूलं मुक्ता उद्धृत्य व्यदन्ति आ स्वादयति। उपपद्यत उपमार्थे एवाय मपीति शिश्नशब्दो विकल्प्यते। एव मेते मदुक्ताः "सन्तपन्ति मा आध्यः"। आधयः "कामाः"; सोमेन यक्ष्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः। मां भक्षयन्ति, पीड़यन्ति, असम्पूर्यमाणाः। 'आधिः'-इति मानसं दुःख मुच्यते‖। "स्तोतारं ते शतक्रतो" हे 'शतक्रतो।' तव नाम 'स्तोतारं' सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्शवः, मा उभयपार्श्वीकृतं सवाह्यान्तरं सन्तापयन्ति। न च नाम त्व मस्मानेतस्या आपदः त्रायसे,

---

* नैष पाठः क-ख-पुस्तकयोः।

† मूले यदुक्तम् "अन्नातानि" इति, तस्यैव पदस्य व्याख्यान मेतत्।

‡ निरुक्तकृतामुना यास्केनेत्यर्थः।

§ "स्वाङ्ग मिति" ग।

‖ "पुंस्याधिर्मानसी व्यथा"—इत्यमरः १, ७, २८ = २, २, ९७।

समर्थः सन्? अहो न युक्तम्? भक्त-परित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः। यदा एव मर्थ्यमानो न शुश्राव इन्द्रः, तदा द्यावापृथिव्यौ आह;—यदि नाय मिन्द्रः शृणोति मन्दभागधेयत्वादस्माकम्। युवा मपि तावत् हे 'रोदसी!' 'वित्तम्' "जानीतम्", "अस्य" वचसः स्तुत्याख्यस्य* यत् प्रयोजनम्, यदर्थं महं रोरवीमि; युवा मपि चैतस्मात् अतिभयाकारात् कूपात् उद्धरतम्। यदि नाय मिन्द्रोऽभ्युद्धरति युवयोरपि स्तोतैवाह मित्यभिप्रायः॥

आह;— पर्शवः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कूपपर्शव एताः? इति। उच्यते;—"त्रितः कूपेऽवहितः" †—इत्येतस्मिन् सूक्ते‡ विशेषलिङ्गात् तदेव भाष्यकारेण ख्यापितम्§; अतएव सूक्तगताद्विशेषलिङ्गात् उपलभ्य "त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रति बभौ", यत्रेय मृक्॥। तस्मात् कूपपर्शवः एता इति॥

सूत्राणि व्यदन्तीति सूत्रशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः¶ त्रिस्र

---

* 'स्तुत्याख्यस्य' म।

† ऋ० सं० १, ७, १२, १।

‡ इत्येतस्या मृचीति वक्तव्ये 'इत्येतस्मिन् सूक्ते'—इति प्रमादुक्तम्। अथ वा शाखान्तरविषयैषोक्तिः।

§ सायणेनेत्यर्थः। तथाहि;—"तथा च उभयोः (उभयत्र) कूपपात आम्नायते;—त्रितः कूपेऽवहितः (ऋ० सं० १, ७, १२, १) इति काटे निबाल्ह ऋषिरह्वदूतये (ऋ० सं० १, ७, १४, ६) इति च"—इति।

॥ त्रितं कूपे ऽवहितम् अभिलक्ष्य 'एतत् सूक्तम्' "चन्द्रमा अप्स्वन्तरा (१, १०५)"—इति प्रतिबभौ यस्मिन् सूक्ते इयं 'सस्मा तपन्ति' इति ऋक् अष्टमी.अर्थः।

¶ निरुक्तकारेण, यास्केनेत्यर्थः।

इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मूषकसम्बन्धेन; ते ह्यन्नगन्धेन सूत्राणि व्यदन्तीति। स्वाङ्गाभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्येवेति ॥

"तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्"। तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म*, इतिहासमिश्रम्, इतिहासयुक्त मित्यर्थः। तत् यथा;—"त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये"—इत्येव मादि †। "ऋग्मिश्रं"‡, "गाथामिश्रं" च "भवति"। स पुनरितिहासः ऋग्बद्धो गाथाबद्धश्च। ऋक्-प्रकार एव कश्चित् गाथेत्युच्यते§; गाथाः शंसति, नाराशंसीः‖ शंसतीति ह्युक्तं गाथानां कूर्वीतेति। स एष सूक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः,—इतिहाससम्बन्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति। तेषु प्रकरणादपि सन्दिग्धस्य पदस्यार्थोऽध्यवसेयः; यथेह पर्शु-शब्दो भाष्यकारेणाध्यवसित इति¶ ॥

भाष्यप्रसक्तं त्रित-शब्दं निर्ब्रवीति;—"त्रितः तीर्णतमो मेधया"

---

* इह वाक्यं ब्रह्मेत्युच्यते। तथा हि,—"वाग्घि ब्रह्म, तत्र स काम उपाप्तो यो वाचि च ब्रह्मणि च"—इति ऐ॰ ब्रा॰ २, २, ५।

† ऋ॰ सं॰ १, १०५, १७।

‡ "ऋङ्मिश्रम्"—इत्येव मेव कातिरिक्तसर्वमूलपुस्तकपाठः परं वृत्तिपुस्तकेषु त्विव्येव ऋग्मिश्र मिति।

§ साम्नैव स्तोत्र मिति स्तोत्रसाधनं गीत्यात्मकं सामैव गाथेत्युच्यते। तथाहि, ऋक्-संहिताभाष्ये आसा मृचां व्याख्यानं द्रष्टव्यम्, तथाहि;—१, ७, १. १, ४२, ४. ८, २२, १. ८, ७१, १४. ८, ९२, २. ८, ९८, ९. ९, ९९, ४. १०, ८५, ६। ऐतरेय-ब्राह्मणे च,—"इन्द्रगाथाः शंसति। इन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगाय (६, ४, १९)"—इत्येवमादि द्रष्टव्यम्।

‖ "नाराशंसीः शंसति। प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजास्वेव तद् वाचं दधाति" —इति ऐ॰ ब्रा॰ ६, ४, १६। 'प्रातारत्नम् (ऋ॰ सं॰ २, १ १०, १) इत्यादि मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः'—इति च सा॰ भा॰ (ऋ॰ सं॰ ८, २, २१, १)।

¶ निरुक्तकारेण, यास्केनेत्यर्थः।

एकतद्वितयोः सकाशात् "बभूव"* । "अपि वा" सङ्ख्यानिमित्त मेव एतत् "नाम" "अभिप्रेतं स्यात्" । कथम्? "एकतः, द्वितः, त्रितः इति त्रयः" हि ते भ्रातरः "बभूवः"; तस्मात् सङ्ख्यानिमित्त मप्युपपद्यत एव । उक्तञ्च ;—"भार्याङ्गारेणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रित इति† ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः। सोमराजन् प्र ण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोमराजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तनहन्तनयातनेति जठर मुदरं भवति जग्ध मस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

---

* "अत्र शाट्यायनिन इतिहास माचक्षते। एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरुभूमावरण्ये वर्त्तमानाः पिपासया सन्तप्तगात्राः सन्त एकं कूप मविन्दन् । तत्र त्रिताख्य एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वेतरयोरपि कूपादुदक मुद्धृत्य प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्व मपहृत्य कूपञ्च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषाताम् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपादुत्तरीतु मशक्नुवन् सर्व देवा मा मुद्धरन्त्विति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावक मिदं सूक्तं (ऋ० सं० १, १०५) ददर्श ।"—इति सा० भा० ।

† तैत्तिरीयपाठस्त्वेवम् ;—"तत एकतोऽजायत इति स द्वितीय मभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीय मभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत"—इति ।

"इषिर:(७)"—इति *। एतदनवगतम्। "ईषणेन वा एषणेन वा अर्षणेन वा" इति। एताः शब्दसमाधयः। "इषिरेण ते मनसा" इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इषिर-शब्दस्य प्रतीयत एव मतो विशेषणत्व मित्यभिधेय मनुक्त्वा निगम मेव पठति;—"इषिरेण ते मनसा॰—॰वासराणि"—इति †। प्रगाथस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सौमी। हे भगवन्! 'सोम!' 'इषिरेण मनसा' त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः। "ईषति, फणति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡। "एषणेनेति वा" स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः। "अर्षणेनेति वा", दर्शनवता। ईदृशेन मनसा किं कुर्मः? 'ते' तव योऽस्माकं खांशः, तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि। कथं पुनः भक्षयेमहि? 'पित्र्यस्येव रायः' यथा पित्र्यो धनांशः अविघ्नेन भक्ष्यते, भक्षितस्य सुखपरिणामो भवति, एवं तव वयं ख मंश मविघ्नेन भक्षयेमहि, भक्षितस्य सुखपरिणामो मे अस्तु; मातीव भियेमहीत्यभिप्रायः। किञ्च; हे 'सोम-राजन्!' 'प्र' 'नः' 'आयूंषि' 'तारीः' तारय § च प्रवर्द्धय च नः आयूंषि। कथं पुनः प्रवर्द्धय? "अहानि इव सूर्यः वासराणि"। यथा सूर्यः वासराणि वासन्तिकान्यहनि। "वासराणि" इति "वेसराणि"। शीतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति; तेषु हि शीतोष्णं भवति; रात्रौ शीतम्, दिवा उष्णम्। अथवा "विवासनानि" स्युः; तानि हि तत् शीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः। "गमनानीति वा"

* १भा० २९ पृ० १३ पं०।

† ऋ० सं० ६, ४, १९, २।

‡ १भा० २अ० १४ख० (७०), (७१)।

§ "प्रतारय"—इति ग।

विस्तृतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते *। यथा तानि सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एव मस्माकं त्व मायुः प्रवर्द्धयेत्याशीः॥

"कुरुतन(८)"—इति†। "अनर्थका उपजना भवन्ति", य एवार्थं कुरुतेत्युक्ते भवति, स एव कुरुतनेति ; नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति। अधुना एव मुक्त्वा अन्यान्यपि दर्शयति ;—"कर्त्तन-हन्तन-यातनेति"।

"शुनं सुफाला वि तुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तनास्मे"—इति‡।

अग्निचयने क्षेत्रकर्षणे विनियुक्ता। त्रिष्टुप्। 'शुनं' 'सुफालाः' सुखं शोभनाः फालाः, 'वि तुदन्तु' विलिखन्तु 'भूमिम्'। सुखं 'कीनाशाः' भूमिं कीणनाशाः,खिलोत्कर्त्तारः, कर्षुकाः, 'अभि यन्तु'; 'वाहैः' अनडुद्भिः। अयं तावदेवं कृषिवलः कृषिं करोतु, युवा मपि हे 'शुनासीरौ!' 'हविषा' उदकेन 'तोशमानौ' निघ्नन्तौ भूमिं 'सुपिप्पलाः' सुफलाः, एता 'ओषधीः' 'कर्त्तन' कुरुत ; 'अस्मे' अस्मभ्य मित्यर्थः॥

"यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति॥ द्रुहः पाशान् प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम्"—इति§॥

वसिष्ठस्येय मार्षम्। सान्तपनस्य चरोः याज्यैषा। 'यः' 'नः' अस्माकं हे 'मरुतः!' 'दुर्हृणायुः' पापक्रोधः, 'तिरश्चित्तानि' अन्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य ततो हन्तु मस्मानिच्छति। हे 'वसवः'

---

* १भा० ५५ पृ० (४) द्रष्टव्यम्।

† १भा० ३९० पृ० १८ पं०।

‡ य० मा० सं० १२, ६९।

§ ऋ० सं० ५, ४, १०, २।

सर्वभूतवासयितारः! तस्येदंलक्षणस्य 'द्रुहः' अस्मद्द्रोग्धुः उपरि 'पाशान्' 'प्रति सं मुचीष्ट' प्रतिसम्मोचयत। पाशैः एनं बद्धा 'तपिष्ठेन' तापयितृतमेन 'हन्मना' हननेन, बधेन 'हन्तन' हन्तेत्यर्थः॥

"कोऽन्वत्र मरुतो ०—० वेदा म ऋतानाम्"—इति *॥

इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः। कयाशुभीयं सूक्तम्। तत्रेय मगस्त्यस्यार्षम्। महाव्रते व्यूढ़स्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते। हे 'मरुतः!' कोऽन्यः युष्मानेव मेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः पुनः महयति, पूजयति? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः। यत एव मतो ब्रवीमि;— अस्मान् एव 'सखीन्' आभिमुख्येन 'प्र यातन' प्रयात, हे 'सखायः!'। किञ्च; 'मन्मानि' मननानि स्वानि चेतांसि 'चित्राः' चित्राणि, अस्मान् प्रति 'अपि वातयन्तः' निगमयन्तः 'एषाम्' 'ऋतानां' यज्ञानां प्रापयितारो 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः! इत्यर्थः॥

"जठरम्(९)"—इति†। एतदनवगतम्। "उदरं भवति"—इति अभिधेयवचनम्। "जग्धम्" भुक्त मन्नम् "अस्मिन्" अवस्थितं "ध्रियते" इति जठरम्‡। अन्नं "वा" जग्ध मस्मिन् "धीयते" इति जग्धधानं वा स्यात्। एते शब्दसमाधी॥७॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोम मनुष्वधं म-

---

* "को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्रयातन सखीँरच्छा सखायः। मन्मानि चित्रा अपि वातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम्॥"—इति ऋ० सं० १, १, २९, ३।

† १भा० २९१ पृ० १२ पं०।

‡ "जग्धधरम्" क।

दाय। आसिञ्च स्वजठरे मध्व ऊर्म्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम्॥ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भि*स्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय पिब सोम मनुष्वध मन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिं मधु सोम मित्यौपमिकं माद्यतेरिद मपीतरन्मध्वेतस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४,१ ॥

"मरुत्वाँ इन्द्र"—इति निगमः। "मरुत्वाइन्द्र वृषभः ०—० सुतानाम्"—इति†। विश्वामित्रस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। महाव्रते पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि शस्यते। मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिब। हे 'इन्द्र!' यः त्वं 'वृषभः' वर्षिता, 'अपाम्' इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात्। यः त्वा मेवं कर्मकारी, तं त्वां ब्रवीमि,—'रणाय' "रमणीयाय सङ्ग्रामाय" रमणीयं सङ्ग्रामं करिष्यामीति एत मर्थ मुद्दिश्य "पिब" एतं "सोमम्" अस्मत्प्रदत्तम्। 'अनुष्वधं' स्वधेति अन्ननाम‡, सवनीयपुरोडाशाद्यभिप्रायेण। 'अनुष्वधम्' "अन्वन्नम्"। 'मदाय' "मदनीयाय" पानाय, युष्मदर्थं मस्माभिः संस्कृतम्। 'जैत्राय'—इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण; द्विविधो हि मदः,—सम्मोहकरो जैत्रश्च, तयोः जैत्र इष्टः सङ्ग्रामे। कथं च पुनः पिब?—किं मोषत्? नेत्युच्यते,—

* क-ख-ग-पुस्तकेष्वेतत् पदं न दृश्यते।

† ऋ० सं० ३, ३, ११, १।

‡ १भा० १०९ पृ० (१७)।

'आसिञ्च स्वजठरे' ये 'मध्वः' "मधुनः"। "मधु सोम मिति, औपमिकम्"—इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम्। "माद्यतेः" धातोः। तृप्तिर्हि समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्वम्। "इद मपीतरत् मधु" माक्षिकम् "एतस्मादेव" माद्यतेः। यत्तु सोमस्योपचारत्वेन, तस्मात् माध्वीकम्। 'ऊर्मिः' सङ्घातः। तावत् तं सोम मासिञ्च स्वजठरे, यावता जैत्रो मद उपजायते। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,—यस्मात् 'त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम्' त्व मेव 'राजा' ईश्वरः "पूर्वेष्वपि * अहःसु सुतानाम्" अभिषुतानाम्, न केवल माधुनिकानाम्; एवं ते समुचितं सोमपान मित्यभिप्रायः॥ ८॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)
प्रथमः पादः॥ ४, १.

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्न मिति वा॥ १(९)॥

"तितउ(१०)"—इति†। एतदनवगतम्। "परिपवनं भवति"-इति अभिधेयवचनम्। सक्तवः परिपूयन्ते येन द्रव्येण, तत् परिपवन मुच्यते‡। ततेन चर्मणा नद्धं 'तितउ'। तुन्नैर्वा छिद्रैः तद्वत् 'तितउ'। तिल-

* "सर्वेष्वपि" ग।
† १भा० ३९१ पृ० १७ पं०।
‡ 'चालनी तितउः पुमान्''—इत्यमरः। २, ९, २६।

मात्राणि वा तुन्नानि तस्मिन्निति 'तितउ'। यथासम्भव मेताः शब्द-समाधयः ॥ १(९) ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः सक्तुः सचतेर्दुर्द्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि* भद्रम्भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं† भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा (लप्स्यनाद्वा ‡) लाञ्छनाद्वा § लषतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ २(१०) ॥

निगमः ;—"सक्तुमिव तितउना"—इति¶। विद्यास्तुतौ बृहस्पते-रार्षम्। "सक्तुः सचतेः" स हि सूक्ष्मत्वात् सचति संश्लिष्यति अङ्गे।

---

* "वाचीति" ङ, च।

† "समिद्रमणीयं"।

‡ एष पाठो ङ-च-पुस्तकयोरधिकः।

§ "लाञ्छनाद्वा" ङ, च।

¶ ऋ० सं० ८, २, २३, २।

ततो "दुर्धावो भवति"—इति उपपत्तिः। दुःखं धाव्यते प्रक्षे इत्यर्थः। "कसतेः वा स्यात् विपरीतस्य" स हि "विकसितः" विपुष्पितः "भवति"। यथा सक्तुं कश्चित् परिपवनेन पुनाति, एवं "मनसा" परिपवनस्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्य शब्दार्थं न्याययुक्तां "वाचं" "यत्र" यस्मिन् समाजे, यज्ञे वा "धीराः" धीमन्तः, मेधाविनः 'अक्रत' "अकृषत" कुर्वन्तीत्यर्थः*। अत्र केचित् अकृषत प्रज्ञान मित्यभिधीयते; प्रज्ञानार्थत्वात् वाचः। तत्र किम्? इति। "तत्र सखायः" समानख्यानाः। समानख्यानाना मेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणाम्; तद्यथा,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैरुक्तानां नैरुक्ता एव। "सख्यानि" सखिभावान् "सञ्जानते" विज्ञानानि सञ्जानते, इतरेतरस्य यो विज्ञान-प्रकर्षः, तं जानते। किङ्कारणम्? यस्मात् "भद्रा" भन्दनीया † "एषां" "लक्ष्मीः" विज्ञानाख्या "निहिताधि वाचि" वाचः 'अधि' उपरि, 'निहिता' अवस्थापिता। तया लक्ष्म्या इतरेतरस्य विज्ञानश्रमं जानते; इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः॥

"भद्रम्"। "भगेन व्याख्यातम्" स्त्रीभगः तथा स्यात्, भजतेः ‡ इति। "भजनीयम्" इति। "भूतानाम्" "अभिद्रवणीयम्" अभिगमनीय मित्यर्थः। "भवद्रमयतीति वा" यस्य हि तद् भवति, स रमते। "भाजनवद्वा" सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरुषाः, ये तस्य भाजनम्, तैः तद्वत्॥

---

* "मनसा दूषिता वाग् वदति; यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसूर्या वै सा वागदेवजुष्टा"—इति ऐ० ब्रा० २, ४, ४।

† "भद्रे भन्दनीये"—इति परस्तात् (दै०का० ११, २, ७) द्रष्टव्यम्। १भा० १५७ पृ० ज्वलतिकर्मसु, २२४ पृ० अर्चतिकर्मसु च "भन्दते"—इति द्रष्टव्यम्।

‡ पु० ९१ पृ० १९ पं०।

"लक्ष्मीः"। "लाभाद्वा" लक्ष्मीवन्त एव लभन्ते, नेतरे। "आ लक्षणाद्वा" आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान्। "लाञ्छनाद्वा" तया हि लाञ्छित इव भवति *। "लषतेः (भ्वा०उ०) वा स्यात्, प्रेप्साकर्मणः"; सर्व एव हि ता मभिलषन्ति। "लग्यतेः (भ्वा०प०) † वा स्यात्, आश्लेषकर्मणः"; आश्लिष्य इव हि सा वर्त्तते पुरुषम्। "लज्जतेः (तु०आ०) वा स्यात्, अश्लाघाकर्मणः"; ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति, ते स्वय मात्मानं न श्लाघन्ते ॥

"शिप्रे(११)"—इति ‡। "एतत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः";—"शिप्रे हनू नासिके वा"—इति §; अत्र ‖ हि एतन्निगमप्रसक्त मायास्यतीति लाघवार्थं मुत्क्रष्टम् ¶ ॥ २ (१०)॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्त्तोर्विततं सञ्जभार। यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुक्त ** हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वाथरात्री वासस्त-

---

* "लाञ्छनाद्वा तया हि लाञ्छित इव भवति"—इति ग।

† दिवादिश्छान्दसः।

‡ १भा० २९२ पृ० ४ पं०।

§ प० ६ अ०४ पा० १ ख०।

‖ षष्ठेऽध्याये इति यावत् (६, ४, १.)।

¶ तत्र हि "सुशिप्रः"—इत्येतन्निर्वचनावसरे "वाजं सुशिप्र गोमति (ऋ० सं० ६, २, १, २)"—इत्येष निगमः प्रदर्शनीयो भविष्यत्येव; तत्प्रासङ्गिकत्वेन शिप्रव्याख्यालघुत्व मुपगतं निरुक्तकारेणेति भावः।

** "वयुक्त" च।

नुते सिमस्मै वेसर मह्नरवयुवती सर्वस्मादपि
स्याद्राचीव वासस्तनुत इति तथापि निगमो भवति
पुनः समव्यद्वितनं वयन्ती । समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

"मध्या(१२)"—इति *। एतदनवगतम्। "मध्ये"—इत्यवगमः।
"तत् सूर्यस्य देवत्वं०—०सिमस्मै"—इति निगमः †। आङ्गिरसस्य
कुत्सस्यैय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सौर्यस्य पशोः षड्विं वपाया याज्या;
सूचितञ्च,—"चित्रन्देवाना मिति पुरोनुवाक्यास्तिस्र उत्तरा याज्याः
सौर्यस्योपांशु (आ० ३,८.)"—इति। 'तत्' अहं 'सूर्यस्य' भगवतः
'देवत्वं' देवताभावं, 'तन्महित्वं' तच्च महत्त्वं माहाभाग्यं 'मन्ये' जाने।
तत् किम्? इति,—'मध्या' "मध्ये" "यत्" "कर्मणां क्रियमाणानाम्"
अनेकेषाम् अवगणय्य सर्वान् कर्मकर्तॄन् 'विततं' तेषां "विततम्"
एतत् प्रकाशजालम् ‡। एव मतिमहत्। महतापि कालेन तत् दुरु-
पसंहार मन्यैर्यदेकेन मुहूर्तेनायत्नेनैव भगवता सूर्येण "संह्रियते",
तत् अस्य देवत्वं तच्च महत्त्व महं मन्ये। किञ्च; "यदासौ"
भगवान् सूर्यः, "अयुक्त" युनक्ति, 'हरितः' "हरणान्" रसहरणान्
"आदित्यरश्मीन्" आत्मन्यस्तं गच्छन् 'सधस्थात्' पृथिवीलोका-
दाकृष्य। पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्थानम्। इतो हि ते
सर्वं एव रसानाददते। 'आत्' अथेत्यर्थः। अथ तदैव उपसंहृत-
सर्वरश्मिजाले भगवति सूर्ये, 'रात्रिः' § 'वासः' "वेसर मह्नरव-

---

* १भा० ३९२ पृ० ८ पं०।

† ऋ० सं० १, ८, ७, ४।

‡ "प्रकाशजातम्" ग।

§ मूले सुपांसुलुगिति साप्तमिके पूर्वसवर्णदीर्घे रूपं "रात्री"—इति।

युवती" अवमिश्रयन्ती 'सिमस्मै' सिमस्मात्, सर्वस्मात् लोकात् अहरपकृष्य *, स तमः 'तनुते'। तदेव मेतदपि सूर्यस्यैव माहाभाग्यं यदस्य सन्निधौ तमो नश्यति, यस्मानेनोत्सृष्टो देशः स तमसा छाद्यत इत्यभिप्रायः। "हरितोऽश्वानिति वा †" ऐतिहासिकपक्षमतेन॥

"अपि वोपमार्थे स्यात्, रात्रीव वासस्तनुत इति" वास इव रात्री तमः तनुत इत्यर्थः। पूर्वत्र वेसर मध्हरवयुवती तमस्तनुत इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येव सुपमा॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, "तथा" च "निगमः" "अपि" अयं "भवति";—"पुनः समव्यद्विततं वयन्ती०—०सविता देव आगात्" ‡। एतत्समदस्यैव मार्षम्। सावित्री। त्रिष्टुप्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते तृतीयसवने। "पुनः समव्यद्विततं वयन्ती"। "समनात् सीत्"—इति निर्वचनम्। समवेष्टयदित्यर्थः। यथा योषित् काचिद् वासो वयन्ती, पुनः संवेष्टयत्यस्तमयकाले, पुनश्च वितनोत्यादित्य उदिते; एव मियं रात्रिः पुनरेव तमः संवेष्टयति, योषिदिव वासो वयन्ती। कदा पुनः संवेष्टयति? यदा 'मध्या' मध्ये 'कर्त्तोः' कर्मणां क्रियमाणानां लौकिकवैदिकानां 'विततम्' एतद्रश्मिजालम् §, 'शक्म' स्वात्मप्रसवादपत्यभूतं 'न्यधात्'

---

* "लोकात् आकृष्य" ग।

† "हरितोऽश्वा इति" ग।

‡ 'पुनः समव्यद् विततं वयन्ती मध्या कर्त्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः। उत्संहायास्थाद् व्यृतूंरदर्धररमतिः सविता देव आगात्॥" ऋ० सं० २, ८, २, ४।

§ "विततं रश्मिजातं" ग।

न्यद्धात्, नीचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय। अथवा शक्मेति कर्मनाम * स्यात्; यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधत्ते, निदधाति, उदेति 'धीरः' धीमानादित्यः, तदा अहनि अभ्युपस्थिते पुनः संवेष्टयति रात्रिस्तम इति। अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव तनोतीति। एव मेतस्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादसत्युपमाशब्दे वाससा तम उपमीयते। यथेह तथा पूर्वस्मिन्नपि † निगमेऽपीत्येव मेके मन्यन्ते। अपरे पुनः अपिवोपमार्थं स्यादित्यत्रैवं वर्णयन्ति;—रात्रीव वासस्तनुत इत्यत्र वासःशब्दोऽहःशब्दपर्यायवाची ‡, तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वेसर महरिति §। सा रात्रिः वासस्तनुते, अहस्तनुत इत्यर्थः। रात्रिप्रान्ते हि शुक्ल महर्लक्ष्यते ‖, तेन ज्ञायते रात्र्यैवेदं तत मिति। एव मुपमार्थत्व मेके मन्यन्ते ;—यदा वाय मर्थः, तदा "पुनः समव्यद्विततं वयन्ती (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इत्यत्र पुनः समवेष्टयदहो रात्रिः, वितत मिव वासो वयन्ती। कदा? यदा मध्ये कर्मणां 'न्यधात्' निदधाति। अस्तं गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्म' रश्मिजालं यदा च 'उदस्थात्' उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' विदधाति 'ऋतून्' अहोरात्रलक्षणान् ¶। यदा एवम् 'एषः' 'सविता देवः', 'अलमतिः' पर्याप्तमतिः, 'आगात्' आगच्छति। तदा 'रात्रिः तनुते' 'वासः'

---

* १भा० १९९ पृ० (९) द्रष्टव्यम्।
† "तत् सूर्यस्य देवत्वं"—इत्यत्र (४०६, ४०७ पृ०)।
‡ १भा० ५५ पृ० (४) द्रष्टव्यम्।
§ पु० ४०७ पृ० १ पं०, १९ पं०।
‖ "शुक्रं ते अन्यद् (४, ८, २४, १,"—इत्यर्थः पर्यालोच्यः।
¶ "अहर्लक्षणान्" ग।

अहर्लक्षणम्, 'पुनः' 'संवेष्टयतीत्येवं मन्यन्ते। यदत्रार्थाविरोधि तत् प्रतिपत्तव्यम्॥ ३ (११)॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा। मन्दू समानवर्चसा॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम्॥ ४ (१२)॥

"मन्दू (१२)"—इति*। एतदनवगतम्। "मदिष्णू, मन्दुनेति वा" शब्दसमाधौ। "इन्द्रेण सं हि"—इति निगमः†। मधुच्छन्दस इद मार्षम्। महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते; साचिकेषु चाहःसु स्तोमातिवृद्धौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्र उच्यते। हे भगवन्! इन्द्र! त्वं 'इन्द्रेण' ईश्वरेण, दीप्तेन वा मरुद्गणेन, नित्य मेव "सङ्गच्छमानः" 'सं दृश्यसे' "सन्दृश्यसे"। 'अबिभ्युषा' अभयवता; "गणेन"—इत्यध्याहारः। तौ च "युवां" मरुद्गणः त्वं च, एकत्र सङ्गतौ। "मदिष्णू" हर्षशीलौ; नित्यप्रमुदितावित्यर्थः। 'समानवर्चसौ' च; समानदीप्ती इत्यर्थः। एवं "मन्दू समानवर्चसा"—
—इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः। "अपि वा" एव मन्यथा "स्यात्"। मन्दू इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तत्वेन विपरिणामः; एतच्च सति मरुद्गणविशेषण मेतद्भवति। कथम्? "मन्दुना" मरुद्गणेन, इन्द्र! सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानः। "समानवर्चसा

* १भा० २९१ पृ० ११ पं०।
† ऋ० सं० १, १, ११, १।

इति" एतत् पदं मन्दुनेति "एतेन" पदेन "व्याख्यातम्"; यथैव हि मन्दू इत्येतत् द्विवचन मेकवचनं वा, एव मेतदपि;—समानवर्च-साविन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचन मथवा मन्दुना समानवर्चसा च मरुद्गणेन इत्येवं तृतीयैकवचनम्। अपि वा एवं मरुद्गण उच्यते;—त्व मिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्य मेव मन्दूश्यस इति। समान मन्यत् ॥ ४ (१२) ॥

ई॒र्मान्ता॑सः॒ सिलि॑कमध्यमासः॒ सं शूर॑णासो दि॒व्यासो॒ अत्या॑ः। हं॒सा इ॑व श्रेणि॒शो यत॑न्ते॒ यदाक्षि॑षुर्दि॒व्य मज्म॒ मश्वा॑ः ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः *) पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा ऽपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतीद मपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संशूरणासः (दिव्यासो अत्याः †) शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः। हंसा इव श्रेणिशो ‡ यतन्ते। हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानं (श्रेणिश इति §) श्रेणिः ॥ श्रयतेः

* ङ-च-पुस्तकयोरधिकः पाठ एषः।

† एषोऽपि पाठो ङ-च-पुस्तकयोरधिकः।

‡ "श्रेणिषो" क।

§ अय मपि पाठो न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

|| "श्रेणिः" क, ख, ग।

समाश्रिता भवन्ति यदाक्षिषुर्यदापन् दिव्य मज्म मजनि * माजि मश्वा अत्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्या-दश्वो निस्तष्ट इति। सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

"ईर्मान्तास:(१४)"—इति †। एतदनवगम्। "समीरितान्ता:", —"पृथ्वन्ता वा" इति यथासम्भवं शब्दसमाधी। "ईर्मान्तास:" —इति ‡ निगम:। दीर्घतमस आर्षम्। "यमेन दत्तम्"—इति § इयञ्च; द्वे अप्येते अश्वस्तोमीये सूक्ते; तेन चाश्व: स्तूयतेऽश्वमेधे; आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्त उच्यन्ते ईर्मान्तास:; तेषां सप्तानां येऽश्वाश्चत्वार:, ते "समीरितान्ता:" विक्षिप्तान्ता:, प्रसृतान्ता:, प्रविरला इत्यर्थ:। "पृथ्वन्ता वा"; तेषा मेवाश्वानां पृथवोऽन्ता:, पृथूरस्का:, पृथुजघना वा इत्यर्थ:। "सिलिकमध्यमा:, संसृतमध्यमा:" संश्लिष्ट-मध्यमा इत्यर्थ:। तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रय: इतरेतर मुत्पीड्य संश्लेषेणावस्थिता:। अथ वा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमा: शरीरप्रदेशा:, सप्ताना मपि संश्लिष्टा: संलग्नास्तनव:; निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थ:। तथापि हि स्तुतिरुपपद्यत एव। "शीर्षमध्यमा वा" सिलिकमध्यमा वा। एव मपि हि शब्दे सारूप्य मस्ति; यो हि तेषां सप्तानां मध्यम:, स शिरोभूत: प्रधान इत्यर्थ:। "अपि वा" एव मन्यथा स्यात्। "शिर आदित्य:" एव "भवति" सर्व्वभूतप्राधा-

* 'सजिन' क, ख, ग।
† १भा० ३९१ पृ० १६ पं०।
‡ ऋ० सं० १, २, १९, ५=१, १९, ७, १०।
§ ऋ० सं० १, २, ११, १=१, ११, ७, १।

न्यात्। "मूर्द्धा, राजेति वा अह सेत सुपासे * इति ह विज्ञायते"।
यस्माच्चासावनुप्रविश्य प्राणभावेन† सर्व्वभूतानि "श्रेते" आस्ते, तस्मात्
सर्व्वभूताश्रयणात्‡ शिर आदित्यः। स चैतेषा मश्वानां "मध्ये तिष्ठ-
ति"; शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिक-
मध्यमा इत्युच्यन्ते। "इद मपीतरच्छिर एतस्मादेव"—इति प्रास-
ङ्गिकम्। "समाश्रितानि" हि "एतत्" उत्तमाङ्गम् "इन्द्रियाणि"
चक्षुरादीनि "भवन्ति" इति शिर उपपत्तिः। 'संशूरणासः' सङ्गताः
शूरेण भगवतादित्येन संशूरणाः। "शूरः शवतेर्गतिकर्म्मणः" § स हि
परानभिमुखो गच्छत्येव, न पर्य्यावर्त्तते। 'दिव्यासः' ते हि "दिव्याः"
दिविजाताः। 'अत्याः' "अतनाः"; ते हि अतन्त्येव, मुहूर्त्त मपि
नावतिष्ठन्ते। य एवंलक्षणा अश्वास्ते किं कुर्व्वन्ति? इति। उच्यते;
—'हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते'; हंसा इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः
यतन्ते गच्छन्ति। "हंसा हन्तेः"; ते हि "घ्नन्त्यध्वानम्"। कदा
पुनरेवं यतन्ते? "यदाक्षिषुः" 'यद्' "यदा" यस्मिन् काले 'आक्षिषुः'
'आपन्' आप्नुवन्ति। किम्? 'दिव्यम्' 'अज्मम्' "अजनि"। अज्यते
ऽस्यां गम्यत इति अजनिः, वाहिका; स्वर्गपथ इत्यर्थः। यदा ते
आप्नुवन्ति—उदयादारभ्य यावदस्त मिति, तदैवं यतन्ते। के पुनस्ते?
इत्युच्यते,—'अश्वाः'। एव मेतानि ईर्मान्तास इत्येवमादीनि अश्व-

---

* "अह मेव सुपासते" क, ख।

† "आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते"—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ६।

‡ "सर्व्वाश्रयात्" क, ख।

§ १भा० २अ० १४ ख० २४ पृ० (१०)।

त्रिशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात् *। आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा इत्येवं प्रक्रमेण सूर्य्यदैवत एष मन्त्र उक्तः। स पुनरय मश्वस्तुतौ विनियुक्तस्तदसमञ्जस मिति मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधित्सुराह ;—"अश्वादित्यस्तुतिरश्वस्य" इति ; अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयत इत्यर्थः। आह ;– कयोपपत्त्या ? इति। उच्यते, "आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति"—अनयोपपत्त्या सूर्य्यात्मना अश्वः स्तूयते। आह ;– कुत एतत्सूरादश्वो निस्तष्ट ? इति। उच्यते ;–"सूरादश्वं वसवो निरतष्ट †—इत्यपि निगमो भवति"। "यमेन दत्तं त्रित एन मायुनक्"—इति ‡। 'यमेन' 'एनम्' अस्माकं 'दत्तम्' अश्वम् 'त्रितः' त्रिस्थानो वायुः 'आयुनक्' युनक्ति। यत्रायं योक्तव्यः, तत्र वायुना युक्तस्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य 'अस्य' 'गन्धर्व्वः' गन्धर्व्वराजः 'रशना मगृभ्णात्'; नियमेन रज्जुं गृह्णाति। कुतः पुनरय मश्वः ? इत्युच्यते,—'सूरात्' सूर्य्यादेत मेवंलक्षणम् 'अश्वं' 'वसवः' 'निरतष्ट' निस्तष्टवन्तः। एव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्य्यप्रभवोऽश्व इति स्तूयते। "कारणाच्च कार्य्य मनन्यत्"–इत्यूपपद्यते सौर्य्येण मन्त्रेणाश्वस्य स्तुतिरिति ॥ ५ (१३) ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः। न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः॥ कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातॄरपो-

* "समानविभक्तित्वात्" क।

† "यमेन दत्तं त्रित एन मायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्। गन्धर्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट॥"—इति ऋ० सं० १, ६, ११, २।

‡ अथादिकं पूर्वं मेवोक्तम् (४१२ पृ० ४ पं०)।

ऽगम उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः। लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः। लुब्ध मृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः। शीरं पावकशोचिषम्। पावकदीप्तिम्। अनुशायिन मिति वाशिन मिति वा॥ ६ (१४)॥

"कायमानः(१५)"—इति *। एतदनवगतम्। "चायमानः"—इत्यवगमः; "कामयमान इति वा"। "कायमानो वना त्वम्"—इति † निगमः। विश्वामित्रस्यैव आर्षम्। बृहती। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! अग्ने! 'कायमानः' "चायमानः" पश्यन्नित्यर्थः। अथ वा "कामयमानः"। किम्? स्वां योनिम्। कतमाम्? 'वना' "वनानि" दारूणि। दारुभ्योऽग्निर्जायते, तदेतत् प्रसिद्ध मेवोक्तम् ‡; यदा चाग्निरनुगच्छति अरणी वावगच्छति §। 'मातॄः' वा सर्व्वभूतनिर्मात्रीः 'अपः'; सापि योनिरेवाग्नेः। "आपो वा अग्नेर्योनिः;—इति ह विज्ञायते" ‖। अनयोर्योन्योरन्यतरां योनिं

---

* १भा० २९२ पृ० ४पं०।

† ऋ० सं० ३, १, ५, २।

‡ "अग्निं मन्थति सोमे राजन्यागते"—इति, "हस्ताभ्या मेनं मन्थति, शिशुं जात मिति; शिशुरिव वा एष प्रथमजातो यदग्निः"—इति च ऐ० ब्रा० १, ३, ४—५। "वनेषु जायुर्मर्त्तेषु (१, ५, ११, १)"—इत्यादयो ऋचश्च द्रष्टव्याः।

§ "वावसंगच्छतीति" ग।

‖ 'ऋतस्य योना गर्भे सु जातम् (ऋ० सं० १, ५, ९, २)", "अश्वित्यमुर्वरसं: (ऋ० सं० १, ५, ९, ५)", "चित्तिरपां दमे (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)"—इत्यादिषु बह्वृच, एव मादीना मृचां विधायकब्राह्मणश्रुतिषु च द्रष्टव्यम्। "स निलायत सोऽपः प्राविशत् तं देवा प्रैष मैच्छन्"—इत्यादि च तैत्तिरीयकम्।

'यद्' यदा 'अजगन्' "अगमः" "त्वम्"। कदा पुनरगमः? "उपशाम्यन्"—इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण; अनुगच्छन्नित्यर्थः। तस्य तवैवमनुगच्छतः किम्? इति। उच्यते;—'न' 'तत्' 'ते' 'अग्ने'! 'प्रमृषे' 'निवर्त्तनम्'। "न प्रमृष्यते" न प्रमृज्यते निवर्त्तनं, वर्त्म; मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः। कथं गम्यते न प्रमृज्यते मार्गः? इति। 'दूरे' ऽपि 'सन्' अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् "इह" पुनः "भवसि" एव। कदा? "जायमानः", "यत्" यदा अग्नो जायसे वैद्युतात्मना *; यदा वा अरणिभ्यां जायसे मथ्यमानः, तदा॥

"न सायकस्य चिकिते०—०अश्वान् नयन्ति" †। "लोधम्[(१६)]"—इति ‡। एतदनवगतम्। "लुब्धम्"—इत्यवगमः। यस्मिन् निगमे एष शब्दः सा वसिष्ठद्वेषिणी § ऋक्। अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः? यतस्तान् निर्ब्रवीमीति॥ ॥

"शीरम्[(१७)] ¶—इति। एतदनवगतम्। अग्निरभिधेयः।

---

* "आदित् प्रत्नस्य रेतसः"—इति (सा० सं० उ० आ० १, २, १०.) द्रष्टव्यम्।

† "न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः। नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान् नयन्ति" ऋ० सं० ३, ३, २२, २।

‡ १भा० ३९३ पृ० ८ पं०।

§ "इन्द्रोतिभिः (ऋ० सं०३, ३, २२, १) इत्याद्यास्तत्वो वसिष्ठद्वेषिण्यः। पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत्। स च केन चित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत्। विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थं माभिर्ऋग्भिर्वसिष्ठ मशपत्। इमा अभिशापरूपाः। ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति।"—इति ऋग्भाष्ये सायणः।

‖ "पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापाभिरतं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुत्रा बद्धा नीतवन्तः। तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते;—" इत्यादि ऋग्भाष्यं द्रष्टव्यम् (३, ३, २२, ३)।

¶ १भा० ३९३ पृ० ११ पं०।

"अनुशायिन मिति वा"—इति; अनुप्रविश्य सर्व्वभूतानि शेते इत्यनुशायी; त मनुशायिनम्। अश्नोति व्याप्नोति वा सर्व्वभूतानीति "आशिनम्"। "शीरं पावकशोचिषम् ०—० दीर्घश्रुत्तमः"—इति * निगमः। भार्गवस्य प्रयोगस्येय मार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'शीरम्' अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्नि म स्तौमि। "पावकशोचिषम्" पावयित्री यस्य शोचिर्दीप्तिः, तं पावकशोचिषम्। किञ्च 'ज्येष्ठः' श्रेष्ठः, 'यः' प्रधानो 'दमेषु' यज्ञगृहेषु 'आदीदाय' आदीप्यते, परिचर्य्यमाणोऽग्निहोत्रिभिः। किञ्च 'दीर्घश्रुत्तमः' यः, दीर्घश्रोतृभ्यः यो दीर्घश्रुत्तमः। त मग्निं स्तौमि॥६ (१४)॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके। बभ्रू यामेषु शोभेते॥ कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा (कमनेनानीयत इति वा †) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्रयो‡र्दारुपादोर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते बभ्रो§ रश्व्योः॥ संस्तव इदञ्च मे दादिदञ्च मेऽदादि-

---

* "शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा। दीदाय दीर्घश्रुत्तमः॥"—इति ऋ० सं० ६, ७, ११, १।

† ङ-च-पुस्तकयोरय मधिकः पाठः।

‡ "वृद्धयो"—इति क, ख, ग; सायणसम्मतश्च पाठः

§ "बभ्रवो" ङ।

‖ "रश्मयोः" च।

त्यपिः प्रमद्धायाह। सुवास्त्वा अधि तुग्वनि। सुवास्तु- नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति। कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः। पुनर्नो नमन्ते * मरुतो नसत इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम्। ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्त †स्तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ ७ (१५) ॥

"विद्रधे[१८], द्रुपदे[१९]"—इत्येतौ पदे एकनिगमे। द्वे अप्यनवगते; पदेन चानेकार्थे। 'विद्रधे' विद्धे, 'द्रुपदे' द्रुममये पदे इत्यवगमः। दारुपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते। कन्ययोर्वा पादपीठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते। द्वयोरपि पदयोरेक एव निगमः,—"कनीनकेव विद्रधे०—०शोभेते"—इति ‡। वामदेवस्यार्षम्। "कन्या कमनीया भवति" सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव। अथ वा "क्वेयं नेतव्यति वा" दानायेत्यवं तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या। "कमनेनानीयत इति वा"। "कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः"; "कनति[१०], कानिषत[१८]"—इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥। 'इव'-इति उपमायाम्। 'विद्रधे', 'नवे', 'द्रुपदे',

---

* 'नवन्ते' क, ख, ग,—'नमन्ते' ङ।

† "वञ्चनवन्त" चातिरिक्तेषु सर्वत्र।

‡ १भा० २९ पृ० १७ पं०, २९४ पृ० १पं०।
ऋ० सं० ३. ६, ३०, ७।

|| १भा० २अ० ६ख० (१९९ पृ०)।

'अर्भके'—इत्येतानि चत्वारि पदानि "कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि", "सप्तम्या एकवचनानीति" एवं "शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते। एकस्मिन् दारुमये पादपीठे ऽस्मिन् समधिरूढ़ेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढ़े 'शोभेते', यथैवं 'बभ्रू' बभ्रुवर्णे अश्वे 'यामेषु' आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु; कन्यके, शालभञ्जिके * वा। तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुच्यत इति शाकपूणिराचार्य्यो मन्यते। यास्कस्तु "विद्वयोः" विकुषिताधोभागयोः "दारुपाद्वोः" अधिरूढ़योः कन्ययोरभिधानपदान्यभिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते। ताभ्यां ह्यश्विन्योः खुराकारत्वेन सारूप्य मस्तीत्येव मुपादानम्। दारुपाद्वोरित्येतस्मिन् व्याख्यानप्रसक्ते पदे विग्रहप्रसक्तो दारुशब्दो निरुच्यते;—"दारु दृणातेर्वा" विदारणार्थस्य (क्र्या०प०)। "द्रूणाते र्वा" हिंसार्थस्य। तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य "द्रु"—इत्येतदभिधानं भवति। द्रुपदे इत्येतदपेक्ष्य "तस्मादेव द्रु"—इत्येतदुक्तम्; द्रुम इत्यर्थः। "नवे नवजाते"। "अर्भके अवृद्धे" अल्पके ‡ इत्यर्थः। "ते" कन्यके एवम्प्रकारेषु "तदधिष्ठानेषु" तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढ़े "शोभेते" यथा "एवं" "बभ्रू" बभ्रूवर्णे अश्वे "यामेषु" आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु §, वर्त्तमाने शोभेते। त एव मेऽत्र "बभ्र्वोरश्वयोः संस्तवः" ॥

* चित्ररूपे काष्ठपुत्तलिके इत्यर्थः।

† १भा० २८१ पृ० २अ० १९ ख० (२२) = २८४ पृ० (२२)।

‡ १भा० २९६ पृ० ३अ० २ख० (९)।

§ "वाजिशाला तु मन्दुरा"—इत्यमरः। २, २, ७।

"तुग्वनि(१०)"—इति *। एतदनवगतम्। "तूर्णं मेतदायन्ति"—इति शब्दसमाधिः। "तीर्थम्" अभिधेयम्। "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"—इति† निगमः। अस्य ऋक्पादस्य ऋक्शेषापेक्षो निर्णयः। सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्या अयं पादः, तस्या या आद्यान्या आधस्त्या ऋक्, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्तस्या ऋचः आधस्त्यायाः सङ्क्षिप्यार्थ माह भाष्यकारः,—"इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह"—इति। इदञ्च द्रव्यजातं, मम दत्तवानसौ राजेत्येवं, 'प्रसङ्ख्याय' परिसङ्ख्यानं कृत्वा, ऋषिराह‡ उक्तवानित्यर्थः। कतमा पुनरसौ आधस्त्या ऋक्, ययायमर्थः सङ्क्षिप्यते? इति उच्यते;—"अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम्। मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः" §। सोभरेः काण्वस्येय मार्षम्, परा‖ च; दानप्रशंसा¶। 'यः' 'अदात्', 'मे' मम, 'पौरुकुत्स्यः' बहुशत्रुकर्त्तितुः पुत्रः 'त्रस-दस्युः' दस्युनामनः। कि मदात्? 'पञ्चाशतं वधूनाम्' पञ्चाशतं वोढव्यानां कन्यानाम्। 'मंहिष्ठः' पूज्यतरः। 'अर्यः' ईश्वरः। 'सत्पतिः' च सतां पालयिता च। एवंलक्षणः पौरुकुत्स्यः त्रसदस्युः मम दत्तवान् पञ्चाशतं वधूनाम्। आह किं मेतदेवादात्? नेति। उच्यते;—इदञ्च यदुक्तम्, उत्तरञ्च यद् वक्ष्यते। कतरा पुनरसा-

---

* १भा० २९४ पृ० ४पं०।

† ऋ० सं० ६, १, २५, ७।

‡ काण्ववंशीय सोभरिर्नाम।

§ ऋ० सं० ६, १, २५, ६।

‖ सैव परा ऋक्, यस्या द्वितीयः पादः "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"—इति।

¶ "षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्युनाम्नो राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात् तद्देवताके"—इति तत्र ऋग्भाष्ये सायणः।

वुत्तरा ऋक्? इति। उच्यते ;—"उत मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुग्वनि। तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद् वसुर्दियानां पतिः" *—इति। अप्येतत्,— यदुक्तम्, अपि च यदेतत् वक्ष्यमाण मिति 'उत'-शब्द एव सुभयं सम्भावयति। 'मे' मम 'प्रयियोः' (प्र गम्यते येन, तत् प्रयियुः, धन मश्वादि; तस्य प्रयियोः) धनस्य, बक्कदात्। ताभिः कन्याभिः सह 'वयियोः' (ऊयत इति वयियुः वस्त्रादि, तस्य) च बक्कदात्। 'तिसृणां सप्ततीनां' गवाम्। 'श्यावः' श्यामवर्णः वृषः, श्यामवर्णानां 'प्रणेता' प्रकर्षेण नेता अग्रतोगामी। 'भुवद्वसुः' भावयिता वसूनाम्। 'प्रशस्तः' पूजितलक्षणः। 'दियानां' दानार्हाणाम्, देया याः तासां पतिः। तास्च गा एतत्सङ्ख्यायुक्ताः, एतद्गुणयुक्ताश्च मह्य मदात्। क्व पुनरसा वदात्? 'सुवास्त्वा' सुष्ठु-निवासाया नद्याः 'अधि तुग्वनि' तीर्थेऽधि, एतत् अदात् मह्यम्। "सुवास्तुः नदी †", "तुग्व तीर्थं भवति" "तूर्णं" हि "एतत्" अवगाहनार्थम् "आयन्ति"। अत्र दानसम्बन्धात् सुवास्तुशब्दो नद्य-भिधाने; प्रसिद्धं हि नद्यां दानम्; नदीसम्बन्धाच्च तुग्वशब्दोऽपि तीर्थाभिधायक ‡ इत्युपपत्तिः। निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽपि अन्वीक्षितव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शित माचार्येण॥

"नंसन्ते(२२)"—इति§। एतदनवगतम्। "नमन्ते,—" इत्यवगमः।

---

* ऋ० सं० ६, १, २५, ७।

† काश्मीरप्रदेशीयोद्यानगरतलवाहिनीयम्। इदानीं "सुयत्"—इति प्रसिद्धा।

‡ "निपानागमयोस्तीर्थं ऋषिजुष्टजलेऽपि च—इत्यमरः ३, ३, ८६। ऋक्संहिता-यास्च १. ४६, ८; १६९, ६; १७३, ११. ८. ७२, ७ ९. ९७, ५२ १०, ३१, ३, ४०, १२; ११४ ७ ४, २९ ३; ८, ४७, ११. ऋचो द्रष्टव्याः।

§ १भा० ३९४ पृ० ८पं०।

"कुविन्नंसन्ते"—इति निगमः; "ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो०—० "ईमहे तुराणाम्"—इति *। वसिष्ठस्येय मार्षम्। 'तान्' अहं 'मीळ्हुषः' मरुतः वर्षस्य सेक्तॄन् धनवतः, बलवतः वा 'आ विवासे' आभिमुख्येन स्थित्वा परिचरामि। किंलक्षणान् पुनः मरुतः आविवासे? 'रुद्रस्य' इन्द्रस्य स्वभूतान्, आप्तान् वा। अथ वा 'मीळ्हुषः' इति रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात्; मीळ्हुषो रुद्रस्य स्वभूतानिति। कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि? यस्मात् ते मरुतः 'कुविद्' बहु 'नंसन्ते' नमन्ते 'पुनः' वर्षाद्युपकारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रह्वीभवन्ति। किञ्च; 'यत्सस्वर्त्ता' यच्छरीरगतम् 'एनः' 'जिहीळिरे' लज्जयन्ति, यच्च 'आविः' प्रकाशम्, तदेवम्प्रकार मुभयलक्षण मपि एनोऽस्मान् 'जिहीळिरे' लज्जयन्ति। तदेषां मरुतां 'तुराणां' त्वरमाणानां प्रसादेन उभयलक्षण मपि 'अवयजेमहि' निर्णुदेमहि;—इत्येतद् 'ईमहे' याचामहे; अनेन परिचारेण आराध्यैतान् मरुत इति। "नसत इत्येतदुपरिष्टात्" द्वादशाध्याये † "व्याख्यास्यामः"; —"अभि प्रवन्त समनेव योषाः" (ऋ० म० ३, ८, ११, ३)—इति व्याख्याने, "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा" ‡—इति॥

"आहनसः(२२)"—इति §। एतदनवगतम्। "आहननवन्तः"—इत्यनगमः। "ये ते मदा आहनसः"—इति निगमः; परिसोम०—०

---

* "ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः। यत् सस्वर्त्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम्"॥ ऋ० सं० ५, ४, २८, ५।

† पञ्चाध्यायिनिघण्टुसहिते भाष्यसप्तमाध्याये इति यावत्।

‡ दै० का० ७अ० ४पा० ४ख०।

§ १भा० ३९४ पृ० १९ पं०।

मघम्" *। पावमानी सौमी। कवेर्भार्गवस्येय मार्षम्। जगती। हे भगवन्! 'सोम!' 'परिप्रधन्व' परिप्रक्षर, एतस्मात् दशापवित्रात्। 'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय अस्माकम्। 'नृभिः' एतैः ऋत्विग्भिः, 'पुनानः' पूयमानः। किञ्च; 'अभि वासय' अभिप्रच्छादय, अभिभावय। 'आशिरम्' तृतीयसवने। किञ्च; 'ये ते मदा आहनसः' ये ते मदाः तव आहननवन्तः, "वचनवन्तः", सम्मोहयितारः; 'विहायसः' महान्तः, तैः 'इन्द्रं' 'चोदय' प्रेरय, 'दातवे' "दानाय", 'मघं' धनम्। यथास्माकं तैर्मदैरनभिहतचेताः† सन् दद्यात् मघं धन मित्यर्थः॥ ७ (१५)॥

उपो॑ अदर्शि शुन्ध्युवो॒ न वक्षो॑ नो॒धा इ॑वा॒विर॑कृत-प्रि॒याणि॑। अ॒द्म॒सन्न स॑स॒तो बो॒धय॑न्ती शश्वत्त॒मागा॒त्पु-न॑रे॒युषी॑णाम्॥ उपादर्शि शुन्ध्युवः शुध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासाध्यूव्ह‡ इद§ मपी-तरदक्ष एतस्मादेवाध्यूव्हं॥ काये शकुनिरपि शुन्ध्यु-रुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्यव¶ उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स

* "परि॑ सोम॒ प्र ध॑न्वा स्व॒स्तये॒ नृभिः॑ पुना॒नो अ॒भि वा॑सया॒शिर॑म्। ये ते॒ ०—० मघम्॥"—इति ऋ० सं० ७, १, २२ ५।

† "तैर्मदैरभिहतचेताः" क।

‡ "भासोऽध्यूढम्" च।

§ "मिद" च।

‖ "देवाध्यूढं" च।

¶ "शुन्ध्युव" च।

यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एव मुषा रूपाण्याविष्कुरुतेऽम्नसदम्नान्नं भवत्यम्नसादिनीति वाम्नसानिनीति* वा। सुसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम्। (स्वपतो बोधयन्ती †) शाश्वतिकतमागात्पुनरेयुषीणाम् ‡। ते वाशीमन्त इष्मिणः। ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः। शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्। अभिवहनस्तुति मभिषवण § प्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते परितक्म्येत्यु ॥ परिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ ८ (१६) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४,२.

"अम्नसत्(२४)"—इति ¶। एतदनवगतम्। "अम्नसादिनीति वा अन्नसानिनीति वा" शब्दसमाधौ। "उषो अदर्शि"-इति ** निगमः। कक्षीवत आर्षम्। औषसी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते; 'उषो अदर्शि' उपश्लिष्टा दृश्यत इव मुषाः। कस्य? 'शुन्ध्युवः' शोधयितु रादित्यस्य; आदित्यो हि यदप्यशुचिर्भवति, तदपि रश्मिभिः

---

* "वान्नसानिनीति" ङ, च।

† ञ-च-पुस्तकयोरधिक एष पाठः।

‡ "पुनरागामिनीनाम्" ङ, च।

§ "मभिषवण" क, ङ।

‖ "परितक्म इत्यु" ङ, च।

¶ १भा० २९ पृ० १पं०।

** ऋ० सं० २, १, ७ ४।

स्पृष्ट्वा शुचीकरोति। "सूर्यः पवित्र मुच्यते"—इति वक्ष्यति *। तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः, तस्य शुन्ध्युवः। कथं पुनरुपश्लिष्टा दृश्यते ? 'वक्षो न' वक्ष इव ; यथा तस्य स्वभासः स्वप्रकाशजालं वक्षोभूत मेतस्मिन् मण्डलेऽध्यूढ़म्, एवमिय मुषा एतस्मिन् मण्डले उपश्लिष्टा दृश्यते, सन्निकर्षात्। प्रासङ्गिक मुच्यते शब्दसामान्यात्,— "इद मपीतरत्" "वक्षः" पुरुषवक्षः, पशुवक्षो वा अङ्गम् "एतस्मा-देव" वहेर्धातोः (भू० प०), इदम् "अध्यूढम्" अधिप्रवेशित मेव "काये" शरीरे भवति। "शकुनिरपि" य एष मद्गुर्नाम †, अय मपि "शुन्ध्युरुच्यते", "शोधनादेव" ; यो हि "उदकचरो भवति" नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः। "आपोऽपि शुन्ध्यव ‡ उच्यन्ते" ता अपि हि शोधयन्ति। "एवं" तावदियम् "उषाः" आदित्यस्य वक्ष इवोपश्लिष्टा दृश्यते। किञ्च इय मेवोषा नोधा इवाविष्कृतप्रियाणि "नोधा ऋषिर्भवति §" स हि "नवनं" स्तोत्रं देवताः प्रति "दधाति"। "स यथा" स्वमुखोद्गीर्णया "स्तुत्या" प्रियाण्यात्मनः "कामान्" स्वानि कामाख्यानि "आविष्कुरुते" आविष्कृणोति, प्रकाशयति देवताः प्रति। "एवम्" इयम् "उषा" स्वात्मन एवो-द्गीर्णेन प्रकाशेन "रूपाणि" जनानाम् "आविष्कुरुते" प्रकाशी-कुरुते। किञ्च ; इय मेवोषाः 'अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती' "अद्म अन्नम्" तत् प्रतिकर्त्तव्यताया सीदति, तद्वा सनोति, सम्भजत इति

---

* इत उत्तरस्मिन्नेवाध्याये (पञ्चमे) २पा० १ख०।

† "मद्गुः पानीयकाकिका"—इत्यमरः २, ५, ३४।

‡ "शुन्ध्यवः"—इत्येव पाठः क-ख-ग-मूलपुस्तकेषु, टीकापुस्तकेषु च सर्वेषु।

§ …ाः, गौतमः ; ऋ० सं० १. ५८—६४ ; ८ ८८ ; ९ ९३ सू०।

"अप्नसत्" गृहाधिकारे नियुक्ता अन्नसाधिका स्त्री। सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं 'ससतः' "स्वपतः" जनानान्, दोहकादीन "बोधयन्ती" अन्नं साधयिष्यन्ती, एव मुषा अपि जनान् बोधयन्ती, तत्काले हि ते इतिकर्त्तव्यतार्थं जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तेनैतयैव बोधिता भवन्ति। आह;— कदा पुनरेतद्भवति? इति। उच्यते;— यदा 'शश्वत्तमागात्' "शाश्वतिकतमा" नित्यतमा "आगात्" आगच्छति, तदैव जनान् बोधयति, एव मुषा रूपाण्याविष्कुरुते। एवञ्च वच इवोषा आदित्यस्य दृश्यते। आह;— का वा सा शश्वत्तमा इय मुषाः? इति। उच्यते;—'पुनरेयुषीणाम्' "पुनरागामिनीनाम्" —इत्यर्थः। या एताः काश्चिद्गत्वा पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेयुष्यो गावः, अन्या वा*, तासां पुनरेयुषीणां इति निर्द्धारयति। एषैव 'शश्वत्तमा' शाश्वतिकतमा। एव मेतस्मिन् मन्त्रे, सा यथा अप्नसदित्यन्नसाधिका स्त्री उच्यते, सा हि तत्काले जनान् दोहकादीन् बोधयति, उषा अपि च तत्काल एवागच्छतीति, एव मुपमान मुपपद्यत इत्युपपत्तिः। अन्ये† तु मक्षिका मप्नसदं मन्यन्ते; सापि ह्यन्ने सीदति, सनोति वान्नं तत्काले च प्रतिबुध्यमाना अन्यान् बोधयतीति॥

"इष्मिणः(२५)"—इति ‡। एतदनवगतम्। "ईषणिन इति वा, एषणिन इति वा, आर्षणिन इति वा" शब्दसमाधयः। "श्रियसे कं भानुभिः०—० मारुतस्य धाम्नः"—इति § निगमः। राजगणस्य

* "वारयोषिता वा" ग, सायणीयञ्च।

† वय मिति वक्तव्ये एष परोक्षनिर्देशो ग्रन्थशैलीप्रयत्नः।

‡ १भा० ३९५ पृ० ६ पं०।

§ "श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः। ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः"॥ ऋ०सं०१,६,१२,६।

गोतमस्येव मार्षम्। जगती। मारुतस्य प्रैयङ्गवस्य चरोरियं याज्या; तत्र ह्युक्तम् "प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः"—इति। 'श्रियसे कम्' श्रियोऽर्थाय यजमानाय आत्मने वा; क मित्यनर्थक मेव†, कामये इति वा अस्यार्थः। 'भानुभिः' दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिः, येऽन्तरिक्षे मरुतः 'सम्मिमिक्षिरे' सङ्गच्छन्ते, 'ते' एव 'रश्मिभिः' सर्वलोक-नियन्तृभिः 'सम्मिमिक्षिरे'—इत्येतदेवानुवर्त्तते। त एव 'ऋक्वभिः' रसहर्तृभिः सम्मिमिक्षिरे। 'सुखादयः' सुखदातारः जनानाम्। शोभ-नानां वा हविषां खादितारः, अत्तारः, 'सुखादयः'। 'ते' एव 'वाशीमन्तः' वाग्मिनः। 'इष्मिणः' "ईषणिनः" उपगमनवन्तः, "एषणिनो वा" इच्छावन्तः, "आर्षणिनो वा" आभिमुख्येन सर्वा-र्थानां द्रष्टारः; 'अभीरवो विद्रे' विदारयितव्ये शत्रौ प्राप्ते विगत-भयाः; अथ वा 'विद्रे' वेद्मि, जाने। य एवँल्लक्षणा मरुतः, तेषां मरुतां यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः, तस्य 'प्रियस्य' इष्टस्य 'मारुतस्य' मरुतां स्वभूतस्य 'धाम्नः' स्थानस्य प्राप्तये; तानेव मरुतः स्तौमी-त्यध्याहारः। एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'वाशीमन्त इष्मिणः'—इत्येतस्मा-देकवाक्यसम्बद्धाद् 'इष्मिणः'—इत्येतद् मरुद्विशेषणम्। "वाशीति वाङ्नाम"। "वाशी(११), वाणी(१२)"—इति ‡ पठितं वाङ्नामसु। वाश्यत इति कारकावधारणम्॥

"वाहः(२६)"—इति ‡। एतदनवगतम्। पक्षेण च... र्थम्।

---

* पुरस्तात् ७३ पृ० ११ पं० = ७४ पृ० १६ पं०।

† १भा० (१अ० ११ ख०) ७४ पृ० = ७६ पृ० ६पं०, १५ पं०।

‡ १भा० ३६५ पृ० १२ पं०।

"शंसावाध्वर्यो०—०मिन्द्रा शस्तम्"—इति* निगमः। विश्वामित्रस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। होता ब्रवीति;— हे 'अध्वर्यो!' एहि 'प्रति गृणीहि' 'शंसाव' आवा सुभावपि; न ह्यप्रतिगीर्यमाणं शस्यते, नाप्यशस्यमानं प्रतिगीर्यते†; एव मितरेतरोपकारकत्व मभिप्रेत्योक्तं द्विवचनम्,—'शंसाव' इति। एव मितरेतरगुणसम्पन्न मेतद् 'वाहः' स्तोत्रं 'कृणवाव' आवाम्‡। स्तोम एव हि देवानां वोढा भवति§। "वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमः। (ऋ० सं० ६, २, २९, १)"—इति, "वोढृतमो ह्वानानां स्तोमः"—इति हि वक्ष्यति॥। एव मिय मभिवहनस्तुतिः। एव मेतच्छस्त्र माभिमुख्यगामि 'इदम्', 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, 'जुष्टम्' प्रियम्, तस्य यथा स्यात् तथा कुर्वः। अन्ये त्वेनाम् "अधिषवणप्रवादां" सोमाभिषवणप्रवादिनीं स्तुतिं मन्यन्ते; वाहःशब्दो हि उदकवाहाभिधानसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा यदा पुनरेवं, तदेव मर्थो योज्यः;—'इन्द्राय' 'इदं' 'वाहः' सोमोदकपूर्ण मधिषवणफलकाख्यं वाहः 'जुष्टं' प्रियं यथा स्यात् तथा कुर्वः। तद्धि सु'शस्तं' सुप्रतिगीर्षञ्च इन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति। एतदेव कर्त्तव्य मावाभ्यां यतः, अतो ब्रवीमि;—'एदं बर्हिः यज-

---

* 'शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्। एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थ मिन्द्राय शस्तम्॥" ऋ० सं० ३, ३, १९, ३।

† होतृवचनं शंसनम्, अध्वर्युवचनन्तु प्रतिगरण मुच्यते। यथा च "द्वेवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण"—इति ऐ० ब्रा० ३, २, १।

‡ "यद्वाव स तत्र यथा भाजनं देवता अमु मावहामु मावहेत्यावाहयति, तदेव होतुर्होतृत्वं, होता भवति, होतेत्येन माचक्षते"—इति ऐ० ब्रा० १ १, २।

§ "येनैवाध्वर्युर्यजुषा प्रयच्छति, तेन होता प्रतिगृह्णाति"—इति ऐ० ब्रा० २, ४, २।

॥ इत उत्तरस्मिन्नेवाध्याये (पञ्चमे) १पा० १ख०।

मानस्य सीद' एतद् बर्हिः, यदेतदगतग्रतस्तीर्णं मयेण होतारं बर्हिः 'सीद' "स प्रतिगरायोपविशति"—इति ह्युक्तम् *, 'यजमानस्य' अभिप्रेतकामावाप्तये आसीद। मा अवमंस्थास्त्विरेणैतच्छंस्यत इति, उपविष्टस्त्वेत् त्वं समायतः। 'अथ' अनन्तर मेव 'भूद्' भवति। 'उक्थं' शस्त्र मेतत्, इन्द्रार्थं शस्तम्; नात्र मम वाङ्मृषेत्यभिप्रायः। एव मिय मभिवदनस्तुतिः, अथवा अधिषवणप्रवादा स्तुतिः; उभयथापि तु इयम् "ऐन्द्री त्वेव शस्यते" इद मेवैक मभिधान मत्र व्युत्पाद्यत इत्यभिप्रायः॥

"परितक्म्या(२७)"—"इति"†। "एत दुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः‡" षोड़शाध्याये §; तत्र हि एतत् "कि मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानट (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे‖ प्रसक्त मायास्यतीति लाघवार्थ मुत्कृष्ट मिति॥ ८ (१६)॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः॥ ४, २.

सुविते सु इते स्रुते सुगते प्रजाया मिति वा। सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति। दयतिरनेककर्मा।

---

* "ओथामोदैवेत्यादिको होतुरुत्साहजनकः प्रतिगरः" श्रा० ७, ११।

† १भा० २९५ पृ० १७ पं०।

‡ "परितक्म्या रात्रिः"—इत्यादिना।

§ पञ्चाध्यायिनिघण्टुसहिते भाष्यैकादशाध्याये इति यावत्।

‖ दै० का० ११ अ० २पा० ५ख०।

नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा। य एक इद्विदयते वस्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा। दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा। दुर्वर्त्तुर्दुर्वारः विद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा। इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबत मश्विना तान्। अहं हि वां मतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत्। दयमान इति। नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू चेति च। अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम्। अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम्। नू च पुरा च सदनं रयीणाम्। अद्य च पुरा च सदनं रयीणां रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्म्मणः ॥ १ (१७) ॥

"सुविते(२८)"—इति *। एतदनवगतम्। अनेकार्थञ्च। 'सु, इते"-इति, "सूते"—इति शब्दसमाधी। अत्र यदा "सु इते" इति विपरिणामः, तदा "सुगते" इत्यर्थः। यदा "सूते" इति, तदा "प्रजायाम्"; सूते देवदत्ता पुत्र मिति प्रजायत इत्यर्थः। एवं 'सुविते'-इत्यस्य "सु इते, सूते" शब्दसमाधी। तयोरेतद् यथासङ्ख्येनार्थवचनम्, "सुगते, प्रजाया मिति"। "सुविते मा धाः"-मित्यर्द्ध[illegible] निगमः †। "अनाधृष्ट मस्य नाधृष्यं देवाना मोजो अभि

‡ "यद्वो[illegible]

[illegible]तुर्होतृत्वं, [illegible]

¶ पृ० ३पं०।

§ "येनैवाध्वर्यु[illegible]

[illegible]ण्व-शाखायाञ्च द्रष्टव्यः। माध्यन्दिन्यां तु "स्विते मा धाः"—इति

१, ४, २।

|| इत उत्तरस्मिन्नेव। तत्र बहवः पाठभेदाः (५, ५)।

शस्तिपाः। अनभिशस्त्यञ्जसा सत्य मुपगेषां सुविते मा धाः'' *—इति। अनेन तानूनप्त्रं संस्पृश्यते †। हे तानूनप्त्र! 'अनाधृष्ट मसि' अनाधर्षित मसि; त्वयि स्पृष्टे समयोपयन्त्रिता ह्येते नान्योऽन्यस्मिन् ‡ द्रोह मुपयास्यन्त्यृत्विजः। कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव? इति। इतः;—यस्माद् 'अनाधृष्यं देवाना मोजः' अनाधर्षणीयं त्वम्। ओजो बल मित्यर्थः। किञ्च; 'अभिशस्तिपाः' अभिशंसनात् पासि त्वम्। 'अनभिशस्ति' नाभिशंसनीयं केनचित्, अनवद्य मित्यर्थः। 'अनु मे' 'इदं व्रतं व्रतपतिः' 'मन्यताम्' अनुमन्यताम् 'इदं व्रतं' कर्म, 'व्रतपतिः' अग्निः। 'मे' मयोपेयमानाम् एनां 'दीक्षाम्' 'अनुमन्यताम्' 'दीक्षापतिः' सोमः। किञ्च; 'अञ्जसा' अनन्तर्हितम्, अहम् 'सत्यम्' 'उपगेषम्' उपगतवान्। योऽह मेतदस्पृशम्, स त्वं हे तानूनप्त्र! एव मुपगतवन्तं मां 'सुविते' सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं गतं भवति, तत्र धेहि; अथवा प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा बहुपत्या स्याम तथा कुर्वित्यर्थः §॥

"दयति(२९)"—इति ‖। एष शब्दः "अनेककर्मा" अनेकार्थः;

---

* काण्वशाखीयपाठ एषः।

† तदेतद्विधायकं ब्राह्मणम्;—"तनूनपातं यजति। प्राणो वै तनूनपात्; स हि तन्वः पाति, प्राणमेव तत् प्रीणाति—प्राणं यजमाने दधाति"॥—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४। "ते वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः सन्न्यदधत; ते यद् वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः सन्न्यदधत, तत् तानूनप्त्र मभवत् तत् तानूनप्त्रस्य तानूनप्त्रत्वम्"—इति च ऐ० ब्रा० १, ४, ७।

‡ "नान्योऽन्यस्मै" क, ख।

§ तैत्तिरीयपाठानुसारेणैवेदं वृत्तिकृद्-व्याख्यानं बोध्यम्। स चैवम् —"अनाधृष्ट मस्यानाधृष्यं देवाना मोजो अभिशस्तिपाः। अनभिशस्तीद् मनु मे व्रतं व्रतपतिर्मन्यता मनु मे दीक्षां दीक्षापतिरञ्जसा सत्य मुपगेषꣳ सुविते मा धाः॥"—इति।

‖ १भा० २९९ पृ० ७पं०।

मत्वनेकविकल्पप्रकृतिः,—यथा सुविते-शब्दस्य अन्येनान्येन धातुना विगृह्यानेकार्थत्व मुक्तम्;—इणा विगृह्य "सु इते"—इति गत्यर्थत्वम्, सुतिना विगृह्य "सूते"—इति च प्रजार्थत्वम्; नैव मिह। किन्तर्हि? एकप्रकृतेरेवायं शब्दोऽनेकार्थो भवतीत्यस्य विशेषस्योपद्योतनार्थ मुदाहरति। एव मुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिरनेककर्मैवेत्येव मुक्तम्। अन्ये तु ब्रुवते;—यथा "सुविते"-शब्दोऽनेकार्थोऽनवगतसंस्कारश्च, नैव मयम्। किन्तर्हि? अनेकार्थ एवाय मिति॥

एव मनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति;—"नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे दयतीत्येष शब्दः "उपदयाकर्मा"। उपदयेति रक्षण मुच्यते। 'नवेन' धान्येन 'पूर्वं' पुराणं 'दयमानाः' रक्षन्तः 'स्याम', पुराणेन च नवम्; दृष्टं हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य; प्रसिद्धं च लोके। तस्मादिहाय मुपपद्यते उपदयाकर्मा। चतुर्दशेऽध्याये इत्यस्य शेषः*॥

"य एक इद् विदयते वसु"—"इति"† एतस्मिन् मन्त्रे "दानकर्मा वा, विभागकर्मा वा"। "य एक इद्०—०इन्द्रो अङ्ग"‡। राहूगणस्य गोतमस्यार्षम्। ऐन्द्री। उष्णिक्। 'यः' इन्द्रः 'एकः इद्' एक एव स्वतन्त्रः 'वि' विविधं 'वसु' धनं 'दयते' ददाति। कस्मै? 'मर्त्ताय' मनुष्याय। किंलक्षणाय? 'दाशुषे' दत्तवते हवींषि। अथवा विभागकर्मा। 'दाशुषे' 'वसु' 'विदयते' विभजते

---

* ३० का० ९, ४, ९।

† ऋ० सं० १, ९, ६, २।

‡ "य एक इद् विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे। ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग"॥

इत्यर्थः । किंलक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति, विभजते वा? इति । उच्यते ;—‘ईशानः’ ईश्वरः, ‘अप्रतिष्कुतः’ अप्रतिस्खलितः सङ्ग्रामेषु । ‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्रं धनं ददाति, विभजते वा, ‘दाशुषे’ यजमानाय ; त महं स्तौमि ; सोऽस्माक मेतत् करोत्वित्यभिप्रायः । ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां दाशुषे यजमानाय वस्वेकवाक्ये श्रूयमाणं कि मन्यत् कुर्यात्? तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादत्र “दानकर्मा वा विभागकर्मा वा”—इत्युपपद्यते ॥

“दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि”—“इति” * एतस्मिन् मन्त्रे “दहतिकर्मा” । निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति ;—“दुर्वर्त्तुः दुर्वारः” दुर्वारणीय इत्यर्थः । “अध जिह्वा०—०दयते वनानि” † । आग्नेयी । भरद्वाजस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । उपज्वलितस्याग्नेः ‘अध’ अथ, अनन्तर मेव तस्य ‘जिह्वा’ ज्वाला दारुषु ‘पापतीति’ पुनः पुनः पतति, ‘प्रवृष्णः’ प्रवर्षितुः इन्द्रस्य ‘गोषुयुधः’ गवार्थं वादे पणिभिः सह असुरैर्युध्यते ; अथ वा ‘गोषु’ अप्सु, मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः । ‘न’—इत्युपमा ; इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव । ‘अशनिः’ ‘सृजाना’ तेनैव सृज्यमाना यथा पतति अशनिर्वज्रः, तथा अग्नेर्ज्वाला दारुषु पापतीति । किञ्च ; ‘शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः’ । यथा कस्य चिद् ‘शूरस्य’ विक्रान्तस्य वा अप्रतिहतगतेः ‘प्रसितिः’ प्रसहनं सङ्ग्रामानुप्रवेशमार्गः छिन्नभिन्नरुग्णैः

---

* ऋ० सं० ४, ६, ८, ५ ।

† “अध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना । शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि ॥”

शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात्, एव मस्य 'अग्नेः' 'वातिः' दहनमार्गः, ईषत्शुष्कार्द्रदग्धभस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुल्मादिभिराकीर्यते। कदा पुनरेतद् भवति? 'दुर्वर्तुः' दुर्वारः, दावाग्नीभूतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयङ्करो यदायमग्निः 'दयते' दहति। किम्? 'वनानि'। एव मस्य माग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किं सभिदध्यात्? तस्मात् सामर्थ्यादिहायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः॥

"विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्"—"इति"* एतस्मिन् मन्त्रे "हिंसाकर्मा"। "इन्द्रः पूर्भि॰—॰आपृणद्रोदसी उभे"†। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उद्भिद्बलभिदोर्निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम्। 'इन्द्रः', 'पूर्भित्' असुरपुरां मेघानां वा भेत्ता; अद्भिः पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः; "पॄ पालनपूरणयोः (क्र्या॰प॰)"—इत्येतस्य। 'आतिरत्' आभिनत्। 'दासं' दासयितव्यं मेघम्। कैः सहायैः सह? 'अर्कैः' हव्यैः, देवैर्माध्यमिकैर्वा ‡। किंलक्षणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत्? 'विदद्वसुः' प्राप्तधनः। किं कुर्वन् आतिरत् दासम्? 'विदयमानः' विविधं हिंसन् 'शत्रून्' ये मेघवधप्रतिबन्धिनः। आह;— किं विदद्वसुत्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो य इन्द्रः, स एतदकरोत्? नेत्युच्यते;—'ब्रह्मजूतः' च ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन 'जूतः' प्राप्तः, प्रीतो वा; ब्राह्मणतन्वा शरीरेण 'वावृधानः' वर्द्धमानः 'आपृणत्' आपूरयति। 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ उभे

* ऋ॰ सं॰ ३, २, १५, १।

† "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्।
ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे॥"

‡ परस्ताद् वक्ष्यति,—"अर्को देवो भवति"—इत्यादि ५, १, ४।

अपि। 'भूरिदाव:' बहुदानस्य इन्द्रो दाव मातिरत्। एव मत्र "विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्"—इति शत्रुसन्निधौ दयतेः किं मन्यत् सामर्थ्यं मुपपद्येतान्यत्र बधात् ?

"इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबत मश्विना तान्। अहं हि वां मूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत्"—इति। "दयमान इति"। अत्र दयतिर्गत्यर्थः। दयमानोड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषाया मबोधयत्*। मृग्योऽत्र शेषः॥

"नू चित्[२०]"—इति†। एषः "निपातः" अनेकार्थत्वेनेह समाम्नातः। न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति, यस्यानवगतं स्यात्। स च पुनरयं "पुराणनवयोः" अर्थयोर्वर्त्तते। प्रकरणोपपदवशात् पुराणतां कस्य चिदर्थस्यावद्योतयति, नवतां च कस्य चित्॥

"नू च[२१]"—"इति च"‡। अय मपि पुराणनवयोरर्थयोर्वर्त्तते। अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाम्नात एवोदाहृतः§॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्;—"अद्या चिन्नु०—०रजांसि"॥। भरद्वाजस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। उक्थपर्यायेष्वच्छावाकस्य शस्त्रे माध्यन्दिने

---

* "पुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्निरृतेर्वा एतन्मुखं यद् वयांसि यच्छकुनयः"—इति ऐ० ब्रा० २, २, ५।

† १भा० २९९ पृ० १५ पं०।

‡ १भा० २९९ पृ० १५ पं०।

§ वयन्तु सर्वपुस्तकेषु समाम्नात एव पश्यामः। १भा० २८८ पृ० १० पं० (२१)।

॥ "अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातु मिन्द्र। नि पर्वता अद्मसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, १, २।

सवने विनियुक्ता। 'अद्य' च पुरा च, तदेव कर्म 'नदीनां' वर्त्तते। कतमत्? 'तत्' उद्दिश्य वहनं कर्म। कथं नाम? अस्य लोकस्योपकारायाजस्र मेता वहेयुरिति। 'गातुं' गमनमार्गम् 'आभ्यः' नदीभ्योऽर्थाय त्वम् 'अरदः' अखनस्त्वम्। किम् गमनम्? गच्छन्त्यनेनेति गमनम्। हे 'इन्द्र!' तदेव कर्माद्यापि वर्त्तते, तासां नदीनाम्, यथा व्यादिष्ट मेव 'त्वया'। ताभिरद्यापि तदनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः। यदुक्तं पुरस्तादपि; "इन्द्रो अस्माँ अरदत्"—इत्यच*। एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोकः। किञ्च; 'निपर्वता अद्मसदो न सेदुः'। य एते 'पर्वताः' पर्ववन्तो मेघाः, 'अद्मसदः' निष्पादयितव्य मन्न मस्माभिरित्येतदर्थ मुद्दिश्यान्तरिक्षे लोके सीदन्ति, अवतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा; तेऽपि युष्मदीयैरपसृदिता एवोदकभूताः, नीचैर्भूम्या मच, निष्पत्त्यर्थं 'सेदुः' सीदन्तीत्यर्थः। तदेवं कृत्वा (किं बहुना †) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैवैतानि, हे 'सुकर्मन्! 'दृढ़ानि' दृढ़ीकृतानि 'रजांसि' लोका इत्यर्थः। त्वञ्चेदेषा मेव मन्न मुदकञ्च न व्यधास्यः, सर्व एवैते लोका नाभविष्यन्नित्यभिप्रायः। इहाद्यैतस्य सन्निधौ वर्त्तमानो नूचिदित्येष पुराणाभिधायीत्युपपद्यते। इह पुराणनवयोरित्युक्तम् ‡, तत्र पुराणाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम्; नवाभिधायिनो "नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति;—"नवञ्च पुराणञ्चेति §" ॥

---

* पु० २ ख० ७ पा० ४ ख० २४४ पृ०।

† नास्त्येतत् क-ख-पुस्तकयोः।

‡ पु० ४२० पृ० ८ पं०।

§ ऋ० दै० का० १०, ६, २।

नू चेत्यस्योदाहरणम्;—"नू च पुरा०—०द्रविणोदाम्"—इति *। कुत्सस्येय मार्षम्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते। 'नू च पुरा च सदनम्' अद्य च पुरा च सदनम्। कस्य? 'रयीणां' धनानाम्। किञ्च; 'जातस्य' उत्पन्नस्य 'जायमानस्य च' अभिनिष्पद्यमानस्य भूतजातस्य 'क्षाम्' निवास मित्यर्थः। "तस्मात् सर्वानृतून् पशवोऽग्नि मभिसर्पन्तीति विज्ञायते" †। "यत्र गां शयानां निर्जगाति मृता सेता मद्विद्वान् मन्यतेऽन्वग्नौ ह्येवैते प्रविशन्तीति च विज्ञायते" ‡। तस्मादुपपद्यते स्थानत्वं निवासत्वं चाग्नेः। 'सतस्य' निष्पन्नस्य भूतजातस्य § 'गोपां' गोप्तारम्, 'भवतस्य' उत्पद्यमानस्य 'भूरेः' बहुनः, गोप्तार मित्यनुवर्त्तते। य एवंलक्षणोऽग्निस्तं 'द्रविणोदां' धनस्य दातारम्, 'देवाः' 'धारयन्' धृतवन्त इत्यर्थः। क्व? हविर्वहनकर्मणि? "अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्"—इति वक्ष्यति ‖। एव मिह पुरा चेत्यस्य सन्निधौ नू चेत्येष शब्दो वर्त्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते। पुराणाभिधायित्वे पर्येष्य मस्योदाहरणम्॥ १ (१७)॥

विद्याम तस्य ते वय मकूपारस्य दावने। विद्याम तस्य ते वय मकुपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार ¶ उच्यते

---

* "नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम्। सतश्च गोपां भवतश्च भूरेर्देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्।" ऋ० सं० १०४, २।

† "षड् वा ऋतवः; ऋतूनेव तत् कल्पयति।"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २, १, ६।

‡ "गौर्वै देवानां मनोता"—इत्यादि च द्रष्टव्यम् ऐ० ब्रा० २, १, १०।

§ "निष्पन्नभूतजातस्य" ग।

‖ ऋ० सं० ५, २, १४, ४।

¶ "ऽप्यकूपारो"—इति च।

ऽकूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपा-
रो भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो
न कूप मृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति
वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽय मपी-
तरो नदीकच्छ एतस्मादेव क मुदकं तेन छाद्यते। शिशीते
शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे। निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणा-
य * रक्षो रक्षितव्य मस्माद्रहसि क्षणोतीति † वा रात्रौ
नक्षत इति वा। अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः। सुतुकनः
सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा। सुप्राय-
णा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्ताम्। सुप्रगमनाः॥ २ (१८)॥

"दावने(२१)"—इति। एतदनवगतम् ‡। "दानस्य"—इत्यवगमः। "अकूपारस्य(२२)"—इति §। एतदनवगतम्। अनेकार्थम्। "अकु-परणस्य"—इत्यवगमः। द्वयोरप्येतयोरेक एव निगमः; "यन्मन्यसे वरेण्य०—० मकूपारस्य दावने ॥"। अत्रेर्भौमस्येय मार्षम्। अच्छा-वाकस्य तार्तीयसवनिके आवापे नियुक्ता; "यदिन्द्रचित्र"—इति, ¶ इयञ्च। हे 'इन्द्र!' 'यत्' 'मन्यसे' जानीषे त्वं 'वरेण्यं' वरणीयम्,

---

* "विनिचणनाय" क, ख।

† "चणो भवतीति" क।

‡ १भा० २९६ पृ० १८ पं०।

§ १भा० २९७ पृ० ३ पं०।

‖ "यन्मन्यसे वरेण्य मिन्द्र द्युक्षं तदा भर। विद्याम तस्य ते वय मकूपारस्य दावने ॥"—इति ऋ० सं० ४, २, १०, २।

¶ ऋ० सं० ४, २, १०, १।

एतद्धन मिति; 'द्युम्नं' च, यत् द्युतिनिवासभूतम्, द्युतिमदित्यर्थः। 'तद्' अस्मभ्यम् 'आहर'। कदाचित् त्व माहृत्यापि न दद्याः? अतो ब्रूमः;—'तस्य' त्वयाहृतस्य धनस्य 'विद्याम' लभेमहि 'ते' तव स्वभूतस्य। किंलक्षणस्य? 'अकूपारस्य' "अकूपरणस्य" अकुत्सितपूरणस्येत्यर्थः। येन लब्धेन सुपूर्ण मात्मानं मन्यामहे पर्याप्त मैहिकाय च श्रेयसे आमुष्मिकाय चेत्यर्थः। 'दावने' "दानस्य" इत्यर्थः। ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य * वय मेव लब्धारः स्यामेत्यभिप्रायः। एव मिह यन्मन्यसे वरेण्यं, द्युम्नञ्च, तदाभरेति इन्द्र उच्यमानो धनसन्निधानाद् दानादन्यत् कि मुच्यते? धन मेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते; तस्मादत्राश्रूयमाणोऽपि धनशब्दोऽध्याहृतः। तच्च पुनः प्रार्थ्यमानं बहु प्रार्थ्यते। तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्षवृत्तिः। "अकुपरणस्य"—इत्येवं परोक्षवृत्तित्वेनावस्थाप्य, ततः अकुत्सितपुरणस्य—इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते। अत्र कुरिति कुत्सार्थः, परणं पूरण मुच्यते; कुत्सितं परणं 'कुपरणम्', न कुत्सितं परणं 'अकुपरणम्'; तस्य "अकुपरणस्य" प्रभूतस्येत्यर्थः॥——॥ दानसम्बधादेव "दावने"—इत्येष शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः। एतस्मिन् मन्त्रे "अकूपारस्य, दावने"—इत्यय मनयोः पदयोरनुक्रमः; समाम्नाये पुनः † "दावने, अकूपारस्य"—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः ‡। तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवाय मृषिभिः समाम्नायः समा-

---

* "दानस्य" ग।

† "समाम्नाये तु" ग।

‡ यथा हि;—४अ० १ख० (१भा० ३८८ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम्।

म्नातः*, अन्य एव चायं भाष्यकार† इति; एको हि समाम्नानं भाष्यं च कुर्वन्, प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यत्। अविवक्षितार्थाश्चैते मन्त्रे‡ निगमाः, तेषु सम्यन्त्या काकतालीयन्यायेन§ कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे इत्यदोषः॥

"आदित्योऽप्यकूपारः"—इति "उच्यते"। किं कारणम्? स हि अकुत्सितस्य महतोऽध्वनः पारयिता भवति; उदयादारभ्य यावदस्तमिति। "समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते", असावपि ह्यकुत्सितपारः आत्मनैव भवति। "महापारः"—इति पर्यायेणार्थवचनम्; विस्तीर्णपार इत्यर्थः। "कच्छपो¶ऽप्यकूपार उच्यते" स हि "न कूपमृच्छति" अल्पोदकत्वात्; किं तर्हि? यत्र बहु प्रकीर्णमुदकम्, तत् स्थानं गन्तुमिच्छति, समुद्रं नदीं वा। आख्यानप्रसक्तमुच्यते;— "कच्छपः", "कच्छम्" आत्मनो मुखसम्पुटं "पाति" रक्षति; स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वशरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति; सम्पुटे हि

---

* इह समाम्नायशब्देन 'निघण्टु'-नाम समाम्नायो बोद्धव्यः, वेदाङ्गेष्वपि वेदवद्भावादेष्वपि समाम्नायशब्दः प्रयुक्तोऽत्र दृत्तिकृता, एतद्भाष्यारम्भे यास्केनापि।

† भाष्यकारो यास्कः।

‡ "मन्त्रा" क, ख।

§ एवञ्च "गौः, ग्मा, ज्मा (१भा० ६पृ० ५पं०)"—इत्यादिपदसमाम्नायो न यास्ककृत इत्यर्थः फलितः।

|| काकागमनं तालपतनञ्चेति युगपत् सम्भूतं काकतालीयमुच्यते।

¶ प्राचीनपुस्तकेषु सर्वत्रैव "कक्षपो"—इति, अद्यतनीयेषु तु सर्वत्रैव "कच्छपो"—इति; एवमन्यत्रापि च्छ-विशिष्टपदमात्रे दृश्यते। लिपिभेद एवास्य कारणमनुमीयतेऽस्माभिः; अस्ति च पूर्वतनीयाद्यतनीययोः 'छ'-वर्णयोराकारभेदस्तथा चाद्यतनीयानां 'छ' एव प्राचीनानां 'च्छ' इति गम्यते।

कच्छशब्दः प्रसिद्धः, प्राणिवाच्यः कच्छपुट इति च। "कच्छेन" कटाहेन इतराण्यङ्गानि पातीति वा; स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एवानुप्रवेश्य कूर्म्मत्वेनैवावतिष्ठते*। अथ "वा" "कच्छेन" मुखसम्पुटेन "पिबतीति" कच्छपः। विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो निरुच्यते;—य एष कच्छो मुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः, आह किमुक्तं भवति? "खच्छः"—इत्युच्यते; स हि "खच्छदः" खम् आकाशं छादयति, स हि मध्ये सुषिरो भवति। "अथ मपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव" क-सञ्ज्ञकेन उदकेन "छाद्यते" इति कच्छः †॥

आदित्योऽप्यकूपारः ‡, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपार;—इत्येतेषु निगमाः पर्य्येष्याः॥

"शिशीते(२४)"—इति §। एतदनवगमम्। "निश्यति",—इत्यवगमः। "वि ज्योतिषा ०—० विनिक्ष्वे ‖"—इति निगमः। वृषो नाम जनपुत्रस्तस्येय मार्षम्; आत्रेयस्य वा कुमारस्य; उभयोर्वा। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वि भाति' 'अग्निः' नानाप्रकारं भाति। केन? 'बृहता ज्योतिषा'। स एवं विभासमानः किं करोति? 'आविर्विश्वानि कृणुते'; 'आविष्करोति' प्रकाशीकरोति 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि। 'महित्वा' महत्त्वेनेत्यर्थः। किञ्च;

---

* "कूर्मबन्धेनैवावतिष्ठते"—इति क, ख।

† "पुंसि कच्छस्तथाविधः"—इत्यमरः ३, १, १०।

‡ "अकूपारः सलिलो मातरिश्वा (ऋ० सं० ८, ६, ७, १"—इत्यस्य व्याख्यानावसरे "अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः"—इत्याह सायणः।

§ १भा० ३९७ पृ० १० पं०।

‖ "वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा। प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्ष्वे॥" ऋ० सं० ३, ८, १५, ३।

"प्रादेवीर्माया: सहते"; 'प्रसहते' प्रकर्षेणाभि भवति। किम्? 'अदेवीर्माया:' आसुरीरित्यर्थः। 'दूरेवा:' दुरवा:, दुस्तर्पा वा *; न ह्यस्य तृप्तिरस्ति। किञ्च; 'शिशीते शृङ्गे' यथा हि वृषभस्तटानिघ्नन् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एव मग्निरपि दारूणि दहंस्तीक्ष्णीकरोति ज्वाला:। क मर्थं पुरस्कृत्य? "रक्षसे विनिक्षणाय" विहिंसनायेत्यर्थः॥ अत्र शृङ्गशब्दसन्निधानात् "शिशीते"—इत्यस्य तीक्ष्णार्थत्वम्, तीक्ष्णीकृतैर्ह्यर्चिभिर्विनिक्षण मुपपद्यत इति॥ निगमप्रसक्त मुच्यते;—"रक्षः रक्षितव्यम्" हि शरीर मस्माद्भवति, रक्षो हि † मानुषान् भक्षयति। "रहसि वा" विविक्ते प्रदेशे रक्षः "क्षणोति" हिनस्तीत्यर्थः। "रात्रौ नक्षते" गच्छति—"इति वा" रक्षः॥

"सुतुके(६५)"—इति ‡। एतदनवगतम्। पक्षेण चानेकार्थम्। "सुतुकनः"—इत्यवगमः; "सुतुकनैरिति वा"। "स आ वक्षि ०—० एह गम्याः"—इति निगमः §। चितस्येय मार्षम् आप्यस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। यस्त्वं 'दिवस्पृथिव्योः', 'युवत्योः' सम्मिश्रीभवन्त्योः यानि भूतानि अन्तरा वर्त्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् 'अरतिः' त्व मेवालमतिः, पर्याप्तमतिरित्यर्थः। 'स' एवंलक्षणो[illegible]ऽस्माकम् 'आ वक्षि' आह्वयसि देवान् ॥; 'महि' महत इत्यर्थः। स एवम् 'आ सत्सि च' आसी-

---

* "दुस्तृप्ता वा" क, ख।

† "तद्धि रक्षो" ग।

‡ १भा० ३९० पृ० १३ पं०।

§ "स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः। अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः॥"—इति ऋ० सं० ७, ५, ३१, ७।

॥ "एताभिर्वै देवान् यजमानो ह्वयति, तदाहूतीनां माहूतित्वम्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ६, १ द्रष्टव्यम्।

दसि च होतत्वे। 'अग्निः'—इत्येतत् पदं सम्बोधनत्वेन * विपरिणम्यते, 'आ वक्षि'-'आ च वक्षि'-इति मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य। हे अग्ने! यस्त्वमेवङ्गुणयुक्तः 'सुतुकः' "सुतुकनः" सुगमन इत्यर्थः; अथ वा "सु-प्रजाः"। तुगित्यपत्यनामसु पठितम्†। हिरण्य मपत्य मभिप्रेत मग्नेः; "हिरण्यरेता अग्निः"—इति श्रूयते ‡, "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्"—इति च §। 'सुतुकैरेव' सुगमनैरश्वैः; अथ वा "सुप्रजोभिः" कुलजैरित्यर्थः। अथ वा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः; शोभनाना मेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाद्वारेण चाग्निः स्तूयते। अथवा स एवाग्निः 'सुतुकः' "सुप्रजाः"‖ अपत्यञ्चास्य सर्वाः प्रजाः, तासु प्रति कल्याण इति "सुप्रजाः"। 'रभस्वद्भिः' त्वरितैः 'रभस्वान्' स्वयं च त्वरितः 'एह गम्याः' आगच्छेस्त्व मिह कर्मणि, नित्यं हवींषि वोढुम्; कर्मैव तवेद मित्यभिप्रायः। एव मेतदिह "सुतुकः"—इत्य-ग्निविशेषणम्, सुतुकनैरश्वैरित्येतस्मात्तृतीयासम्बन्धादित्युपपत्तिः॥

"सुप्रायणाः[२६]"—इति¶। एतदनवगतम्। "सुप्रगमनाः"—इति शब्दप्रतीतिः। यज्ञगृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन, शाकपूणेस्तु अर्चिषः। "होता यक्षद्०———०होतर्यज"—इति निगमः **। मैत्राव-

---

* "सम्बोधनार्थत्वेन" ग।

† १भा० १७१ पृ० २अ० २ख० (१)।

‡ "हिरण्यदन्तम् (ऋ० सं० ३, ८, १४, ३)"—इत्यादिषु बहुधेति ज्ञेयम्।

§ "अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्, तस्य यद्रेतसः"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ३, ३, १०।

‖ "सुतुकप्रजाः"—इत्येकं ग-पुस्तके।

¶ १भा० २९७ पृ० १८ पं०,

** "होता यक्षद्दुरऋष्वाः कवष्योऽकोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोऽभि श्रयन्तां सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्ता मृतावृधो_ व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज॥"—इति शु० का० सं० (वा० सं० २८, ५)।

रुणो* ब्रवीति ;—'होता यक्षत्' होता यजतु। किम्? एताः 'दुरः' यज्ञगृहद्वारः ; अथवैता अग्न्यर्चिषः। 'ऋष्वाः' महत्यः ; अथवा हिंस्राः ; द्वार्येव हि यो निवारणीयः, स हिंस्यते ; अर्चिषान्तु हिंस्रत्व मुपपद्यत एव। 'कवष्यः' विकर्त्तिताः, कुपिताः† इत्यर्थः ; कपाटवत्यो वा यज्ञगृहद्वारः। 'अकोषधाव्नीः' अकोशधावनीः ; तासु हि संवृतासु द्रव्यकोशाः सुरक्षा भवन्ति ; अर्चिःष्वपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं तर्हि? देवानेव प्राप्नोति ; एतदकोश-धावनीत्व मर्च्चिषाम्। एवंलक्षणा एता द्वारः, अर्चिषो वा 'उदाताभिर्जिहताम्' ; 'उज्जिहताम्', उत्तिष्ठन्तु, 'आताभिः' दिग्भिः‡ ; 'विश्रयन्ताम्' च 'पक्षोभिः' विव्रियन्ते कपाट-संवरणैः द्वारः ; अर्चिंषस्तु हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोभिः स्वैरेवावयवैर्विश्रयन्ताम्। विवृताश्च सत्यः 'सुप्रायणाः' "सुप्रगमनाः" भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वारः ; अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः सुप्रगमनाः सन्तु। सामान्य मेवेद माशास्तं यत्, पुनस्तस्मिन्नेव वर्त्तमाने कर्मण्याशास्ते ;—'अस्मिन् यज्ञे' 'विश्रयन्तां' विम्रियन्ताम् 'ऋतावृधः' यज्ञवर्द्धयित्र्यः। या एता एवंलक्षणा द्वारः, अर्चिषो वा ; ता अस्या 'आज्यस्य व्यन्तु' य आसां स्वांशः, तं पिबन्तु। हे 'होतः!' त्व मपि मया प्रेषितो 'यज' एताः॥ एव-मेष 'सुप्रायणाः'—इति दुरा मर्च्चिषां वा सन्निधौ श्रूयमाणः सुप्रगमनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

---

* मैत्रावरुणः ऋत्विग्विशेषः, स च सप्तसु होतृषु तृतीयः ; तस्य च पश्चादक्षिण-सक्थिमांसो भागः। ऐ० ब्रा० ६, ३, २. किञ्च ७, १, १।

† "कषिताः" ग।

‡ 'आताः' दिशः। १ भा० २९ पृ० १अ० ६ख० (१)।

देवा नो यथा सद मिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा वर्द्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति च्यावयिता स्तोमानां च्यवान मित्यप्यस्य निगमा भवन्ति। युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः। युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथु र्युवा प्रयौति कर्म्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा रजो रजते र्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते (रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यव इत्यपि निगमो भवति *) हरो हरते र्ज्योतिर्हर उच्यते (उदकं हर उच्यते †) लोका हरांस्युच्यन्ते ‡। (असृगहनी हरसी उच्येते। प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति §) जुहुरे विचितयन्तः। जुह्विरे विचेतयमाना व्यन्त इत्येषो ऽनेककर्म्मा। पदं देवस्य नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा। वीहि शूर पुरोळाश मिति ॥ खादतिकर्मा। वीतं पातं पयस उस्रियायाः।

---

* क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्त्येष पाठः ; वृत्तिकृतापि न व्याख्यातः।

† नास्त्येष पाठः च-पुस्तके; वृत्तिकृता तु स्वीकृतः।

‡ "हरा उच्यन्ते"—इति क, ख, ग।

§ क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्त्येष पाठः ; वृत्तिकृतापि न गृहीतः।

‖ "पुरोडाश मिति"— इति च-पाठः।

अश्नीतं पिबतं पयस उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामोस्त्रा विणोऽस्यां भोगाः (उस्त्रेति च *)। त्वा मिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः। गोभिः क्राणा अनूषत। गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत (३ †)। आ तू षिञ्च हरिं मीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। आ सिञ्च हरिं द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽय मपीतरो हरिरेतस्मादेव। वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा। स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपिगुर्ऋतं नः। स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः शिश्नं श्नथतेः। अपिगुर्ऋतं नः। सत्यं वा यज्ञं वा॥ ३ (१९)॥

"अप्रायुवः(२०)"—इति ‡। एतदनवगतम्। "अप्रमाद्यन्तः"—इत्येव मर्थप्रतीतिः। "आ नो भद्राः क्रतवो०—०दिवेदिवे"—इति निगमः *। गोतमस्येय मार्षम्। अग्निष्टोमे महाव्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'आ यन्तु' उपयन्तु, अस्माकं 'भद्रा' भन्द-

* एष च पाठो न विद्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† इहैव तृतीयखण्डः परिसमाप्तो दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ १भा० ३९८ पृ० १ पं०।

§ "आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः। देवा नो यथा सद मिद् वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे॥"—इति ऋ० सं० १, ६, १५, १।

नीयाः, स्तुत्याः। 'क्रतवः' सोमक्रतवः, कामा वा। 'विश्वतः' सर्वतः, सर्वदैव यथाविहितेषु कालेषु। 'अदब्धासः' अनुपहताः, अविगुणाः, कैश्चिदपि दस्युभिः। 'अपरीतासः' अपरिप्राप्तपूर्वाः, अस्मच्छत्रुभिः। 'उद्भिदश्च' उद्भेत्तारः, एषां त्रयाणा मपि लोकानाम्; येषां फलेनैतान् त्रीनपि लोकानुद्भिन्दीमहि *, ते आगच्छन्तु। किञ्च; तथा च तेऽत्यर्थ मविगुणा आगच्छन्तु, 'यथा' तैः परितोषिताः सन्तो 'देवाः' सदैव नित्य मेवास्माकं वर्द्धनायोद्यताः 'असन्' स्युरित्यर्थः; भाष्येऽपि † "स्युः"—इत्येष पाठः। 'अप्रायुवः' अप्रमाद्यन्तः, प्रमाद मकुर्वाणः; असम्मुह्यमाना इत्यर्थः। वर्द्धयितारो 'रक्षितारः' च। 'दिवेदिवे' अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमक्रतवः, सगुणाः कामा वा आगच्छन्तु। अत्र "अप्रायुवो रक्षितारः"—इति रक्षितृशब्देन समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम्; रक्षणे हि सत्यप्रमादस्येष्टत्वात्॥

"च्यवनः(२८)"—इति ‡। एतदनवगतम्। "च्यावनः"—इत्येव मर्थप्रतीतिः। "ऋषिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्, "च्यवानम्"—"इति"। एवम् "अप्यस्य" ऋषेर्भृगुपुत्रस्य § छन्दसि "निगमाः" सन्ति। च्यवन इति प्रसिद्ध मेवेति कृत्वा निगमं न पठति ‖; इतरथा त्वप्रसिद्ध मल्पप्रयोगञ्चैतदिति कृत्वा पठति;—"युवं च्यवानम् ०—०

---

* "विन्देमहि"—इति ग।

† यास्कीयेऽस्मिन्नेव निरुक्तेऽपीति यावत्।

‡ १भा० २९८ पृ० ७ पं०।

§ तथा ह्यैतरेयकम्;—"च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानव मभिषिषेच" ८,४, ७।

‖ ऋक्संहितायाम्—१, २१, २.—७, १८, १.—८, २२, ६;—९६, ४.—१० ३९, ५. ऋचो द्रष्टव्याः।

प्रवाच्या" * । काक्षीवत्या घोषाया: इय मार्षम् † । प्रातरनुवाकाश्विनयो: शस्यते। अश्विनावुच्येते ;—हे अश्विनौ ! "युवं", 'च्यवानम्' ऋषिं च्यावयितारं स्तोमानाम्। 'सनयं' वृद्धं गमनासमर्थं सन्तम् 'यथा' चिरन्तनं 'रथं' गमनासमर्थं कश्चिच्छिल्पी गमनसमर्थं कुर्यात्, एवं 'पुन: युवानम्' च्यवन ऋषिं 'चरथाय' "चरणाय" गमनार्थम् 'तक्षथु:' कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थ: । किञ्च ; 'निष्टौग्र्य मूहथु:' निरूहथु:, निर्हृतवन्तौ स्थ:, 'तौग्र्यं' तुग्राणा मपां ‡ सङ्घातं मेघानाम् § । क्व पुन: निरूहथु: ? 'अद्भ्यस्परि' चिरन्तनीना मन्यासा मपा मुपरि ; अनुपक्षीणास्वेवान्यासु वार्षिकास्वप्सु, तासा मेवोपरि लोकानुग्रहार्थं मन्य मुदकसङ्घातं निरूहथु: । तान्येवमादीनि कर्माणि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि । युवयो: 'सवनेषु' यज्ञेषु ; प्रात:सवनादिषु वा 'प्रवाच्या' प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोतॄणाम् ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "च्यवान:"—शब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्त: ; स हि श्रूयते सौकन्ये आख्याने ;—जीर्ण: सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति ‖ । तस्मादुपपद्यते ॥ निगमप्रसक्त मुच्यते ;—"युवा, प्रयौति कर्माणि" मिश्रयति । "तक्षति: करोतिकर्मा" करोतीत्यर्थ: ॥

---

* "युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथु: । निष्टौग्र्य मूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १५, ४ ।

† कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिनी ऋषि: । ऋ० सं० १, ११७, ७ ;—१२२, ५.—८, ६२, ७.—१०, ४०, ५ ;—६८, १ ;—१०२, १० ;—१६८, ४ ऋचो द्रष्टव्या: । कक्षीवांश्चैतरेयके सुपरिचित:, तथा हि ;—"एताभिर्हवाश्विनो: कक्षीवान् प्रियं धामोपागच्छत्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ४, ४ ।

‡ १भा० ९६ पृ० १अ० १२ख० (२१) ।

§ "सङ्घातं मेघम्"—इति ग ।

‖ ऋ० सं० १, ८, ९, ५. द्रष्टव्यम् ।

"रजः(२९)"—इति *। अनेकार्थम्। "रजतेः"—इति व्युत्पत्तिः॥ "ज्योती रज उच्यते"; तद्धि अनुरञ्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन। "या ते अग्ने रजःशया तनूः"—इत्येवमाद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् †। भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् न पठति॥

"उदकं रज उच्यते"; तदपि हि स्वेन स्नेहाख्येन गुणेनानुरञ्जयति। "भुवो यज्ञस्य"—इति निगमः ‡। हे अग्ने! त्व मेवास्य 'यज्ञस्य' 'भुवः' पृथिवीलोकादमुं लोकं 'नेता'। 'रजसः' उदकस्य च नेता; "अग्नि र्वा इतो वृष्टिं समीरयति"—इति हि वक्ष्यति §। क्व पुनर्नेता? 'यत्र' यस्मिन् लोके 'नियुद्भिः' अश्वजातिभिः 'शिवाभिः' सुखतमाभिः सहितं 'वायुम्' अन्तरिक्षस्थानं 'सचसे' संसेवसे त्वम्, तत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां स्थितये। किञ्च; त्व मेव 'दिवि' अवस्थितः सर्वभूतमुर्द्धानं 'दधिषे' धारयसि। यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो लोकाद्धृतेन ‖ हविषा 'स्वः' स्वराख्य मादित्यम् ¶। किञ्च; त्व मेव एतां 'जिह्वां' ज्वालाम्** अत्यद्भुताम्, आत्मनः सकाशात् 'चकृषे' पुनः पुनः करोषि। यः अस्मत्प्रदत्तानि हवींषि उपक्षिपात, यस्त्व मेवङ्गुणयुक्तस्तं त्वां वय मेतस्मिन् कर्मणि 'हव्यवाहं' हविषां वोढारम्,

---

* १भा० २९८ पृ० १४ पं।

† य० वा० सं० ५, ८।

‡ "भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वा मग्ने चकृषे हव्यवाहम्॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, ४, ६।

§ प० दै० का० ७अ० ६पा० १ख०।

‖ "लोकादूढ़ेन" ग।

¶ पृ० २१० पृ० २अ० ४पा० २ख०।

** "या ते जिह्वा"—इत्यस्य सायणीयव्याख्या द्रष्टव्या (ऋ० सं० २, ४, १, ५)।

अनेन पुरोडाशाख्येन 'हविषा' * यजामः। पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्येषा ॥

"लोका रजांस्युच्यन्ते"; तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते। "त्वया-दृह्लानि सुक्रतो रजांसि" (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)—इति व्याख्यातो निगमः † ॥

"असृगहनी, रजसी उच्येते"। असृग् रुधिरम्, असृक् च अहश्च असृगहनी; ते अपि रजसी उच्येते। "मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति"—इति (?) रुधिरस्योदाहरणम्। "अहश्च कृष्ण-महरर्जुनञ्च"—इत्यह्नः ‡ उदाहरणम् ॥

"हरः(४०)"—इत्येतदनेकार्थम् §। "हरतेः"—इति व्युत्पत्तिः। "ज्योति हर उच्यते"; तद्धि ह्रियते, हरति वा स्नेहम्; विरूक्षी-करोति। हरति वा तम इति हरः। "या ते अग्ने हरःशया तनूः ||", "अग्ने यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर ¶"—इत्येवमादयः प्रचुरा एव निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति ** ॥

---

* "पुरोडाशः स्विष्टकृते यजति, हविरेवास्मा एतत् स्वदयतीष ऊर्जं मात्मन् धत्ते"—इति (ऐ० ब्रा० २, १, ९), "हविर्वा एतद् यदुत्पूतम्"—इति च (ऐ० ब्रा० २, २, ५)।

† पु० ४३५ पृ० १९ पं० "अद्याचिन्न"—इति मन्त्रव्याख्यानावसरे इति यावत्। ङ-च पुस्तकयोस्तु मूले एव "रजांसि चित्रा (ऋ० सं० ४, ४, १, ५)"—इति निगमो दृश्यते।

‡ ऋ० सं० ४, ५, ११, १। तत्र हि "रजसी"—इति पदस्य 'स्वस्वभासा सर्वं जगद्रञ्जयन्तौ'—इति सायणीयव्याख्याहोरात्रपरा।

§ १भा० ३९८ पृ० १५ पं०।

|| य० वा० सं० ५, ८।

¶ अथ० सं० २, १९, २।

** ङ-च-पुस्तकयोस्तु मूले एव "प्रत्यग्ने हरसा (ऋ० सं० ८, ४, ९, ५)"—इति निगमो दृश्यते।

"उदकं हर उच्यते"; तद्धि ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय ॥

"लोका हरांस्युच्यन्ते"; तेभ्यो हि चीणपुण्याः प्राणिनो ह्रियन्ते * ॥

"जुह्वरे[४१]"—इति †। एतदनवगतम्। "जुह्विरे"—इत्यवगमः। "जुह्वरे विचितयन्तो०—०पुरं विविप्रुः"‡। वस्रेराचेयस्यार्षम्। जुह्वरे, जुह्विरे, जुह्वति। योऽग्निं 'विचितयन्तः' "विचेतयमानाः" कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेदान्तदर्शनेन जानानाः, ये च नराः 'अनिमिषम्' आदरवदवस्थान मात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो 'नृम्णं' योगबल मात्मनः कर्मणि वर्त्तमाने 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः। आह;— ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम्? इति। उच्यते ;—'आ दृढां पुरं विविशुः' ते 'दृढां' नित्यम्, अनावृत्तये परब्रह्ममयीं 'पुरम्' §, इमा मदृढां शरीरपुरं पापिष्ठां हित्वेत्यभिप्रायः॥ विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते कि मन्यत् कुर्युः, येन दृढां पुर माविशेयुः? शब्दसारूप्य मपि च "जुह्वरे"—इत्येतस्मिंश्छब्देऽस्त्येव। प्रकरणाच्चेय माग्नेयी ऋक् ‖। तस्मात् "जुह्वरे"—इत्येष शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते ॥

---

* "अथातो ब्रह्मणः परिमरः"—इत्याद्यैतरेयान्त्यखण्डस्य द्रष्टव्यः।

† १भा० २९९ पृ० ६ पं०।

‡ "जुह्वरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति। आ दृळ्हां पुरं विविशुः॥"—इति ऋ० सं० ४, १, ११, २।

§ "अयस्मयी मेवेमा मकुर्वत, रजता मन्तरिक्षम्, हरिणीं दिवम्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ४, ५।

‖ "बृहद्वयो"—इत्यादिदशसूक्तानां चतुर्थनवमवर्जितानां प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतावेव विनियोगदर्शनात् (आ० ४, १३)।

"व्यन्तः[४२]"—इत्येषोऽनेककर्मा *। यस्माद्धातोरयं शब्दो निष्पद्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः। "वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु (अदा० प०)"—इति। तद्यथा;—"पदं देवस्य नमसा व्यन्तः ०—० रणयन्त सन्दृष्टौ" † इत्यत्र "पश्यतिकर्मा"। भरद्वाजस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते, पशौ च विनियुक्ता। 'पदं' स्थानम्, अवस्थानं याथात्म्यम्, 'अग्नेः' 'देवस्य' दानादिगुणयुक्तस्य 'व्यन्तः' पश्यन्तो जानानाः। केन? 'नमसा' नमस्कारेण, 'स्तुत्या' मन्त्रेणेत्यर्थः। मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिभूताधियज्ञेष्ववस्थानं याथात्म्यतो दृश्यते। पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः ‡; पदस्थोऽयमिति हि व्यवहारा भवन्ति लोके। अथ वा 'नमसा' अन्नेन §, हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम्। 'अवस्यवः' अव इच्छमानाः, अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः। य एव मग्नेः स्तुतिभि र्विद्वांसो याथात्म्यम्; अन्नै र्वा अभ्युद्यतैः अव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्नि मुपासते। किन्तेषाम्? इति। उच्यते;—'अव आपन्'। किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति? 'अमृक्तम्' अम्रदितम्; अनुपभुक्त मन्यैः। किञ्च; 'नामानि चित्'; ये चैते ग्रन्थमात्राध्येतारः, केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि धारयन्ति, अनर्थज्ञाः, 'यज्ञियानि' यज्ञार्हाणि; तेऽपि 'भद्रायां' भन्दनीयायाम्, अग्नेः 'सन्दृष्टौ' सन्दर्शने 'रणयन्त' रमयन्त्यात्मानम्। तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरित्यभिप्रायः॥

* १भा० ३९९ पृ० १० पं०।

† "पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अवस्यवः अव आपन्नमृक्तम्। नामानि चिद् दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त सन्दृष्टौ॥"—इति ऋ० सं० ४, ४ २५, ४।

‡ "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु"—इत्यमरः २, २, ९२।

§ १भा० २११ पृ० २ख० ७ख० (२२)।

एव मेतस्मिन् मन्त्रे "पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्"—इत्येतेषां पदाना मेकवाक्ययोगाद् "व्यन्तः"—इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपपद्यते ॥

"इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः०—०पुरोळाशम्"*—इत्यत्र "खादतिकर्मा"। विश्वामित्रस्येय मार्षम्। रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः† शस्त्रे विनियुक्ता। 'इमा' इम नि, 'ब्रह्म' ब्रह्माणि, ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वरसौष्ठवादियुक्तानि, अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य हविषः वहनसमर्थानि, त्वां प्रतिक्रियन्ते, उच्यन्त इत्यर्थः। यज्ञो ब्रवीति;—हे इन्द्र! 'आ बर्हिः सीद' आसीदेदं बर्हिः प्रति। आसीनस्त्वेतस्मिन् बर्हिषि, 'वीहि' भक्षय एत मस्मत्प्रदत्तं हे 'शूर'! 'पुरोडाशम्'‡॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'वीहि शूर पुरोडाशम्'—इत्येतस्मादेकवाक्यसंयोगाद् "वीहि"—इत्येष शब्दः खादनार्थः प्रतीयति; कि मयं बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात् कुर्यात्? प्रसिद्धञ्च लोके कठिनद्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि। तस्मात् सामर्थ्याद्भक्षणार्थोऽय मित्युपपद्यते ॥

"वीतं पातं पयसः"—इत्यत्राशनार्थः। "उत वां विक्षु०—०

---

* "इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद। वीहि शूर पुरोळाशम्॥"—इति ऋ० सं० ३, ३, २, ३।

† सप्तहोतृषु द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी (ऐ० ब्रा० ६, २, २.)। "सव्यं (सक्थि) ब्राह्मणाच्छंसिनः"—इति च ऐ० ब्रा० ७, १, १।

‡ "पुरो वा एतान् देवा अक्रत यत् पुरोडाशस्तत् पुरोडाशानां पुरोडाशत्वम्" —इति ऐ० ब्रा० १, २, ४।

उस्त्रियायाः" *। मैत्रावरुण्येषा †। त्रिष्टुप्। दीर्घतमस आर्षम्। मित्रावरुणावुच्येते ;—'उत वां' अपि युवयोः, एतासु 'विक्षु मद्यासु', एतेषु मनुष्येषु मदयित्रृषु वर्त्तमान मेतद् 'अन्धः' हविर्लक्षणम् ‡; यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्भ्यां देयं पयस्याख्यम् § आज्याख्यञ्च ‖। तदेव 'गावः' एताः 'च आपः', 'देवीः' दानादि-गुणयुक्ताः। आसां गवा मुपकारं कुर्व्वन्त्यः, 'पीपयन्त' वर्द्धयन्तीत्यर्थः। यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं सान्नाय्यलक्षणम् ¶ आभि-रद्भिर्गोभिश्च युवयो रन्धो वर्ध्यते। 'उतो नो अस्य' अप्यस्य हविषोऽस्मत्पूर्वो यजमानः पतिः। पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पति र्भवति, तदनन्तरं स तद् ऋत्विग्भ्यः समर्पयति—'देवतायै संस्कुरुतैतत्'—इति; ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति। तानपेक्ष्य यजमानः 'पूर्व्यः पतिः'। तदपेक्षयैव ऋत्विज आहुः ;—योऽस्मत्तः 'पूर्व्यः पतिः' अस्य हविषः, स 'दन्' भवति, ददादित्यर्थः। तेनाप्येतद् भवन्ता-वेवोद्दिश्य स्यात् प्रत्युत्सृष्टम्। एव मपि सदत्र भवत्यपि वयं यथा व्यादिष्ट मेव तेन पूर्वेण हविः-पतिना भवद्भ्या मेतद्भ्यः।

---

* "उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः। उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन् वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः॥"—इति ऋ० सं० २, १ २२, ४।

† सूक्ते विनियुक्तेति शेषः।

‡ १भा० २०४ पृ० २अ० ७ख० (१)।

§ ऐ० ब्रा० २, २, ६;—"धानाः करम्भः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्येत्येष वै हविष्पंक्तिः"—इति।

‖ ऐ० ब्रा० १, १, ३;—'नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति आज्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणा मायुतं पितॄणां नवनीतं गर्भाणाम्"—इति।

¶ "सान्नाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम्"—इत्यमरः २, ७, २७।

तौ युवा मस्य हविषः, 'पयसः' पयस्याख्यस्य, 'उस्रियायाः' पयसा निष्पन्नस्य *, नातिकठिनस्य अशनयोग्यस्य स्वं भाग मस्माभि-र्दीयमानं 'वीतम्' अश्नीतं युवा मित्यर्थः। पिबतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागम् उपस्तरणाभिघारणसम्बद्धम् † । एव मस्मिन् मन्त्रे 'उस्रियायाः पयसा निष्पन्नस्य'—इति श्रूयमाणे पयस्याज्ये प्रतीयेते; तयो राज्यं पेयम्, तत् 'पातम्'—इत्यनेन सम्बध्यते, पारिशेष्याद् 'वीतम्'—इत्यस्य शब्दस्य पयस्यया सह सम्बन्धः; सा च नाति कठिना, नातिद्रवा, अशनयोग्या; तस्माद् "वीतम्" —इत्येष शब्दोऽशनार्थ इत्युपपद्यते; लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवे अश्नाति-शब्दः प्रसिद्धः,—'अश्नाति पायसम्'—इति ॥ निगमप्रसक्त मुच्यते;—"उस्रियेति गोनाम" ‡; "उत्स्राविणः" हि तस्याः सकाशात् क्षीरादयो "भोगाः" भवन्ति ॥

"क्राणाः"(४२)—इति § । एतदनवगतम् । "कुर्वाणाः"—इत्यर्थ-प्रतीतिः। "गोभिः क्राणा अनुषत"—इति निगमः। "गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत"—इति निर्वचनम्, त्वा मिन्द्रेति शेषः। "त्वा मिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः। गोभिः क्राणा अनुषत ॥"—इति । हे 'इन्द्र!' त्वा मस्मिन् सोमे 'मतिभिः' मतिमद्भिः

* "पयस्य मामिक्षाद्ध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥"—इत्यमरः २, ९, ५१ ।

† "पश्चावत्तैव वपाज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्क आज्यस्योपरिष्टादभिघारयति । तदाहुर्यद्धिरण्यं न विद्येत कथं स्यादिति । द्विराज्यस्योपस्तीर्य वपा मादाय द्विरुपरिष्टादभिघारयति"—इति ऐ० ब्रा० २, २, ४ ।

‡ १भा० २अ० ११ख० (२). २२९, २३० पृ० ।

§ १भा० २९९ पृ० १२ पं० ।

'सुते' मेधाविभिरभिषुते सोमे; य एव हि मतिमन्तः, त एव हि सोम मभिषोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहीनाः। 'सुनीथासः' सुष्ठु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति, ते सुनीथाः। 'वसूयवः' वसुकामाः। आह;–किं मेते कुर्वन्ति, मतिभिः सुते मेधाविभिरभिषुते सोमे? उच्यते;—'गोभिः' वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः *। अस्मिन्नभिषुते सोमे, आभिमुख्येन "कुर्वाणाः" 'अनुषत' "अस्तोषत" स्तुवन्तीत्यर्थः। अभिषुतेषु सोमेषु किं मन्यदाभिमुख्येन करणाद् इन्द्रस्य गोभिः सुनीथाः स्तुवन्तः कुर्युः; तस्मात् "क्राणाः"—इत्येष शब्दः, "कुर्वाणाः"—इत्येव सुपपद्यते॥

"वाशी(४४)"–इति †। एतदनवगतम्। पक्षेण च अनेकार्थम्। "वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा, वाग्भिरिति वा"—इति शब्दसमाधी। "वाश्यः" एवाभिधेयाः, वाच्याः वा। "आ तू षिञ्च०—०वह्निं युनक्त" ‡। बुधस्य सोमपुत्रस्यार्षम् 'आसिञ्च' प्रक्षिप, एतं 'हरिं' हरितवर्णं सोमम्। क्व? 'द्रोरुपस्थे' द्रुममयस्याधिषवणफलक-द्वयस्योपरि। एवं तावदध्वर्युरुक्तः, स हि सोम मुपावहरति। अधुनेतरानभिषवकर्तॄन् ब्रवीति;—यूय मपि अनेनाध्वर्युणोपावहृत मेनं सोम मधिषवणफलकयोरुपरि 'वाशीभिः' एताभिः 'अश्मन्मयीभिः' "अश्ममयीभिः" 'तक्षत' संस्कुरुत, अभिषुणुतेत्यर्थः;

---

* १भा० १अ० ११ख० (४) ७४, ७७ पृ०।

† १भा० २९९, १५ पं०।

‡ "आ तू षिञ्च हरि मीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। परिष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त॥"—इति ऋ० सं० ८, ५, १९, ४।

"ग्रावभिरभिषुण्वन्ति"—इति ह्युक्तम्। अथ वाऽय मन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः ;—हे उन्नेतः! 'आसिञ्च' प्रक्षारय, तं हरितवर्णं सोम मनेन कलशेन। क्व? 'द्रोणपस्थे' द्रोणकलशस्योपरि। यूय मपि च हे होतारः! आसिच्यमानम् एनं सोमं 'वाशीभिः' "वाग्भिः" स्तुतिलक्षणाभिः 'तक्षत' संस्कुरुत ; यदस्यायज्ञिय मपूतं, तत् स्तुतिभिः पुनीतेत्यभिप्रायः। 'अश्मन्मयीभिः' व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः। यूय मपि हे अध्वर्यवः! पूत मेत मुद्गातृभिः, सोमं 'परिष्वजध्वं' ग्रहेषु, स्थालीषु च। 'कक्ष्याभिः' अङ्गुलीभिः; अङ्गुलिभिरेव हि पात्रस्थः सोमो गृह्यते। यदेव चेदं ग्रहण मेष एव तस्य परिष्वङ्गः। परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् 'उभे' हविर्द्धान-'धुरौ' 'प्रति' 'वह्निम्' इव, वोढार मिव, अनड्वाहं 'युनक्त' एनं सोमं सादयतेत्यर्थः*। स हि सोमो हविर्द्धान-धुरोः† अधस्तात् खरे‡ साद्यते। एतस्मादेव चानडुद्-योजनदेशं प्रति सामान्यादह्नि मिव युनक्तेति लुप्तोपम मुपपद्यते। अत्र "वाशीभिस्तक्षते"—इति तक्षणयोगात् अश्ममय्यो वाश्य एता ग्रावाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः॥ एतस्मिन्नर्थे 'आ तू षिञ्च'—इत्यासेकशब्दो गौणः ; न हि सोमांशूनाम् अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात्; तस्मादेतस्मिन्नर्थे प्रक्षेपणमात्र मेव सिञ्चतेरर्थः। अथ वा 'आसिञ्चत हरिं द्रोणपस्थे'

---

* "अन्यतरोऽनड्वान् युक्तः स्यात्, अन्यतरो विमुक्तोऽथ राजान मुपावहरेयुः"—इति ऐ० ब्रा० १, २, २। राजानं सोम मित्यर्थः "सोमो वै राजा (ऐ० ब्रा० १, ५ १)"—इत्येवमादिश्रुतेः।

† "हविर्द्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्या मनुब्रुहीत्याहाध्वर्युः"—इति ऐ० ब्रा० १,५,२।

‡ "स्थण्डिले" ग। खरशब्द इह खलार्थः ; खल येह सोममर्द्दनस्थानम्।

—इत्यतोऽनन्तरं वाशी-शब्दः श्रूयमाणो वाङ्नामधेयत्वेनाप्युपद्यते एव *; सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिच्यमाने वाग्भिः स्तूयते। एवमर्थद्वय मभिप्रेत्य उभयथा भाष्यकारेणोक्तम्; —"वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा"—इति ॥

"अथ मपीतरो हरिः" मर्कटः, "एतस्मादेव" इति; हरित-वर्णत्वाद्धरिरुच्यते; "शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः, वानराः"—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

"विषुणस्य(४५)"—इति †। एतदनवगतम्। "विषमस्य"—इत्यवगमः। "न यातव इन्द्र जूजु०—०अपि गुर्कृतं नः ‡"। वसिष्ठस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। उन्नीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने शस्यते। हे भगवन्! "इन्द्र!" तथा कुरु, यथा 'न' इम मस्मद्यज्ञं 'यातवः' यातयितारः, यज्ञविघ्नकर्त्तारः, के चिदपि 'जूजुवुः' आगच्छेयुरित्यर्थः। किञ्च; हे 'शविष्ठ' बलिष्ठ! य एते 'वन्दनाः' वन्दितारः, लाड-गौडादयः §; जानपदीभिः 'वेद्याभिः' आकृतिभिर्युक्ताः; किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजातीयाः केचिदिति? अथ वा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः; न हि तासां प्रवृत्तीना मन्तोऽस्ति, याभिस्ते प्रव-

* १भा० १अ० ११ख० (११). ७४, ७९ पृ०।

† १भा० ४०० पृ० १पं०।

‡ "न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः। स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः॥"—इति ऋ० सं० ५ २. २. ५।

§ राढ़-गौड़ेतिविभक्त-दक्षिणोत्तर-वङ्गदेशवासिप्रभृतयः, लक्ष्मणगौड़ेति प्रसिद्धा अहिच्छत्रीयादयो वा। एतच्च जातिविद्वेशमूलक माख्यानम्, अस्ति च दाक्षिणात्यानां पवित्रमन्यमानाना मेष संस्कारः, वृत्तिकारश्चायं दाक्षिणात्यः। सायणस्तु वन्दनाः वन्दनानि रक्षांसि'—इत्याह।

र्त्तन्ते चपलत्वात्। किञ्च; येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः 'शिश्न-देवाः' शिश्नेन नित्य मेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीड़न्त आसते, श्रौतानि कर्माणि उत्सृज्य *; तेऽपि युष्मदनुग्रहादिद मस्माकम् 'ऋतं' यज्ञम 'मा अपिगुः' मा आगच्छन्तु; नास्माकं तैरपि यज्ञ मभिगच्छ-द्भिरर्थोऽस्तीत्यभिप्रायः। आह;—कीदृशास्तर्हि यज्ञ मागच्छन्त्विति? उच्यते;—'स शर्द्धत्' स एवोत्सहता मिम मस्मद्यज्ञ मागन्तुम्, य एव 'अर्यः' ईश्वर आत्मीयाना मिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय इत्यर्थः। यश्च 'विषुणस्य' "विषमस्य" यज्ञविध्वंसयितुः 'जन्तोः' मनुष्यस्य निग्रहाय समर्थः; येन परिपाल्यमाना एतं यज्ञ मविघ्नेन समापयेमहीत्यभिप्रायः॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "यातवो वन्दनाः शिश्नदेवाश्च मा आगच्छन्तु"—इति प्रतिषिद्धेष्वेतेषु अनिष्टत्वादेतेषां 'स शर्द्धदर्यः'—इति श्रूयमाण मर्धर्च-मनुष्या-भ्यागमनविषय मेतद्भवति, तस्येष्टत्वात्; स चाभ्यागतः सन्नवश्यं 'विषुणस्य' "विषमस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति; तस्माद् "विषुणस्य"-शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते। यदा तु ऋतशब्दस्य "सत्यं वा"—इत्येतदर्थवचनं भवति, तदाऽस्माकम् 'ऋतं' सत्यम्, एवं-लक्षणाः पापकर्माणो 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम्। अपिगुरिति चैष गमिस्तदा ज्ञानार्थः। एव मप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणो-क्तम्,—"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति॥ ३ (१९)॥

---

* "शिश्नदेवाः। शिश्नेन०——०। अब्रह्मचर्या इत्यर्थः"—इति सायणः। इह मूलेऽप्येव मेव (पृ० ४४६ पृ० ११ पं०)। ग-पुस्तके तु 'शिश्नोदरपरायणाः'—इति टौकितं च दृश्यते। एवञ्चेह शिश्नदेवाः'—इत्यस्य 'शिवोपासकाः'—इत्यर्थः केषाञ्चिद् वेदसमालोचकानां विचारणीय एव।

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि । उप बर्बृहि वृषभाय बाहु मन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहु मन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०) ॥

"जामि[४६]"—इति * । एतदनेकार्थम् । भगिनी, वालिशः, पुनरुक्तचास्याभिधेयानि । प्रकरणादेवैतेषा मन्यतम मस्मिन्नवतिष्ठते । यथानेन तावद्भगिन्युच्यते, तथेद मुदाहरणम् ;—"आ घा ता०—० मत्" †—इति । इयं यमी ‡ किल यमं प्रार्थयाञ्चकार ;—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति ; ता मकामयमानोऽसावनयर्चा प्रत्युवाच § ;— 'आ घा ता गच्छान्' । 'घा'—इत्यनर्थक एव, 'आ गच्छान्' आगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह ;— कानि ? उच्यते ;—'ता' "तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति", तेऽपि काला न तावत् साम्प्रतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः ‖ । येषु किम् ? 'यत्र' येषु 'जामयः' भगिन्यः भ्रातृणाम् "अजामि"-योग्यानि मैथुनसम्बन्धानि

---

* १भा० ४०० पृ० ४पं० ।

† ऋ० सं० ७, ६, ७, ५ ।

‡ विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रौ । रूपक मेतदाख्यानम् ।

§ ऋ० मं० १०सं० १अ० १०सू १—१४ ऋक्षु यमयमीसंवादो द्रष्टव्यः ।

‖ तथा चैतरेयकम् ;— 'कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानस्तु द्वापरः, उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ।"—इति ७, ३, ३ ।

"कर्माणि" "करिष्यन्ति" * ; कलियुगान्ते हि तादृशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः । यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः ; स्वाचारा एव तावत् प्रजाः । अतो ब्रवीमि ;—'उप बर्बृहि' उपधेहि । कस्मै ? 'वृषभाय' तवोपरि रेतः-सेक्तु मन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किं मुपबर्ह्हि ? इति 'बाहुम्' । शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न भविष्यामीति । यतो ब्रवीमि ;—'अन्य मिच्छस्व' अन्य मन्वेषयस्व । हे 'सुभगे !' 'पतिं', 'मत्' मत्त इत्यर्थः † ॥ एत मेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते वा संवादाधि-काराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

"जामि"—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् "अतिरेकनाम" भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरच्च लक्षणतो भविष्यति ; तद् यत् समान्या मृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् "जामि भवति"—इति ‡ पुनरुक्ताभिधानत्वेन । जामिशब्दस्य पर्य्येष्यो निगमः ॥

"बालिशस्य वा" बालिशस्येतदेव नाम । बालिशो मूर्खः ; स हि बाल इव शेते, प्रमादित्वाद्धर्मकार्य्येषु । एतस्यापि पर्य्येष्यो निगमः ॥

"असमानजातीयस्य वा" असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगि-

---

* पौराणिकानां मतपोषकं भविष्यद्वचन मिदम् ।

† "गार्हपत्येन पत्नीषु प्रत्यञ्चाद्रेतो दधाति, प्रजात्यै, प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ; तस्मात् समानोदर्य्यास्वसान्योदर्य्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति"—इत्यादि च शासनं द्रष्टव्यम् ऐ० ब्रा० ३, ३ ११ ।

‡ "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यत्र समानीभ्या मृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति"—इति ऐ० ब्रा० ३, ५, ३ ।

न्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य भवति। जामिरित्येनस्मिन् शब्दे 'मि:'—इत्येष "उपजनः"; यदेवोक्तं भवति 'जा'—इति, तदेव जामीति। उभयथापि मन्त्रे प्रयोगो द्रष्टव्यः। "अन्य मिच्छस्व सुभगे! पतिं मत्—इति व्याख्यातम्"। निगदसिद्ध मेवैत दित्यर्थः। अथ वैतानि पदान्यधस्तात् तत्र तत्र व्याख्यातानि; तद् यथा,—"अन्यो नानेयः" *—इत्येवमादि उपेक्षितव्यम्॥ ४ (२०)॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्। उत्तानयोश्चम्वो३ र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भ माधात्॥ द्यौर्मे पिता माता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयं बन्धुः सम्बन्धनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्त्सनाभय इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च ज्ञातिः सञ्ज्ञानात्। उत्तानयोश्चम्वो३ र्योनिरन्तः। उत्तान उत्ततान ऊर्ध्वतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः। (शंयुः सुखंयुः†।) अथा नः शं योररपो दधात। रपो रिप्र मिति पापनामनी भवतः शमनञ्च रोगाणां यावनञ्च भयाना मथापि शंयुर्बार्ह-

* पू० १अ० २पा० १ख०;—६१ पृ० १पं।

† नास्त्येष पाठः क-ख-ग पुस्तकेषु।

स्यात्य उच्यते*। तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्यपि निगमो भवति। गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये॥ ५ (२१)॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ४, ३.

"पिता(४७)"—इति †। एतदनवगतम्। "पाता वा पालयिता वा"—इत्यवगमः। "द्यौर्मे पिता"—इति ‡। इय मस्यवामीयं दीर्घतमस आर्षम्। तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते। 'द्यौर्मे पिता' येयं द्यौः, उपरि स्थिता द्युलोकाख्या, एष एव मम पिता। द्यौरह मित्येवं वैवाहिके कर्मणि द्युलोकभावेन पित्रा आत्मान मभिसम्पाद्यमानं दृष्ट्वैव माह मन्त्र दृक्—'द्यौर्मे पिता'—इति। 'जनिता' जनयिता, उत्पादयितेत्यर्थः। आह;—कथम्? उच्यते;—'नाभिरत्र' नहन मेव नाभिः §, अत्र एतस्मिन् द्युलोकलक्षणे पितर्युदकदानेनानुगृहीतरि ॥ सति सन्तानोत्पत्त्यनुग्रहक्रमेणैव प्राक्कात्मनोत्पत्तिरुपपद्यते ¶;—इत्येव मभि समीक्ष्योक्तम् 'द्यौर्मे पिता, जनिता, नाभिरत्र'—इति। 'बन्धुः मे' अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुः

---

* "स्यात्य उच्युते"—इति ख।

† १भा० ४०० पृ० ११पं०।

‡ ऋ० सं० २ ३, २०, ३।

§ "प्राणो वा अयं सन्नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्दधाति।"—इति ऐ० ब्रा० १, ४, ३।

॥ उदकस्य रेतस्त्वं स्पष्ट माम्नात मैतरेयके "रेतो वा आपः"—इति १, १, ३।

¶ "ता न्यूङ्खयति, अन्नं वै न्यूङ्खोऽन्नाद्रेतः सिच्यते, रेतसः प्रजाः प्रजायन्ते"—इति ऐ० ब्रा० ७, ५, १०।

मे 'माता पृथिवी महीयम्'—इति। मातुर्मन्त्रेण पृथिवीत्वं सम्पाद्यमानं दृष्ट्वैव माह;—'बन्धु में माता पृथिवी महीयम्' —इति। उदकं हि द्युलोकात् पतितम्, पार्थिवेन धातुना सम्पृक्तम्, ओषधिभाव मागम्य, शरीरभावेनावतिष्ठते,—इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरौ उच्येते तत्र तत्र। तद्यथा;—"यदन्तरा पितरं मातरञ्च*" इत्येव मादि। तत्कृतस्य ह्युपकारस्याभावे सतीतरौ मातापितरावकिञ्चित्करावेव भवतः। तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातापितृभावः। आह;— किं मेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चिदनपेक्ष्यैव सर्वभूतानां मातृपितृभावं बिभृतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते? इति। उच्यते;— अनयोः 'चम्वोः'† द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयोः'‡ ऊर्द्ध मेव ह्यनयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्नः प्राणः तत इति उत्ताने द्यावापृथिव्यौ; प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते तिष्ठतः§; एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः च एषोऽन्तरिक्षाख्यः 'अन्तः' मध्ये 'योनिः', 'अत्र' एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति 'पिता' "पर्जन्यः" द्युलोकाख्यः; द्यौरेव हि रसान् प्रार्जयति, तस्मात्

---

* "द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणा महं देवानां मुत मर्त्यानाम्। ताभ्या मिदं विश्व- मेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्च॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १२, ५।

† 'सर्वस्य अद्योः भोगसाधनयोः'—इति ग० पु० टी०।

‡ 'उत्कृष्टं तानयोरूर्द्धं तानयोर्वा'—इति ग० पु० टी०।

§ तथा चैतरेयकम्;—"वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यन्त मन्तरिक्षं न सम्रच्छति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ५, ९। किञ्च; इत उत्तरं त्रिलोकप्रतिष्ठान मन्यथैव वर्णितम्। तथा हि;—'द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता, अन्तरिक्षं पृथिव्याम्, पृथिव्यापसु, आपः सत्ये, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि;—इत्येता एव तत्प्रतिष्ठाः।"—इति ऐ० ब्रा० ३, १, ६।

सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता। 'दुहितुः' "पृथिव्याः" उपरि 'गर्भं' सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् * 'आधात्' आदधाति, ददातीत्यर्थः। अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता; सा हि द्युलोकाद् 'दूरे निहिता', अथ वा सा हि द्युलोकं 'दोग्धीति' दुहिता;—सा हि द्युलोकात् पतित मुदक मुपजीवत्येवादूरे निहिता, दोग्धि वा † ॥ एवं द्यावापृथिवीभ्या मन्तरिक्षेण चावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येतान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति, एतदनेन मन्त्रेण मन्त्रदृशाख्यापितम्। अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृशब्दः पितर्येवेत्युपपत्तिः। पिता माता चाय मेतदाशासनं मन्येत ॥

"शंयोः(४८)"—इति ‡। एतदनवगतम्। पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा सत् §। न चैवं यजमानोऽर्थात्तस्माद् बृहस्पतिपुत्रादर्थ मपेक्षते, किं कारणम्? स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः; न च बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः मम पितरः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधीयेतेति। एवं पञ्चम्यर्थासम्भवं षष्ठ्यर्थासम्भवञ्च पश्यन् भाष्यकारः, 'शंयोः'—इत्येकं पदं, द्वितीयान्ते द्वे पदे चकार, 'शम्'—इति, 'योः'—इति च। शमित्यस्य "शमनम्" अर्थं निराह, योरित्यस्य "यावनम्"—इति। एवं द्वितीयान्तेन परिणामं कृत्वा अर्थं निराह, तथा हि

---

* अत एवाह;—"पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्त्यद्भिरभिषिञ्चन्ति"—इत्यादि। ऐ० ब्रा० १, १, ३।

† पु० ३अ० १पा० ३ख० २५९ पृ० २पं० द्रष्टव्यम्।

‡ १भा० ४०० पृ १५ पं०।

§ निगमस्त्वेषः;—"बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्। त आ गतावसा शन्तमेनाथा नः शंयोररपो दधात॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, १०, ४।

वाक्येन सम्बध्यत इति। कस्य शमनं कस्य वा यावनम्? इति पुनः पर्यनुयोगे प्राप्ते "रोगाणाम्", "भयानाम्" "च" इत्यध्याजहार भाष्यकारः। रोगशमनञ्च दधात, भययावनञ्च; शान्तरोगा यथा स्याम, प्रहीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः। किमेतावदेव? नेत्युच्यते;—यदपि चान्यत् किञ्चिद् 'अरपः' अपापम्, तदपि चास्मभ्य मेव 'दधात' दत्तेत्यर्थः॥ एव मेतत् पदम् एकम्, अर्थासम्भवाद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम्। इत्थ मप्यर्थासम्भवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्त्येव, तद्यथा उद्गीथशब्दे,—"प्राण एवोत् प्राणेन ह्युत्तिष्ठति, वाग् गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते, ऽन्नं थ मन्नेन हीदं सर्वं स्थितम् (छा० ब्रा०२, ३.)"—इत्येवमादि; तस्मादुपपद्यते। प्रथमान्त मेव सत् कस्माद् द्वितीयान्तत्वेन विपरिणम्यते शंयु मिति? एव मपि न विरुध्यति; तथापि हि न कश्चिदर्थ उपपद्यते, तस्माद् युक्त मिति॥ "रपो रिप्रम्"—इति, अत्र रिप्रशब्दस्य रपःशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्व मुक्तम्। यदेवास्य 'रिप्रम्' अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ह विज्ञायते॥

"अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते" अपि शं, योः,—इत्यनेन पदद्वयेन शमनयावने रोगभययोः उच्येते, द्वेधा प्रविभक्तेन; अपि यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच्यते *; तस्याप्येतदेव नामेत्यपिशब्दः. "तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये"—इति†।

---

* अस्य चरकसंहितायां चत्वारि सूक्तानि;—६, ४, १-२ ३-५।

† "शुमानं शंयोर्ममकाय सूनवे (ऋ० सं० १, ७, ४, ६)" इति, "तच्छंयोः सुम्न मीमहे (ऋ० सं १, २, २६, ४)"—इति च निगमौ।

इयं शकरी। शंयोरेव बृहस्पतिपुत्रस्यार्षम्। शंयोर्वाके* विनियुक्ता। शंयोरात्मान मभि सम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति के चिन्मन्यन्ते। अनेन कर्मणा 'शंयोः' वाकाख्येन† 'तत्' तदा आभिमुख्येन 'वृणीमहे'। किं पुनस्तत्? 'गातुं यज्ञाय' "गमनम्" अस्मै "यज्ञाय" देवान् प्रति, 'गातुं यज्ञपतये' "गमनं" चास्मै "यज्ञपतये" देवान् प्रति। किञ्च; 'दैवी स्वस्तिरस्तु नः' देवानुग्रहादस्माकं स्वस्तिरस्तु; मा नो देवाः काञ्चिदापद मुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः। 'स्वस्ति मानुषेभ्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः का चिदापदस्तु। 'ऊर्द्ध्वं जिगातु भेषजम्' गच्छत्वितद्भेषजम्, भयशादयितृ कर्म; यावज्जीव मनवच्छिन्न मविगुणञ्चोर्द्ध्वगमनयोग्यम् अस्माक मस्त्वित्यभिप्रायः। किञ्च; 'शन्नो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय 'चतुष्पदे' गवादिकाय च॥ 'शंयुः' बृहस्पतिपुत्रः—इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्ग मस्ति; तदन्यस्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतश्चिदुपलभ्यमानाद्वा एतावदेव त्वेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम्;—एक मेवेदं पद मविभक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा; न यथा पूर्वस्मिन्‡ मन्त्रार्थासम्भवाच्छंयुशब्दो विभक्त इति॥ ५(२१)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

तृतीयः पादः॥ ४, ३.

---

* वाक-परिचयस्तु "गृायुत्रेण प्रति मिमीते (ऋ० सं०२, २, १८, ४)"—इति मन्त्रे "वाकेन वाकम्"—इत्यस्य सायणीयव्याख्यायां द्रष्टव्यः।

† वाकलक्षणमन्त्रप्रणयनकर्मणेति यावत्।

‡ पृ० ४६५ पृ० १५ पं०।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२) ॥

"अदितिः(४९)"—इति*। एतदनवगतम्। "अदीना"—इत्यवगमः। "देवमाता" अभिधेया, ऐतिहासिकपक्षेण; नैरुक्तपक्षेण पुनर्यान्येतस्यामविवक्ष्यमाणायां द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्ते। एतान्येवादितिशब्देनोच्यन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति वा। यमेरिरे भृगवः। एरिर इतीर्त्तिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २ (२३) ॥

"अदितिर्द्यौः०—०मदितिर्जनित्वम्"‡। राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। तृतीयसवने सर्वस्तोमेष्वेव, वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानीयैषा §। 'अदितिः' एव देवमाता 'द्यौः', 'अदितिः' अदितिरेव च 'अन्तरिक्षम्', 'अदितिः' एव 'माता' सर्वभूतनिर्मात्री, 'सः' एव च 'पिता' पालकः, 'सः' एव हि 'पुत्रः'; सैव हि परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुणो बहुनः पापात् त्रायते; अथ वा सैव निष्पु-

---

* १भा० ४०१ पृ० १पं०।

† ऐ० ब्रा० ३, २, ७ द्रष्टव्यम्।

‡ ऋ० सं० १, ६, १६, ५।

§ अस्य च विधायकं ब्राह्मणम्; "वैश्वदेवं शंसति" इत्यादि ऐ० ब्रा० ३, २, ७।

णाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्त्तव्यं दातव्य मित्यर्थः। येऽपि चैते 'विश्वेदेवाः' सर्वे देवाः, एतेऽपि 'अदितिः' एव। 'पञ्चजनाः' गन्धर्वादयः* 'अदितिः' एव। सर्वथापि किं बहुना, यावदेतत् किञ्चित् 'जातं' च 'जनित्वं' च जनिष्यमाणञ्च सर्वं मप्येतद् 'अदितिः' एव। एव मनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् "अदितेर्विभूति माचष्टे" देवमातुस्तत् सर्वं मप्युपपद्यत एव; माहाभाग्याद्देवतायाः। तदुत्तरर्चां वक्ष्यामः। एव मैतिहासिकपक्षेण; नैरुक्तपक्षेण पुनः "एनानि" द्युलोकादीनि सर्वाणि "अदीनानि" अनुपक्षीणानि इति योज्यम्; न ह्येषां क्षयोऽस्तीति॥

"एरिरे(५०)"‡—इति। एतदनवगतम्। "आ ईरिरे"—इत्यवगमः। "यमेरिरे भृगवो०—०न राजति" §। दीर्घतमस इय मार्षम्। जगती। प्रातरनुवाकाश्विनयोराग्निमारुते च शस्यते। 'यम्' अग्नि माभिमुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः, स्थापितवन्त इति यावत्; आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये 'भृगवः'। 'विश्ववेदसं' सर्ववेदसं, सर्वस्य वेत्तारं, सर्वधनं वा। क्व पुनः 'एरिरे'? 'नाभा' पृथिव्याः नाभौ अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यगतायाः पृथिव्या वेद्या उपरि। केन

---

* "सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां मुक्थं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणाञ्च, पितॄणां चैतेषां वा; एतत् पञ्चजनानां मुक्थम्। सर्वं एनं पञ्चजना विदुः।"—इति ऐ० ब्रा० ३, ३, ७।

† "माहाभाग्यात् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्य देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति।"—इति दै० का० ७, १, ४।

‡ १भा० ४०१ पृ० ५ पं०।

§ 'य मेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना। अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति॥"—इति ऋ० सं० १, २, १२, ४।

पुनरेरिरे ? 'भुवनस्य' उदकस्य 'मज्मना' मननीयेन वीर्येणान्नेन हविर्लक्षणेन । किं तस्य ? 'त मग्निं' हे यजमान ! त्व मपि 'गोभिः' वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः आभिमुख्येन स्थित्वा 'हिनुहि' प्रेरय । तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि वर्त्तमान मग्निहोत्रादौ ; यथा भृगवः ईरितवन्तः, तथा 'स्वे दमे' स्व एव गृहे ; मा कस्य चिदार्त्विज्येऽर्वाक्स्यत इत्यभिप्रायः । किंलक्षणं पुनरग्नि माहिनुहि ? 'य एको वस्वः' एक एव यो वसुनो धनस्य दाता । 'वरुणो न' वरुण इव, यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्यैव धनस्य 'राजति' इष्टे इत्यर्थः । राजतिरैश्वर्यकर्मसु पठितः ;—"क्षियति[२], राजति[४]"—इति * । "एरिरे—इति", "ईर्त्तिः" अयं धातुर्गतिकर्मा ;—"ईर्त्ते[७९], अयति[८१]"—इति गतिकर्मसु पठितम् † । स पुनरय माङोपसर्गेण "उपसृष्टोऽभ्यस्तः" च ; पुनः पुनरीरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ (२३) ॥

उ॒त स्मै॑नं वस्त्र॒मथिं॒ न ता॒यु मनु॑ क्रोशन्ति क्षि॒तयो॒ भरे॑षु । नी॒चाय॑मान॒ं जसु॑रि॒ न श्ये॒नं श्रव॒श्चाच्छा॑ पशु॒मच्च॑ यू॒थम् ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथि मिव वस्त्रमाथिनं वस्त्रं वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्त्यान मस्मिन् पापक मिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः सङ्ग्रामेषु भर इति सङ्ग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचा-

* १भा० २अ० २१ख० (२), (४). २९१, २९२पृ० ।

† १भा० २अ० १४ख० (७९), (८१). २३८, २५१ पृ० ।

यमानं नीचैरयमानं नीचैर्न्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति जस्त मिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । अवश्वाच्छा पशुमच्च यूथम् । अवश्वापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति । इन्धान एनं जरते स्वाधीः । गृणाति मन्दी मन्दतेस्तुति-कर्म्मणः । प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गौर्व्याख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

"जसुरिः(५१)"—इति * । एतदनवगतम् । "जस्तम्"—इत्यवगमः । "उत स्मैनं"—इति † निगमः । वामदेवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । दधिक्राव्णे सूक्ते । दधिक्रावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानत्वात् ‡ । 'उत स्मैनम्' अप्येन मिन्द्रम् 'अनु क्रोशन्ति' आभिमुख्येन क्रन्दन्ति, आह्वयन्ति । 'क्षितयः' मनुष्याः । क्व? 'भरेषु' सङ्ग्रामेषु । कथं पुनरभिक्रन्दन्ति? 'वस्त्रमथिं न' वस्त्रापहर्त्तार मिव 'तायुम्', यथा के चिज्जनाः कञ्चिद्वस्त्रापहर्त्तारं तायुं दृष्ट्वा कश्चिदन्य मात्मनस्त्राणार्थं मभिक्रन्देयुः, एव मेत मिन्द्रम् अभिक्रन्दन्ति सङ्ग्रामेषु, परैरर्घ्यमानास्त्राणार्थं मात्मनः । किञ्च; अपि चैनं तायुं 'नीचायमानं' नीचैर्गच्छन्तं 'जसुरिं न' जसुरि मिव, "जस्त मिव" 'श्येनं' बद्धम्, स्नायुतन्तुना य एष याजिक इति § प्रसिद्धो राज्ञाम्; स

---

* १भा० ४०१ पृ० ८ पं० ।

† ऋ० सं० ३, ७, ११, ५ ।

‡ पु० २४७ पृ० २अ० ७पा० ५ख० । प० १०अ० ३पा० ६ख० । १भा० १४६पृ० (७) ।

§ "याज्ञिक इति"—इति ग ।

हि बद्धत्वादुत्पतितु मत्यर्थं न शक्नोति, नीचैरेव गच्छति; गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि। स यथा जनैरभिक्रन्द्यन्ते, तथा चैन मभिक्रन्दति। आह ;—क मर्थ मभिसन्धाय? इति। उच्यते ;— 'श्रवस्य अच्छ' कीर्त्तिश्चाभिसन्धाय ; कथं नाम श्रूयेमहि? प्रशस्येमहि जित मेभिरित्येत मर्थ मभिसन्धाय *। 'पशुमच्च यूथम्' अनेक-पशुजातिसंयुक्तं पशुयूथ मभिसन्धायैतदस्माकं स्यादित्येव मभिक्रन्दतीत्येष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"वस्त्रं वस्तेः" आच्छादनार्थस्य (अदा० आ०); तद्ध्याच्छाद्यते। "तायुरिति"—एतत् "स्तेननाम" †, "संस्त्यानं" संहतम् "अस्मिन् पापकं" भवति "इति" एवं "नैरुक्ताः" मन्यन्ते। "तस्यतेः वा स्यात्" चयार्थस्य (दि० प०); उपक्षीणो ह्यसौ भवति, अधार्मिकत्वात्; परलोक मनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि। क्षितयो मनुष्याः ‡। "भर इति सङ्ग्रामनाम §" भ्रियन्ते तस्मिन् योद्धारः "हरतेः वा" ह्रियन्ते हि तस्मिन् जीवितानि, वसूनि च। "श्येनः शंसनीयं गच्छति" शीघ्रत्वात्। "यूथं यौतेः"; तद्धि "समायुतं भवति" एकत्र मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुषबालवृद्धैः पशुभिः ॥ एव मिह नीचाय-मानं श्येन मित्यनेन सम्बन्धाज्जन्तुरिर्बद्ध इत्युपपद्यते; न ह्यबद्धः श्येनो नीचैरयते ॥

---

* "सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन"—इति ऐ० ब्रा० १, २, २।

† १भा० २६१ पृ० ३अ० २४ख० (७); २६२ पृ० (७,।

‡ १भा० १०६ पृ० २अ० ३ख० (६); १०८ (६)।

§ १भा० २६४ पृ० २अ० १७ख० (५); २६८ पृ० ,५)।

"जरते[५२]"—इति *। एतदनवगतम्। धातोरस्वार्थे प्रवृत्ति रेवानवगमः। "दिवस्परि०—०जरते स्वाधीः"—इति †। वत्सप्रीभीलन्दनः, तस्यैव मार्षम्। उक्थस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता। 'दिवस्परि' 'दिवः' द्युलोकादित्यर्थः। 'प्रथमम्' अयम् 'अग्निः' 'जज्ञे' आदित्यात्मना। 'द्वितीयम्' 'अस्मत् परि' अस्मदधि, अस्मत्तो जायते, पार्थिवात्मना। 'तृतीयम्' 'अप्सु' अन्तरिक्ष लोके वैद्युतात्मना जायते। "आपः"—इति ह्यन्तरिक्षनामसु पठितम् ‡। नृणां मनस्यवस्थितो 'नृमणाः'; नृषु वा मनोऽस्य, स नृमणाः। योऽय मेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते §, त मेवङ्गुणयुक्तं 'स्वाधीः' शोभनधीः 'इन्धानः', 'अजस्रं' नित्यं 'जरते' स्तौति, यः, स एव 'स्वाधीः' सुप्रज्ञ इत्यर्थः। इन्धानो हि कि मन्यत् स्तुतेः कुर्यात्? तस्मात् "जरते"-इत्यस्य शब्दस्य "गृणाति"-इत्यर्थ उपपद्यते॥

"मन्दिने[५२]"—इति ‖। एतदनवगतम्। "मन्दतेः" स्तुत्यर्थस्य। मन्दनीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः। "मन्दति[१८], शंसति[२५]"—इति स्तुतिकर्मसु पठितम् ¶। "प्रमन्दिने पितुमद ०—० ह्वामहे" **। कुत्सस्यैव मार्षम्। छन्दोमेषु तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये

* १भा० ४०१पृ० १२पं।

† "दि॒वस्परि॑ प्रथ॒मं ज॑ज्ञे अ॒ग्निर॒स्मद् द्वि॒तीय॒ं परि॑ जा॒तवे॑दाः। तृ॒तीय॑ म॒प्सु नृ॒मणा॒ अज॑स्र॒ मिन्धा॑न एनं जरते स्वाधीः॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, २८, १।

‡ १भा० २४ पृ० १अ० ३ख० (८); २८ पृ० (८)।

§ ऋ० सं० २, १, २२, २ ऋक् द्रष्टव्या; शत० ब्रा० ७, १, २२ कण्डिकायाञ्च।

‖ १भा० ४०१ पृ० १५पं०।

¶ १भा० २२१ पृ० ३अ० १४ख० (१८), (२५); २२४ पृ० (१८), २२५ पृ० (२५)।

** "प्र म॒न्दिने॑ पितु॒मद॑र्चता॒ वचो॒ यः कृ॒ष्णग॑र्भा नि॒रह॑न्नृ॒जिश्व॑ना। अ॒व॒स्यवो॒ वृष॑णं॒ वज्र॑दक्षिणं म॒रुत्व॑न्तं स॒ख्याय॑ ह्वामहे॥" ऋ० सं० १, ७, १२, १।

मन्त्रे निविद्धानीयसूक्तस्य * प्रथमैषा। हे स्तोतारः! 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चारयत, पूजयत। 'मन्दिने' मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा; इन्द्राय। 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः'। 'यः' इन्द्रः, किं करोति? कृष्णस्य मेघस्य गर्भभूता अपः 'निरहन्' नीचै-रहन्, निरगमयदित्यर्थः। केन? 'ऋजिश्वना' ऋजुरेवावच्छिन्नो लक्ष्ये यः श्वनति गच्छति इति ऋजिश्वा वज्रः, तेन निरगमयत्। 'अवस्यवः' अवन मात्मनो रक्षण मिच्छन्तः, तर्पणं वा। योऽय मेव-म्प्रभाव इन्द्रः, त मिमं 'वृषणं' वर्षितारम्, 'वज्रदक्षिणं' वज्रबाहुम्, 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चत'—इत्येतस्माद्वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषण मेतदित्यु-पपद्यते॥

"गौः[(५४)]"—इति †। एतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम्। यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" ‡॥ ३ (२४)॥

अत्रा॒ह॒ गोर॑मन्वत॒ नाम॒ त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म्। इ॒त्था च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्य § मपचित मपगत॥ मपिहित मन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातो (गातुं कृण्वन्नु-

* "निविद्धानं निविदा ह्येव स्तोत्र मतिष्ठितं भवति" इत्यादि ऐ० ब्रा० ३,१,११।
† १भा० ४०२ पृ० १पं०।
‡ पू० २अ० ९पा० १ख० (१०५ पृ०)।
§ "संनामापीच्य" क, ख, ग।
‖ "मपगत मपचित"—इति ङ-च-पुस्तकयोर्व्यत्ययेन पाठ, वृत्तिकारसम्मतश्च।

षसो जनायेत्यपि निगमो भवति *) दंसयः कर्माणि दंसयन्त एनानि †। कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसय इत्यपि निगमो भवति। स तूताव नैन मश्नोत्यंहतिः। स तुताव नैन मंहतिरश्नोत्यंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूल्होपधाद् ‡ विपरीतात्। बृहस्पते चयस इत्पियारुम्। बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुं पीयतिर्हिंसाकर्मा § वियुते द्यावापृथिव्यौ वियवनात् ‖। समान्या वियुते दूरे अन्ते। समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दूरं व्याख्यात मन्तोऽततेर्ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते। ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः। ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति ¶ चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे तीव्रार्थतर मुदात्त मल्पीयोऽर्थतर मनुदात्तम् (४ **) अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व (श्रवस्यता मजाश्व ††)॥ अस्यै नः सातय उपभवाहेल-

---

* नैष पाठो दृश्यते क-ख ग-पुस्तकेषु, नापि वृत्तिकृतेरीकृतो व्याख्याकाले। निगमस्त्वेषः;—ऋ० सं० ३, ८, १, १।

† "दंशयन्त्येनानि"—इति ङ, च।

‡ "निरूढोपधाद्" च।

§ "पीयुतिर्हिंसाकर्मा"—इति क, ख, ग।

‖ "वियुमनात्" क, ख, ग।

¶ "चास्या इति" क, ख, ग।

** इत्येव चतुर्थखण्डसमाप्तिः क-ख-ग-पुस्तकेषु।

†† एषोऽधिकः पाठो ङ-च-पुस्तकयोः।

मानोऽक्रुध्यन्वरिवान्नातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणं माहा-जाश्वाजा अजना अथानुदात्तम्। दीर्घायुरस्या यः पति-र्जीवाति शरदः शतम्। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शरत्कृता अस्या मोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन* व्याख्यातम्॥ ४ (२५)॥

यत्तूक्तम्,—"अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते,०—० सोऽपि गौरित्युच्यते;—'अत्रा ह गोरमन्वतेति' तदुपरिष्टाद्व्याख्या-स्यामः"—इति †, तदिद मुच्यते;—"अत्रा ह"—इति ‡। गोतमस्य राहूगणस्येय मार्षम्। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अत्रा ह' अत्रैव, एतस्मिंश्चन्द्रमण्डले 'गोः' सुषुम्नस्यैकस्य सूर्यरश्मेः, इतरे सूर्यरश्मयः 'अमन्वत' अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः। किं पुनस्तत् सममन्यन्त 'नाम', नमनं प्रह्वण मवस्थान मित्यर्थः। कुतः? 'त्वष्टुः' आदित्यस्य स्वभूता रश्मयः सममन्यन्त। कथं तस्य नमनं तत् सममन्यन्त? इति 'अपीच्यम्' "अपगतं" तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽन्तः-प्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत् सममन्यन्त। अथ वा अपीच्य मिति "अप" एत्य सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डले "चितम्" अपीच्यम्। अथ वा अपीच्यम् "अन्तर्हितम्" इत्यर्थः; "प्रतीच्यम्(५), अपी-च्यम्(६)"—इति अन्तर्हितनामसु पठितम् §। क्व पुनरन्तर्हितस्याव्य-

---

* १ "वाऽस्या वस्येत्यनेन"—इति क, ख, ग।

† पु० प० १ख० १पा० २ख० (१८२ पृ० १०पं०)।

‡ ऋ० सं० १, १, ७, ५।

§ १भा० २९५ पृ० ३अ० २५ख० (५), (६)।

त्रावस्थानम्? इति 'इत्था चन्द्रमसो गृहे' अमुष्मिंश्चन्द्रमण्डले इत्यर्थः॥

"गातुः(५५)"—इति*। "व्याख्यातः"; "गमनं यज्ञपतये"—इत्यत्र †॥

"दंसयः(५६)"—इति ‡। एतदनेकेषां कर्मणां अभिधानम्। तानि हि दंसयन्त्युपक्षयन्ति कर्मकराः। "तव त्य इन्द्र०—०ह्यश्व दंसयः §"। अङ्गिरसो गौरवीतेर्वस्येय मार्षम्। हे 'इन्द्र' 'तव' 'त्ये' 'वह्नयः' वोढारोऽश्वाः, 'सख्येषु' समानख्यानेषु कर्मसु वर्त्तमानाः; इद मेव हि भवतः कर्म, मेघो विदारयितव्य इति ॥; एतदेव तेषा मपि समानख्यानत्वम्। 'ऋतम्' उदक मस्मिन्नस्तीति, एव मेतं "मन्वानाः"। कि मकुर्वन्? 'व्यदर्दिरुः' विदारितवन्तो 'वलं' मेघं काले काले। 'यत्र' यस्मिन् मेघे विदारिते 'दशस्यन्' दशस्यन्ति 'उषसः' माध्यमिकाः; एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम्। किं दशस्यन्? 'अपः', 'अह्नः च' अहिनिवासिन्यः, मेघनिवासिनीरित्यर्थः। ताश्च दीर्यमाणाः 'रिणन्' आगच्छन्, पृथिवीलोकम्। तदेतत् सर्व मपि युष्मदश्वैः क्रियते। किं पुनरर्थ मुद्दिश्य त एवं कुर्वन्ति? 'मन्वान्' मन्यमानाः, 'कुत्साय' पृथिवीं कृन्तते, कृषीवलाय; 'दंसयः' कृषिकर्माणि सफलानि कर्त्तुम्। अत्र 'दंसयः'

---

* १भा० ४०२ पृ० ३पं०।

† पु० ४६२ पृ० २पं०, किञ्च ४६७ पृ० ४पं०।

‡ १भा० ४०२ पृ० ५पं०।

§ "तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुर्वलम्। यत्रा दशस्यन्नुषसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः॥"—इति ऋ० सं० ८, ७, २६, १।

|| "अथास्य कर्म;—रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्।"—इति प० दै० का० ७, २, २।

—इत्येतेन शब्देन "कर्माणि" उक्तानि। दासैः कर्मकरैः; 'दस्यन्ते'—इति कृत्वा कर्मकरा दासा इति। बाहुल्याद् भाष्यकारेण नोदाहृतः॥

"तूताव[५७]"—इति *। एतदनवगतम्। "तुताव"—इत्यवगमः। "यस्मै त्व मा यजसे०—०वयं तव" †। कुत्सस्येय मार्षम्। महाव्रते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यस्मै' यजमानाय 'त्वम्' 'आ' आहूय 'यजसे' देवान्, होतृत्वेऽवस्थितः। 'सः' एव 'साधति' साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम्। किञ्च; स एव 'अनर्वा' अप्रत्यृतः, अनाश्रितः कञ्चिदन्यम्, स्वेनैव महिमायुक्तः। 'चेति' निवसति, युष्मदनुग्रहात्। स एव 'दधते' धारयते 'सुवीर्यं' शोभन मात्मनो वीर्यम्। स एव 'तूताव' वर्द्धते, प्रजाधनयशोभिः; 'न' च 'एनम्' 'अंहतिः' अपि पाप मपि सम् "अश्नोति" आप्नोति। हे भगवन्नग्ने! यः त्व मेव मतिमहानुभावः, तस्य 'तव' 'वयं' 'सख्ये' सखिभावे, परिचरणकर्मणि वर्त्तमानाः 'मा रिषाम' मा केन चिच्छिद्येमहि॥ एव मय मत्र "तूताव"—इति शब्दः 'यस्मै त्व मा यजसे'—इत्येवमादीनां पदानां मध्ये श्रूयमाणो वृद्ध्यर्थ मुपपद्यते॥ "अंहतिश्च अंहश्च अंहूश्च"—इत्येते शब्दाः ‡ "हन्तेः" "निरूढ़ोपधात् विपरीताद्" अकार मुपधातोर्निष्कृष्यादौ कृत्वा, ततो हकार-नकारौ विपर्ययेण भवतः॥

---

* १भा० ४०२ पृ० ८ पं०।

† "यस्मै त्व मा यजसे स साधत्यनर्वा चेति दधते सुवीर्यम्। स तूताव नैन मश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥"—इति ऋ० सं० १, ६, २०, २।

‡ १ भा० ४५२ पृ० (१११). किञ्च पं० ६, ५, ५. षंडस्य द्रष्टव्यः।

"चयसे(५८)"—इति *। एतदनवगतम्। "चातयसि"—इत्यर्थ-प्रतीतिः। "ये त्वा देवोस्रिकं०———०चयस इत् पियारुम्" †। अगस्त्यस्य मैत्रावरुणस्येय मार्षम्। हे 'बृहस्पते!' 'देव' दानादि-गुणयुक्त! 'ये' यजमानाः त्वाम् 'उस्रिकम्' उत्स्राविणं भोगानां 'मन्यमानाः' दातैव केवलं भोगानाम्, अथ मार्जवेन न प्रत्युप-कारार्थीत्येवं मन्यमानाः, 'पापाः' अप्रत्युपचिकीर्षवः 'उपजीवन्ति' एव केवलं, न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति, 'भद्रं' भन्दनीयं स्तुत्यम्, अपि च 'पज्राः' प्रार्जितधनाः सन्तः, न दरिद्राः। किं तेभ्यः? इति 'न दूढ्ये' न तेभ्य एवंलक्षणेभ्यः, दुर्द्धीभ्यः, पाप-बुद्धिभ्यः, स्वार्थप्रधानेभ्यः त्वम् 'अनु ददासि' 'वामं' वननीयं धनम्। किं तर्हि? यस्तादृशो जनः 'पियारुः' देवपीयुः, देवहिंसिता, स्वभोगप्रधानः, न यष्टा देवानाम्, तं 'चयसे' "चातयसि" नाश-यसि। य एव श्रद्दधानो यष्टा, तस्मै देवान् यजते ‡ अनुददासि वामम्; यस्मात् त्व मेवं करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धयः त्वां सम्यक् न पश्यन्तीत्यभिप्रायः। यो हि दुर्बुद्धिः देवपियारुः तस्य कि मन्यत् चातनादृते स्यात्? चात्य एवासौ॥ तस्मात् 'चयसे'—इत्येष शब्दः, "चतयतिः" नाशने इत्येव मवस्थापिते नाशनार्थो भवती-त्युपपद्यते; "चातयतिर्नाशने"—इति हि वक्ष्यति §। लोकेऽपि च प्रसिद्धं देशादुच्चातित इति। तस्मादुपपद्यते॥

---

* १भा० ४०२ पृ० ११ पं०।

† "ये त्वा देवोस्रिकं मन्यमानाः पापा भद्र मुपजीवन्ति पज्राः। न दूढ्ये ३ अनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत् पियारुम्॥"—इति ऋ० सं० २, ५, १२, ५।

‡ "देवान् यक्ष्यते" क, ख।

§ प० ६अ० ६पा० १ख०।

"वियुते(५९)"—इत्येतदेक मेव * समस्तयोर्द्वयोरपि द्यावापृथिव्योरभिधानम्। "वियवनात्"—इति निर्वचनम्। यौतिर्मिश्रणार्थः (अदा०प०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थो भवति, विमिश्रीभूते इत्यर्थः। "इमे वै सहास्तां ते शम्यामाचं न्यैता मिति ह विज्ञायते" †। "समान्या वियुते०—०मिथुनानि नाम ‡"। विश्वामित्रस्येय मार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। 'समान्या' समान्यावेते द्यावापृथिव्यौ, समानपरिमाणे। 'वियुते' च विमिश्रीभूते। 'दूरे अन्ते' च, न हि द्यावापृथिव्योरन्तोपलब्धिरस्ति। 'ध्रुवे पदे' सप्तम्येकवचनम्, अन्तरिक्षविषयम्; ध्रुवं शाश्वतम्, एतस्मिन् पदे आधारभूते; अन्तरिक्षस्य क्षयो नास्ति, प्रतिद्वन्द्वाभावात्; तच्चैतयोर्द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा; तस्मिन्नेते 'तस्थतुः' स्थितवत्यौ। सर्गादारभ्य 'जागरूके' जागरणशीले, स्वं स्व मधिकारं प्रति। 'उत' अपि चैते 'स्वसारौ' भगिन्यौ, सहोत्पन्नत्वात्। 'युवतीभवन्ती' सम्मिश्रीभवन्त्यौ, परस्परसम्भोगेन। 'आद् उ ब्रुवाते मिथुनानि नाम' इति। अथैव मेते 'वियुते' च सम्मिश्रीभूते च सत्यौ, द्यावापृथिव्यौ, ब्रुवाते इव; प्रथयत इव; स्तोतॄणां 'नाम' नामानि, आत्मनो 'मिथुनानि' द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिनामभिः;—"स्वधे(१), पुरन्धी(२)"—इत्येवमादिभिरिति §॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "वियुते"—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्,

---

* १भा० ४०२पृ० १४पं०।

† पृ० ३९९ पृ० ८ पं०;—'तयोः साहचर्याख्यायिका एषा'—इत्यादि।

‡ "समान्या वियुते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके। उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम॥"—इति ऋ० सं० ३, ३, २५, २।

§ १ भा० ३०१, ३०२ पृ० ३अ० ३०ख० (१), (२)।

द्यावापृथिवीशब्दस्यात्राध्याहार्य्यः ; 'दूरे अन्ते'—इत्येवमादीनां तथोपपत्तिदर्शनात् ॥

"ऋधक्(१०)"—इति *। अनेकार्थम्। "ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति" पृथक्त्व मेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं भवति ; सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः। "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये०——० मरुद्भिः" †। भरद्वाजस्येय मार्षम्। पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'यद्' यदि त्वं 'दिवि' द्युलोके 'पार्य्ये' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यदृधक्' यदि ऋधक् पृथगिव इत्यर्थः। 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सदने' अन्तरिक्षलोकेऽवस्थितः। 'यत्र वासि' क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः ; को हि तत्त्वतो वेद, तव स्थानं यत्रासीति। किं बहुना, यत्र यत्रासि अवस्थितः, 'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि। 'नियुत्वान्' वायुर्भूत्वा। यस्त्व मेवम्प्रभावः, त्वां तु ब्रवीमि ;— हे 'गिर्वणः' गीर्भिः सम्भजित! स हि स्तुतीः सम्भजति, स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते, 'सजोषाः' सहजोषणः सप्रीतिः, 'मरुद्भिः' पिबैतं सोम मस्मत्प्रत्तम्। एव मेके पृथग्भावोदाहरण मेत मृचं व्याचक्षते ॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,—"ऋधगयाः" —इति, अत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि दर्शयिष्यामस्तस्या मेवर्चि "अथापि" अथ मेव मृधगिति शब्दः कदाचिद् "ऋध्नोत्यर्थे"

* १भा० ४०२ पृ० १६पं०।

† "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये यदृधग् यद्वा स्वे सदने यत्र वासि। अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, १२,५।

अपि "दृश्यते" ;—"ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः" इत्यस्मिन् मन्त्रे। "यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे"—इति *। समिष्टयजुःषु सौमिकेषु विनियुक्ता। तत्र चोक्तम् ;—"एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्यारणी अपश्यत्"—इति। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यत्' प्रयोजन मुद्दिश्य 'अद्य' 'प्रयति' प्रोत्सर्पति एतस्मिन् 'यज्ञे' 'वयम्' 'अवृणीमहि' वृतवन्तो 'होतारं' त्वाम्। "अग्निर्देवो दैव्यो होता"—इति श्रूयते †। किं पुनस्तत् प्रयोजनम्? इति। कथं नामाल्प मप्यवदानमात्रं हुतं देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्यादशान्त मपि च यद् विगुणं यज्ञस्य किञ्चित् तच्छमयित्वा समृद्ध मेव कुर्यात्? इति, तदेतदुभय मपि यथाशास्त्र मेवास्माकं त्वया कृतम्; अत इदानीं परिसमाप्ते एतस्मिन् यज्ञे प्रत्यभाष्यसे अस्माभिः ;—'ऋधगयाः' त्वम्, अल्प मपि हुतम् अस्माभिः हविः, 'ऋधक्' एव समृद्ध मेव, देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्वन् 'अयाः' त्वं याग मकार्षीरित्यर्थः। किञ्च; 'ऋधगुताशमिष्ठाः' अपि च यदपि किञ्चिद्विगुणम् अकार्ष्म, वय मेतस्मिन् यज्ञे, तदपि सर्व मेव समृद्धं सगुण मेव कुर्वन्, पाप मस्य यज्ञस्य अशमिष्ठाः स्विष्टकृद्रूपेण शमितवानसि। यस्त्व मेतदकार्षीरस्माक मेतस्मिन् यज्ञे, तं, त्वां ब्रवीमि; —एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्य मित्येतद् 'विद्वान्' 'प्रजानन्' प्रकर्षेण जानन् अस्माक मात्मन उपरि भक्तिं पुनः पुनः 'उपयाहि' उपागच्छ

---

* "व॒यं हि त्वा॑ प्र॒यति॑ य॒ज्ञे अ॒स्मिन्नग्ने॒ होता॑रु॒ मवृ॑णीमही॒ह। ऋध॑गया॒ ऋध॑गु॒ता॑शमिष्ठाः प्र॒जान॑न् य॒ज्ञ मुप॑याहि वि॒द्वान्स्वाहा॑॥"—इति य० वा० सं० ८, २०। टीकाकृदुद्धृतो यदद्येत्यादि प्रतीकस्त्वेषः शाखान्तरीयो बोध्यः।

† "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदी नाभिः।"—इति ऐ० ब्रा० १, ५, २।

'यज्ञम्'॥ एवं तावदेकेषां "ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतौ द्वावपि "ऋधक्"-शब्दौ ऋध्नोत्यर्थावेव। एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्छब्दस्य पृथग्भावार्थत्वे "यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक्"—इत्येतदुदाहरणम्*। अन्ये पुनर्मन्यन्ते;—"ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतयोरेव ऋधक्छब्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्थः, उत्तर ऋध्नोत्यर्थ इति। तदेतदुपपद्यते; मिश्राण्यपि हवींषि हुतानि सन्ति, तं मग्ने ऋधक् पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्न ते सम्मोहोऽस्तीत्यभिप्रायः। 'ऋधगुताशमिष्ठाः'—इत्येष यथाव्याख्यात एव। पूर्वस्त्वर्थः साधीयान्; यत्र द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थावेव,—"ऋधगयाः", "ऋधगुताशमिष्ठाः"—इति। किं कारणम्? "अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते"—इति एव मुपन्यस्य भाष्यकारेण ततोऽथ मुपात्तो निगमः,—"ऋधगया ऋधगुता शमिष्ठाः"—इति; एवञ्च निरुक्तम्—"ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नशमिष्ठाः"—इति। तस्मात् द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थावित्येतदेव साधीयः॥

"अस्याः(६१)"—इति, "अस्य(६२)"—इति च†। पदद्वयं स्त्रीपुंसविषयम्, स्वरकृतात् विशेषाद् प्रधानाभिधायि वा भवति। आह;—कथम्? इति उच्यते;—"उदात्तं प्रथमादेशे"‡। प्रथम इति मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते; प्रधानं कञ्चिदर्थ मभिदधत् एतद् द्वय§ मुदात्तं भवति। "अनुदात्त मन्वादेशे"‖। प्रधान मर्थ मनु

---

* पृ॰ ४८१ ष्ठ॰ ५,२१ पं॰।

† १भा॰ ४३०ष्ठ॰ ३पं॰।

‡ वा॰ प्रा॰ २अ॰ ७सू॰।

§ "एतत् पदद्वय" ग।

‖ "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ"—इति पा॰ २, ४, ३२।

यो वर्त्तते गुणभावेन तस्यैतत् पदद्वय मन्वादेशे वर्त्तमान मनुदात्तं भवति। आह ;—कस्मादेतत् पुनरुदात्तं प्रधाने वर्त्तमान मनुदात्त मप्रधाने ? इति। उच्यते ;— लोकेऽपि हि यत् "तीव्रार्थतरम्" उत्कृष्टार्थप्रधानतरं तत् "उदात्तम्"—इति प्रसिद्धम् ; तद्यथा,— उदात्त मेतत् कुल मिति। "अल्पीयोऽर्थतर मनुदात्तम्" अल्पीयसार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्त मुच्यते; अप्रधान मित्यर्थः। उदाहरणैरेवानयोर्विभागं दर्शयति ;—"अस्या ऊ षू०—० अपन्हुवे"*। परुच्छेपस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः। 'उ'—इति, 'सु'—इति, 'न'—इति पदानि। 'अस्याः' "अस्यै" 'सातये' लब्धये। कथं नाम वय मर्थं मभिप्रेतं लभेमहि? इत्येत मर्थ मुद्दिश्य, हे 'पूषन्!' अस्माकं सुष्ठु 'उप' समीपे 'भुवः' भव। त्वयि सन्निकृष्टे त्वदनुग्रहादेत मर्थं लभेमहीत्यभिप्रायः। कथं पुनरुपभव? 'अहेळमानः' अक्रुध्यन्, सर्वो ह्यभ्यर्थ्यमानः क्रुध्यतीत्यभिप्रायः। 'ररिवान्' दानवान्, दानाभिप्रायसंयुक्तेन चेतसा उपभव। 'अजाश्व' "अजनाश्व" गमनाश्व, छागाश्व वा 'अवस्यताम्' अस्माकं धन मिच्छतां भव, "अजनाश्व" छागाश्वेत्यर्थः। किञ्च; 'आ षु त्वा वर्त्तीमहि'। 'आ', 'उ', 'सु',—इति पदानि। 'आ वर्त्तीमहि' त्वां सुष्ठु आभिमुख्येन आत्मनो वर्त्तयामहे। केन? 'स्तोमेभिः' स्तोत्रैः। 'दस्म' हे दस्म! दर्शनीय! अथ वा दान्त! साधुभिः शोभनैरित्यर्थः। किञ्च; 'न हि त्वा' नैव त्वां

* "अस्या ऊ षू ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यता मजाश्व। ओ षू त्वा वर्त्तीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः न हि त्वा पूषन्नति मन्य आघृणे न ते सख्य मपन्हुवे॥"—इति ऋ० सं० २, २, २, ४।

दर्शनीयम् अतीत्य साधुतरां कञ्चिदप्यन्या मह्यं देवतां मन्ये, हे 'आघृणे' आगतदीप्ते! त्वद्भक्त एवाहमस्मीत्यभिप्रायः। किञ्च; 'न ते' न चाहं तव 'सख्यं' सखिभावं कदाचिदपि 'अपह्नुवे' कृतघ्नो ह्यह मित्यभिप्रायः। एव मत्र स्तुतिः प्रधानेति कृत्वा "अस्याः"— इत्येतत् पद मन्तोदात्तम्। अन्तोदात्त मपि च सदुदात्त मित्युक्तं भाष्यकारेण, एकदेशस्योदात्तत्वाद् ॥

"अथ" पुनर्यस्मिन् "अनुदात्तम्" एतत् पदं गुणभूतार्थाभिधायि भवति। तस्यैष निगमः;—"पुनः पत्नीः०—०शरदः शतम्"*। सूर्याया आर्षम्। विवाहे विनियुक्ता। पित्रा पूर्व मेतां दत्तां सतीं कन्यां पत्नीं पुनरग्निरदात्, 'आयुषा सह वर्चसा' तेन सह एतस्मिन् वैवाहिके कर्मणि अग्निसन्निधिसंस्काराद् भार्यात्व मुपजायते इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदानात् पुनर्दातृत्व मुच्यते। तदेव मस्या दत्ताया एतदाशास्महे;—'योऽस्याः पतिः' स 'दीर्घायुः' अस्त्विति। यतो विशेषयन् ब्रवीमि†;—"जीवतु‡ सः शरदः शतम्"—इति। शरदि दुर्जीवाः, रोगभूयस्त्वात्; अत एव माशास्यते शरच्छतं जीवत्विति॥ एतस्मिन् मन्त्रे भर्तृकन्यासंयोगे सति भर्त्तैव प्रधानम्; तस्य ह्यायुराशास्यते। तस्य लक्षणार्था पत्नी। तस्माद् "दीर्घायुः अस्या यः पतिः"—इति, एतदनुदात्तम्॥

निगमप्रसक्त मुच्यते;—"शरद्", "अस्यां" हि "श्रुताः" पक्वाः

---

* "पुनः पत्नी मग्निरदादायुषा सह वर्चसा। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम्॥"—इति ऋ० सं० ८, ३, २७, ४।

† "ब्रवीति"—इति ग।

‡ "जीवातु"—इति ख, "जीवाति"—इति ग।

"ओषधयो भवन्ति"—इति, "शीर्णा आप इति वा", वर्षासु हि प्रवृद्धानि स्रोतांसि शरदि विशीर्यन्ते। "अस्य—इति" एतत् पदं पुंविषयम् षष्ठ्यन्तम् "अस्याः—इत्येतेन" स्त्रीविषयेण पदेनैव "व्याख्यातम्" ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नो * भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्त्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याय † मग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्र मिति वा सप्त सृप्ता सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ ५ (२६) ॥

यदेवोक्तम् "उदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे" ‡—इति तदेवात्रापि लक्षण मित्यभिप्रायः। उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते;—"अस्य वामस्य०—०सप्तपुत्रम्" §। अस्यवामीय मेवेदं सूक्तम्। दीर्घतमस आर्षम्। तार्त्तीयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'अस्य' सूर्यस्य 'वामस्य' "वननीयस्य" स्तुतिभिः, 'पलितस्य' "पालयितुः"

---

* "मध्यमो ऽस्त्यश्नो" ङ, च।

† "घृतपृष्ठोऽस्याय" ङ, च।

‡ पु० ४०५ पृ० १२ पं०।

§ ऋ० सं० २, २, १४, १।

अयं हि सर्वमेवेदं जगत् पालयति। 'होतुः' "ज्ञातव्यस्य" आह्वानार्हस्य। आह ;—तस्य किम् ? इति। उच्यते ;—योऽय मेवंलक्षणः 'तस्य' 'भ्राता' "भागहर्त्ता", "भर्त्तव्यो वा" उदकेन, 'मध्यमः' मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते *। कतमः ? योऽयम् 'अश्नः' "अशनः" व्यापनो वायुरित्यर्थः ; स हि द्युलोकादादित्येनोदकेन भ्रियते, हरति चोदकं द्युलोकात्। 'तृतीयः' 'अस्य' वायोः 'भ्राता' हविर्भागहर्त्ता वा ; ऐन्द्राग्ने हविषि संस्तुतौ वा 'घृतपृष्ठः' घृतेन स्पृष्टः, आज्यस्पृष्टः "अयम्" एव "अग्निः" पृथिवीस्थानः †। 'सहस्विणः' ‡ वायोः ; सर्वस्माद्धि वायुः बलवान्। अथ वा सहस्र मस्य नियुक्त मश्वाना मस्तीति सहस्री वायुः ; "आ नो॑ नि॒युद्भिः॑ श॒तिनी॑भि-रध्व॒रं स॑ह॒स्रिणी॑भिः"—इति§ श्रूयते वायव्ये मन्त्रे। वायुः, आदित्यः, अग्निः,—इत्येवं परिसङ्ख्याय वायोस्तृतीयोऽग्निर्भवति ; वायुरपि च ज्योतिरेव ; "वायुना ज्योतिषा"—इति विज्ञायते ‖। तत्रैतस्मिन् त्रेधा विभक्ते ज्योतिषि¶, प्रधानत्वेनैत मेवाह मपश्य मिति। 'विश्पतिं' विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम्। कतमम् ? य एष 'सप्तपुत्रः'

---

* "वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति, वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति"—इति ऐ० ब्रा० २, ५, २। परस्ताचाय मपि वक्ष्यति दै० ६, २, ९।

† "इमं हि मनुष्या इन्धतेऽग्नि मेव तदस्मिंल्लोक आयातयति"—इति ऐ० ब्रा० २, ५, १।

‡ एतत् पदं, न जाने वृत्तिकृता कुत उपलभ्य व्याख्यात मिति।

§ ऋ० सं० ९, १, २४, २।

‖ "स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च"—इति श० ब्रा० ५, १८।

¶ "भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यः"—इति ऐ० ब्रा० २, ५, ४।

सूर्य एत मेवाह मन्त्र प्रधानेनापश्य* मित्येव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यः प्रधानः, सूक्ते सूर्याधिकारात्; तस्मात् 'अस्य वामस्य'—इत्येषः "अस्य"-शब्द अन्तोदात्तः। वायुरत्राप्रधानम्; तस्मात् 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्येषः "अस्य"-शब्दोऽनुदात्तः॥ एव मेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ "अस्य"-शब्दौ प्रधानाप्रधानविषयावित्येक मेवोदाहरणम्॥

आह;—'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्यनेन "अस्य"-शब्देन सूर्य एव कस्मान्न सम्बध्यते? अपि च "तृतीय"-शब्दस्य प्रकृतानुक्रमाविरोधेनैव मेव सुखतरा योजना भविष्यति। उच्यते;—'अस्य वामस्य'—इत्येतदन्तोदात्तं पद मितरदन्यत् तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इति प्रधानरूप मेव सत् पूर्वेणानुदात्त मिति स्वरकृताद्विशेषादर्थकृतेनापि विशेषेण भवितव्य मित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते। आदित्यसंस्तवात् सूक्ते वायुस्त्वात्राप्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्माद्वायुविषय मेवेदम् अस्येति द्वितीयपद मनुदात्तं सम्पद्यते। अतः सुतरा सुपपन्नं भवति "उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे" —इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानावुच्येते इति। अन्ये तु मन्यन्ते,—प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः; तत्र यद्वर्त्तते, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतर मुदात्तत्वेनैवा† लक्षणेन। तद्यथा,—"अस्या ऊ षु णः (ऋ० सं० २, २, २४.)", "अस्य वामस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १.)" —इति। अन्वादेशो नाम, अन्यस्य पदस्य पश्चादादेशः; तत्र वर्त्तमान मनुदात्तं भवति। पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि

* "प्रधानत्वेनापश्य" ग।

† "मनुदात्तत्वेनैव" क।

लक्षणविदोऽपि ब्रुवते *। तच्चानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनाल्पीयोऽर्थतर मप्रधानार्थतरं भवति। तद्यथा,—"दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४.)", "तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १.)"—इति॥

आह;—कथं सप्तमपुत्र आदित्यः? इति। उच्यते;—"सप्तमो ह्यसावादित्यः पुत्रः"—इत्येव मैतिहासिका मन्यन्ते। ब्राह्मणेऽपि च,—"मृतपितर मण्ड मत्रापद्यत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम इति ह विज्ञायते"। अथ वा सप्तसङ्ख्याका युक्ता अस्य रश्मयः पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः। अथ वा नैव सङ्ख्याभिप्राय मेतत् सप्तपुत्र इति। आह;—कथं तर्हि? इति। उच्यते;—"सर्पण पुत्र मिति" एवम्; सर्पणा हि तस्य रश्मयो मुहूर्त्त मप्यनवस्थायिनो यस्य पुत्राः सोऽयं सप्तपुत्रः। "सप्त सृप्ता सङ्ख्या" षड्भ्यः सकाशात्। एवं सप्त-सङ्ख्योपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा † एत एव "आदित्यरश्मयः" आदित्यस्य पुत्राः "इति" मन्त्रविदो "वदन्ति" मन्यन्ते॥ ५ (२६)॥

सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्र मेको अश्वो वहति सप्तनामा। त्रिनाभि चक्र मजर मनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः॥ सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्र मेकचारिणं चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो ‡ वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति

* पा० ८ अ० १पा० १९, १७सू०।

† "सर्पणक्रियायोगिनो वा" ग।

‡ "०कोऽश्वो" ङ, च।

सप्तैन ऋषय स्तुवन्तीति वेद मपोतरन्नामैतस्मादेवा-
भिसन्नामात् संवत्सरप्रधान* उत्तरोऽर्द्धर्चस्त्रिनाभि-
चक्रं त्रृतुः† संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः
संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्वसा वर्षा
वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा
हिनोतेर्वाजर मजरणधर्माण मनर्व मप्रत्यृत मन्यस्मिन्
यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्व-
मात्राभि स्तौति‡ पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तु-
तया§ पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशि-
रयोः समासेन‖ षलर आहुरर्पित मिति षड़्तुतया¶
अराः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सृहतैः। द्वादशारं नहि
तज्जराय। द्वादश प्रधयश्चक्र मेक मिति मासानां मासा
मानात् प्रधिः प्रहितो भवति। तस्मिन्त्साकं त्रिंशता
न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न** चला चलासः। षष्टिश्च†† ह
वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च
ब्राह्मणं समासेन। सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः। सप्त

* "संवत्सरः प्रधानः" क, ख।
† "त्र्यृतुः" क, ख, ग।
‡ "सर्वमात्राभिष्टौति" ङ।
§ "पञ्चर्त्तुतायाः" क, ख, ग।
‖ "हेमन्तशिशिरसमासेन" क, ख, ग।
¶ षळृतुतायाः" क, ग. "षड़्तुतायाः" ख।
**, †† "षष्ठिर्न"—इति "षष्ठिश्च"—इति च ङ।

च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोराचा इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४.

यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेय मपरा ऋगे-तस्मिन्नेव सूक्ते "सप्त युञ्जन्ति०—०अधि तस्थुः"—इति*। 'सप्त'-सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा 'युञ्जन्ति' योजयन्त्यात्मना रश्मयः 'रथं' रंहण मादित्यम्; उद्यन्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते, रंहण-श्चासौ मुहूर्त्त मप्यनवस्थायित्वाद्। 'एकचक्रम्' एक एव ह्यसावन्त-रिक्षे चरति; इतराणि ज्योतींषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन। 'एकोऽश्वः' एक एवाश्वः; अशनो व्यापनः सर्वभूतानाम् 'वहति' गच्छति 'सप्तनामा' सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्रः—इत्येवमाद्याः सप्तसङ्ख्याकाः स्तुतयोऽस्य। अथ वा "सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति"—एतस्मिन् मण्डले, इति सप्तनामा। अथ वा "सप्तैन मृषयः (नमन्ति) स्तुवन्ति इति" सप्तनामा। "इद मपीतरत्" शब्दः "नाम" "एतस्मादेव";—"अभिसन्नामात्" तदपि स्व मर्थं प्रत्याययितुं क्रिया-पदस्य वा गुणभावेनाभिमुख्येन सन्नमति। स एवंलक्षणः सप्तचारी† व्यापनः सप्तनामा, सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति, उदयादारभ्य यावदस्त मिति, तदैवं वहन् निर्वर्त्तयन्तीति। उच्यते; —'त्रिनाभिचक्र मजर मनर्व्वम्' त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चकन-

---

* ऋ० सं० २, ३, १४, २।

† "एकचारी" ग।

धर्म्मि, चकनं चलन मुच्यते; चरणधर्म्मि, क्रमणधर्म्मि वा। 'अजरम्' "अजरणधर्म्माणम्"। 'अनर्वम्' "अप्रत्यृत मन्यस्मिन्", अनाश्रित मित्यर्थः। 'त्रिनाभिचक्रं' "ऋतुः" हि "संवत्सरः",– "ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति", अनेन ऋतुविभागेन एतदेवास्य त्रिनाभित्व मभिप्रेतम्। ऋतुभिर्हि संवत्सरो नह्यते सन्नह्यते इत्यर्थः *। "संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः", नादित्यप्रधानः। "संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्"—इति प्रसक्तानुप्रसक्तम्; समस्तानि हि "भूतानि" एतस्मिन् संवसन्ति। मैथुनाभिप्रायो वा स्यात् संवासः। "ग्रीष्मः, ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः" सूर्य्येण। "वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः", तदेतत् प्रत्यक्ष मेव। "हेमन्तः, हिमवान्", तत्र हि बहु भवति हिमम्। "हिमं पुनर्हन्तेर्वा" तद्धि हन्त्योषधि-वनस्पतीन् प्रकिरति; "हिनोतेर्वा" तर्पणार्थस्य, तेन हि पुष्यन्ति यवादयः; गमनार्थस्य वा हन्तेः, तद्धि गमयति क्षयं भूतानि। 'अजरं' तत् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्म्मि; न हि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति। "अनर्वं" च तत् "अप्रत्यृतम्" अप्रतिगत मनाश्रित मन्यत्र क्व चित्। आह;– यत्र किम्? इति। उच्यते;—"यत्र" यस्मिन् 'इमा' "इमानि" 'विश्वा' "सर्वाणि" 'भुवना' "भूतानि" 'अधि' उपरि 'तस्थुः' "अभिसन्तिष्ठन्ते", आश्रितानि विनाश मुप-यान्ति। विनाशोऽपि हि संस्थोच्यते; संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत इति गम्यते। तदेवंलक्षणं 'त्रिनाभि' कालचक्र मजरम्, य आदि-त्योऽभिनिर्वर्त्तयति, यच्चेद मभिनिर्वर्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभय

* "स वा अयं प्रजापतिः संवत्सर ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत् ते वा इम ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठंस्त एतेऽन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताः"—इति ऐ० ब्रा० ४, ४, ३।

मप्यद्दं स्तौमीत्येव मस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्च आदित्यप्रधानः, उत्तरः संवत्सरप्रधानः ॥

आह ;—कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः इति, न हि संवत्सरग्रहण मत्रास्ति ? उच्यते ;—'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येतस्मादनुसम्बन्धाद् । आह ;—एतदपि विशेषलिङ्ग मत्र नास्त्येव, त्रय ऋतवो नाभिशब्देनोच्यन्ते इति ? तस्मादेतदप्ययुक्त मेवेति । उच्यते ;—य एष पूर्वस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरः, अस्मिंश्च सर्वाण्येतानि भूतान्यभि सन्तिष्ठते ; "तम्" एतं "संवत्सरम्" उत्तरस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृत्य मन्त्रकृत्* 'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येवमाद्याभिः "सर्वमात्राभिः" सर्वैः अवयवैः 'पञ्चारे चक्रे'*, 'षडरे'†, 'त्रीणि शतानि षष्टिश्च'‡, 'सप्त शतानि विंशतिश्च'§—इत्येवम्प्रकारैः "स्तौति"। तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिशब्द ऋतुविषय इत्युपपद्यते। षणा मृतूनां द्वौ द्वौ ऋतू समानस्वभावौ इत्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम् ‖ । अथैव मुक्त्वा "तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति" ; अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति, तथोपपादयति,—

---

* मन्त्रा ह्यपौरुषेया ऋषयो वै प्रकाशका एव तेषा मिति सिद्धान्ते कथ मेतत् सङ्गच्छते ? ऐतरेयके चैवं दृश्यत एव । तथाहि,—"सर्पै ऋषिर्मन्त्रकृत्" इति ऐ० ब्रा० ६, १, १ ।

* तस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोदश्या मृचि (ऋ०सं० १, २२, ८, १३)।

† तस्मिन्नेव सूक्ते द्वादश्या मृचि (ऋ० सं० १, २२, ८, १२)।

‡ तस्मिन्नेव सूक्तेऽष्टचत्वारिंश्या मृचि (ऋ० सं० १, २२, ८, ४८) ।

§ तस्मिन्नेव सूक्ते एकादश्या मृचि (ऋ० सं० १, २२, ८, ११) ।

‖ "ते वा एभ्यो लोकेभ्यो नुत्ता असुरा ऋतूनश्रयन्त०—० इमास्त्रिवः सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैका मुपायन्"—इति ऐ० ब्रा० १, ४, ६ ।

"पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने०—०शीर्यते स नाभिः"—"इति * पञ्चर्त्तुतया" संवत्सरस्य स्तुतिः। 'पञ्चारे चक्रे' ऋतवः अत्र अरत्वेनाभिप्रेताः †। 'परिवर्त्तमाने' परिग्टह्येदं जगद् वर्त्तमाने। आह;—किम्? इति। उच्यते;—'तस्मिन्ना तस्थुः' तस्मिन्नवस्थितानि उपरि अधिरूढ़ानि। कानि? 'भुवनानि' भूतानि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि; कालचक्रे हि सर्व्वमेवेदं जगदधिरूढं बम्भ्रमीति। अथैव मतिमहतापि सर्व्वभूतचक्रेणाक्रान्तस्य कालचक्रस्य 'भूरिभारः' बहुभारः सन्नेवायम् 'अक्षः' संवत्सराख्यः 'न तप्यते' न सन्तापयति नापि सन्तापं यास्यतीत्यर्थः। अपि च 'सनादेव' चिरन्तन एव सोऽक्षः, तथापि न तप्यते, न वा तप्तोऽपि सन् सहसैव 'विशीर्यते'; नश्यति। आह;—यद्यक्षो न तप्यते शीर्यते वा; किमेव मतिबलीयसाक्षेण घृष्यमाणा नाभिः, तप्यते शीर्यते वा? इति। नेत्युच्यते;—'स नाभिः' अक्षो न शीर्यते न तप्यते। नाभिरादित्य एवाभिप्रेतः ‡। आह;—कथमेतद्गम्यते 'पञ्चारे चक्रे'—इत्यत्र अर-शब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति; न ह्यत्र विशेषलिङ्गमृतुना मरत्वेऽस्ति; अपि च ऋतवः षट् प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति श्रूयते; तस्मादनुपपन्नम्? इति। उच्यते;—सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादुपपद्यते। "पञ्चर्त्तवः

---

* "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा। तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते स नाभिः॥"—इति ऋ० सं० २, २, १६, २ = १, १२, ८, १३।

† "पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन"—इति ऐ० ब्रा० १, १, १। "द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः"—इति च ऐ० ब्रा० १, २, ५।

‡ पृ० ४९२ छ० ११पं० द्रष्टव्यम्।

संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्, हेमन्तशिशिरयोः समासेन"* एकत्वेनेत्यर्थः। तस्मादुपपद्यते। एवं पञ्चर्तुत्व मृतूनाम्, अरलं चावयवस्तुत्यभिसम्बन्धादिति॥

पञ्चपादं पितरम्०——०रर्पितम्"†। "षळर आहु रर्पित मिति षड्तुतया" संवत्सरस्य स्तुतिः। 'पञ्चपादं' संवत्सरम्; ऋतवो हि संवत्सरस्य पादाः, तैरसौ पतति गच्छति। 'पितरं' पालकं सर्वभूताना मुत्पादयितारं वा 'द्वादशाकृतिम्' द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम्, "द्वादशमासाः संवत्सरस्य"-इति‡ च ब्राह्मणम्। 'दिवे' द्युलोकस्य 'परे' परस्मे 'अर्द्धे' स्थाने योऽय मवस्थित आदित्यः, एतस्मिन् पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं 'पुरीषिणं' उदकवन्तं संवत्सरम् 'अर्पित माहुः' अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः। तस्मात् सर्वऋतवो वृष्टिमन्त इति ह विज्ञायते। तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्व मुपपद्यते। 'अथ' पुनः 'इमे' 'अन्ये' य एते 'उपरे' उपर्यवस्थिताः, 'सप्त' ऋषयः §, एते 'विचक्षणं' विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टार मेव मादित्यं 'चक्रे षड़रे' तस्मिन्‖ संवत्सराख्ये 'अर्पित माहुः'। अथ वा सप्तचक्र

---

* ऐ० ब्रा० १, १, १, द्रष्टव्यम्।

† "पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम्। अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम्॥"—इति ऋ०सं०२, ३, १६,१।

‡ "द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः"—इति ऐ० ब्रा० १, ५,२।

§ "सप्तऋषीन् ज्योतींषि, तेभ्यः पर आदित्यः * * * इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्,— * * * सप्तऋषीन् इन्द्रियाणि तेभ्यः पर आत्मा।"—इति प० दै० का० १०, ३, २।

‖ षड्वा ऋतव ऋतुश एव तत् संवत्सर माप्नुवन्ति"—इति ऐ० ब्रा० ४, ३, २।

आदित्यः ; स हि सप्तभीरश्मिभिस्त्वकते दीप्यते *; 'सप्त चक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेव मपि भवति॥ एव मेके संवत्सर मादित्यप्रविष्ट माहुः, अपरे पुन रादित्यं संवत्सरप्रविष्ट मित्येष समस्तार्थः॥ एव मेतस्या मृचि आदित्यसंवत्सरौ स्तूयेते। वक्ष्यति हि "चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः"†। संवत्सरस्य चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुति-रुपपद्यते॥ "अराः प्रत्यृता नाभौ" प्रतिगता इत्यर्थः। "षट् पुनः सहृतेः" ते हि पञ्चसङ्ख्या मभिभूय वर्त्तन्ते॥

"द्वादशारं न हि तज्जराय"—इति। "द्वादशप्रधयश्चक्र-मेकम्"—इति ‡। "इति मासानाम्" एतौ पादौ भवत इति वाक्य-शेषः। "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं०—०न चलाचलासः"—इति § । "मासा मानात्"; मीयते हि तैः संवत्सरः। "प्रधिः प्रहितः" प्रक्षिप्य चक्रे निहितो "भवति", गण्डपुच्छः ‖ प्रधिरित्युच्यते¶। 'द्वादशप्रधयः' मास[illegible]। ना[illegible]संहताः सन्तः 'चक्र मेकं' भवति। तत्र च पुनः 'त्रीणि[illegible]भ्यारे चक्रे'—इ[illegible]कानि भवन्ति,—त्रय ऋतवो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति[illegible]पलिङ्ग ऋतु[illegible]लक्षणं चक्रम् 'क उ तत् चिकेत' कस्तु तत् याथात्म्य[illegible] च पञ्चार इ? 'तस्मिन्' चक्रे 'साकं' सह 'त्रिंशता न

* "सप्त ऋषयः संवत्सरस्यावयव आदित्ये सप्त"—इति "ऋषयः सप्त (सह आ-दित्यरश्मयः"—[illegible]० १२, ४, ४।

† प० दै० चक्रे परिवर्त्तमाने[illegible]

‡ ऋ० सं० १ [illegible]सनादेव न शीर्[illegible]

§ द्वादश प्रध[illegible]। [illegible] नभ्यानि क उ तच्चिकेत। तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः॥"—इति ऋ० सं० २, २, १२, २।

‖ "गण्डपुच्छः" [illegible]—इति [illegible]

¶ प्रधिरिति ने[illegible]पं० द्रष्टव्यम्। [illegible]प्रान्ते भूस्पर्शिभागे तस्य शक्तिः (अमरः २,८,५६)।

'शङ्कवोऽर्पिताः' त्रिशतान्यहोरात्राणि शङ्कव इवार्पितानि। 'षष्टिर्न' षष्ठ्यधिकानि त्रीण्यहोरात्रशतानि शङ्कव इवार्पितानि, प्रक्षिप्तानि। द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थे। 'चलाचलासः' चलानि च अचलानि च; चलान्यनवस्थायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्मभावं न मुञ्चन्ति। आह;— कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानीति? उच्यते;— संवत्सर-स्तुतिप्रायसम्बन्धाच्च। "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहो-रात्राः इति * च ब्राह्मणं समासेन" अहोरात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः॥

"द्वादशारं न॒ हि०—०स्थुः तस्थुः †। 'न हि तज्जीर्यते', किं तर्हि? अन्यानि भूतानि जरयत् 'वर्वर्त्ति' च पुनःपुनर्वर्त्तते। 'परि द्यां' परिगृह्य द्यां च पृथिवीं च ततो वर्वर्त्ति। 'ऋतस्य' उदकस्य पूर्णम्, अथ वा 'ऋतस्य' आदित्यस्य स्वभूतम्, अथ वा 'ऋतस्य' यज्ञस्याङ्ग-भूतम् 'आ तस्थुः' पुत्राः। एतस्मिंश्चक्रे 'मिथुना' द्वन्द्वा इत्यर्थः। कस्य? 'अग्ने'। अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बोधनान्तः, षष्ठ्या विपरिणम्यते; अग्नेः पुत्रा आतस्थुरिति। अग्निश्चात्रादित्य एवाभिप्रेतः ‡, तस्याहो-रात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते; तत्कृतत्वादहोरात्राणाम्। आह;— कियन्तस्ते पुत्राः? इति। उच्यते;—"सप्तशतानि विंशतिश्च"। ब्राह्मण

---

* ऐ० ब्रा० ४, २, ९ द्रष्टव्यम्।

† "द्वादशारं न॒हि तज्जराय॒ वर्वर्त्ति चक्रं परि॒ द्यामृ॒तस्य॑। आ पु॒त्रा अ॑ग्ने मिथुनासो॒ अत्र॑ स॒प्त श॒तानि॑ विंश॒तिश्च॑ तस्थुः॥"—इति ऋ० सं० २, ३, १९, १।

‡ "अग्निः सर्वा देवताः"—इति ऐ० ब्रा० २, १, २। "अग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २, २, १। "सोऽग्निर्दिविस्पृगूर्द्ध्व उदश्रयत, सः स्वर्गस्य लोकस्य द्वार मवृणोत्, अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ४, ४।

मपि चैतस्मिन्नर्थे भवति;—"सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः—इति च ब्राह्मण महोरात्रयोर्विभागेन विभागेन" —इति *॥ एव मेतस्मिन् सूक्ते संवत्सरं "सर्वमात्राभिः" सर्वैरवयवैः "स्तौति"। तस्मादुपपद्यते "सप्त युञ्जन्ति"—इत्येतस्या मृचि संवत्सरप्रधानस्त्विनाभिचक्र मित्येषोऽर्द्धर्चः। तदेतत् सर्व मपि 'सप्तपुत्रं' सर्पणपुत्र मित्येतस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम्; प्रकृत मिदानीं वर्णयिष्यामः। किं पुनः प्रकृतम्? ऐकपदिकं समाम्नायव्याख्यानम् †। तत्र यदुक्तं तदुक्त मेव, यदनुक्तं तदक्तव्य मितीद मारभ्यते;—"सलि मविन्दच्चरणे नदीनाम्"—इति ‡॥ ६(२७)॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य § चतुर्थः पादः॥ ४, ४.

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ नवमोऽध्यायः ॥ (चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

(एकार्थ[1]को[2]नुवयः[3]सुपर्णा[4]यदिन्द्र[5]जुष्टोदमूनाः[6]सस्मातपन्ती[7]षिरेण[8]मरुत्वाँ[9]तितउ[10]सक्तु[11]मिवतत्सूर्य[12]स्येन्द्रेण[13]समीर्मा-

---

* "त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि, तावान्त्संवत्सरः। * * *। सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः, तावानेव संवत्सरः।"—इति ऐ॰ ब्रा॰ २, २, ७।

† पु॰ ३९८ पृ॰ १पं॰ द्रष्टव्या।

‡ पञ्चमाध्यायारम्भवाक्यमिदम् (२भा॰ १पृ॰)।

§, ‖ पु॰ १४६ पृ॰ "¶" द्रष्टव्यम्।

न्तासः[14]कायमानः[15]कनीनकेवा[16]पो[17]अदर्शि[18]सुविते[19]विद्यामदे-[20]वानआघा[21]द्यौर्मे[22]ऽदिति[23]रदितिरु[24]तस्माचा[25]हा[26]स्यवामस्य[27]सप्त-युञ्जन्ति सप्तविंशतिः* ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

---

* पृ॰ १४६ पं॰ " * * " द्रष्टव्यम्।

॥ खण्डाधिकता ॥

ङ-नाम-पुस्तके तु,

(१) द्वितीयेऽध्याये "आ ते कारो (१४६पृ०)"—इति खण्डतः परस्तात्, "उतस्य वाजी (२४८पृ०)"—इत्यतस्य पुरस्तात्, "हंसः शुचिषत्*"—इत्यधिको दृश्यते; परं तत्र चास्त्येवैतत् खण्ड-सङ्ग्रहवाक्यम्,—"अथ निर्वचन० —— ० उतश्चोऽष्टाविंशतिः"—इति (२५२पृ०); हंसः शुचिषदित्यस्याच्च स्वीकारे त्वष्टाविंशति-रिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव।

(२) एवं तृतीयेऽध्याये "त्वया वयं (२९७पृ०)"—इति खण्डतः परस्तात्, "यत्रा सुपर्णा (३०२पृ०)"—इत्यतस्य पुरस्तात्, "द्वा सुपर्णा †"—इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्ग्रहवाक्यम्,—"कर्मनामानि० —— ० द्वाविंशतिः"—इति (३६८पृ०); द्वा सुपर्णेत्यस्याच्च स्वीकारे तु द्वाविंशतिरिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव।

(३) तथा चतुर्थेऽध्यायेऽपि "देवा नो (४४५पृ०)"—इति खण्डतः परस्तात्, "आ घा ता गच्छा (४६०पृ०)"—इत्यतस्य पुरस्तात्, "आयाहीन्द्र ‡"—इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्ग्रहवाक्यम्,—"एकार्थ० —— ० सप्तविंशतिः"—इति (५८९पृ०); आयाहीन्द्रेत्यस्याच्च स्वीकारे तु सप्तविंशति-रिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव॥

---

* प० का० १२अ० ४पा० १ख०।

† प० का० १२ अ० ४ पा० २ ख०।

‡ प० का० १२अ० ४पा० ३ख०।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥
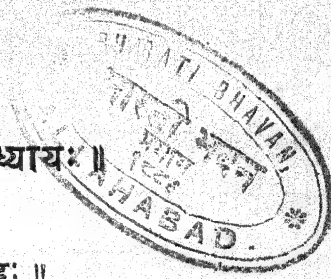
ॐ३म्। सखिं मविन्द्चरणे नदीनाम्। संख्यातं मेघम्। वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा*। वोढृतमो† ह्वानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरौ‡ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा (दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति।§) वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा। सप्त स्वसूररुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति। वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम्। तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम्। तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो‖। यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति। आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः। आसिञ्चतामत्रैर्मदनीय¶ मन्धोऽमत्रं पात्र ममा अस्मिन्नदन्त्यमा

---

* "ऊवं नरा" क, ख, ग।

† "वोळ्ळ्हतमो" क, ख, ग।

‡ "ऊवं नरा" क, ग। "ऊवन्नरो" च।

§ बन्धनीचिक्रान्तर्गत मेतन्न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु (ऋ॰ सं॰ ७, ५, २१, २)।

‖ "गोपितारो" क, ख, ग।

¶ "मद्य" क, ख, ग।

पुनरनिर्मितं भवति पार्थं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शन मन्धन्तम इत्यभिभाषन्तेऽय मपीतरोऽन्ध एतस्मादेव। पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

"सस्निम्(१)"—इति*। एतदनवगतम्। अर्थाप्रतीतिरप्यनवगम्य इत्युच्यते। लक्षणासम्पन्नस्य संस्कारः खल्वपि अविज्ञात मित्युच्यते। तत्रैवं सति, क्वचित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः; क्वचिदर्थाप्रतीतिरेव; क्वचिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्नि मिति; न विज्ञायते कि मप्युक्तं भवति? प्रकरणादत्र मेघाभिधेयम्; अन्यथान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव। एवं सर्वत्रैवोपेक्षितव्यम्। प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते। "सस्नि मविन्दच्चरणे नदीना मपा०—०जानादस्नीनाम्" †। विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येय मार्षम्। घर्मोत्सादने विनियुक्ता। तत्रोक्तं परिषिक्ते गन्धर्वनामभिरुपतिष्ठन्त ऋत्विजो यजमानश्चेति। तासा मुपस्थानर्चा मियं मध्ये मैत्रायणीयके। 'सस्नि' "संस्नातम्", अद्भिः परिवेष्टितं, सर्वतः परिस्नुतं, धौतं वा "मेघम्", 'अविन्दत्' अलभतेन्द्रः। क्व पुन रलभत? 'चरणे नदीनां' यत्र नदना आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रालभत; अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः। आह;— लब्ध्वानन्तरं कि मकरोत्?

---

* १भा० ४०२ पृ० ४ख० २खं० (१), किञ्च ४०४पृ० १५ पं०।

† "सस्नि मविन्दच्चरणे नदीना मपा वृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम्। प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम्॥"—इति ऋ० सं० ८, ७, २७, ६।

इति। उच्यते;—'अपावृणोत्' अपावृतवान्, उद्घाटितवानित्यर्थः। 'दुरः' द्वारः। आह;— कस्य? उच्यते;—'अश्मव्रजानाम्' अपा मश्मा मेघः, त मधि या व्रजति, स च यासां व्रजभूतो गोष्ठ-भूतः, ता अश्मव्रजा आपः; तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृणोत्। या एता एवंलक्षणा आपः, 'आसाम्', अस्य च इन्द्रस्य 'गन्धर्वः' विश्वा-वसुः 'प्र वोचद्',—'अमृतानि' नामानि, छान्दसस्तुतियुक्तानि; तानि हि नित्यत्वादमृतानि। आह;— कस्मात्पुनरस्येन्द्रस्यामृतानि प्रावो-चदासाञ्चापाम्? इति। उच्यते, इतः;— यस्मादसाविन्द्रः 'दक्षं' दातारं मेघम्। अयम् आसाम् 'अह्नीनाम्' अयनानाम्, अपां द्वारेषु अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति;—इत्येवं 'परि जानात्' परि-ज्ञातवान्। परिज्ञाय च 'अपावृणोत् दुरोऽश्मव्रजानाम्'। तस्मादस्येन्द्र-स्यामृतानि नामानि प्रावोचदङ्गिरसानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्व मेवेदं जगद् ध्रियत इति आसा मपि अनेन हेतुना प्रावोचदिति। एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'चरणे नदीनाम् अविन्दत्' अपावृणोच्च दुरोऽश्मव्रजानाम्, दक्षञ्च परिजानात्'—इत्येकवाक्यतार्थसम्बन्धात् "अश्मि"-शब्दो मेघ-विशेषणम् उपपद्यते॥

अथ वा अथ मप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात्;— संघातं मेघ मविन्द इलभतेन्द्रः पर्येष्यमाणः,क्काविन्दद्? चरणे नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके। लब्ध्वा च स एव इन्द्रः, तं मेघं, दक्षं दातारम्, अह्नीनाम् अपां परिजानात्। परिज्ञाय च समर्थोऽय मिति ततस्तस्य द्वाराण्य-पावृणोत्। अश्मव्रजाना मपा मधो निर्गमनाय। तत एतानि निर्ग-तानि, अमृतानि उदकानि, सस्य-सम्पत्कराणि प्रावोचदिव प्राकथय-

दिव ;— असाविन्द्रो गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवश्च मेभिरुदकैरस्मद्दन्नै रिति। "इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽप्सरसः"—इति श्रूयते *। तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्व मुपपद्यत एव ; स च गोः† वज्रस्य धारयिता इति गन्धर्वः ‡ ॥

"वाहिष्ठः(१)"—इति §। एतदनवगतम्। "वोढृतमः"—इत्यवगमः। "वाहिष्ठो वां०—०भूत्वश्विना" ‖। गायत्री। विश्वमनसो वैयश्वस्येय मार्षम्; पितुर्वा व्यश्वस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'नरा' हे नरौ! सर्वेषा मेव वोढ्णां स्तोमानाम्, आह्वातॄणाञ्च। य एव एष 'वाहिष्ठः' अतिशयेन वोढा, आह्वातृतमः, अय मेव 'दूतः' इव युवां 'ऊवत्' आह्वयदित्यर्थः। योऽय मेवंलक्षणः 'सोमः' अस्मत्प्रेरितः, स नित्यकाल मेव 'युवाभ्यां' 'भूतु' भवत्वित्यर्थः। हे 'अश्विना' अश्विनौ! इति सम्बोधनम्। 'स्तोमो दूतः'—इत्येताभ्यां समानविभक्त्यन्तत्वाद् "वाहिष्ठ"-शब्दः सोमविशेषण मित्युपपद्यते ॥

—निगमप्रसक्त मित्युच्यते ;—"मनुष्याः" अपि हि "नराः" उच्यन्ते ; ते हि "नृ[illegible]न्ति" गात्राणि, पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति "कर्मसु" उपस्थितेषु तान्[illegible]। 'सन्निनाः ॥

---

* "गोर्वज्रस्य धारयि[illegible]तेन्द्रः। * * *। गन्धयते अर्दयति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः।"—इत्यादि द्रष्टव्यम्। १भा० ७७पृ० २१ पं०।

† गौः—१भा० ६, २२, ९७, २४५, २७८, ४०२। २भा० १७५, २११, ४७१। प० ६अ० १पा० २ख०, १२अ० १पा० ७ख०।

‡ "गान्धर्वी"-शब्दार्थो द्रष्टव्यः। १भा० १अ० ११ख० (६)।

§ १भा० ४०५पृ० ४पं०।

‖ "वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा। युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥"—इति ऋ० सं० ६, २, १९, १।

"दूतो(३) जवतेर्वा गत्यर्थस्य"*; स हि गच्छति। "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव। "वारयतेर्वा"; स हि वारयत्यनर्थान्॥

"वावशानः(४)"—इति अनवगतम्†। "वष्टेर्वा" कान्त्यर्थस्य, "वाश्यतेर्वा" शब्दार्थस्य वावशानः स्यात्। "सुप्तस्वसृररुषीर्वावशानः ०—०पूषणस्य"‡। त्रितस्याप्तस्यैव मार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'सप्त' 'स्वसृः' स्वसारो भगिन्य इव पाह्यर्च्चिषः समानजन्मत्वात्। अथवा सह सर्पणात् स्वसारः; ता हि सह सर्पन्ति 'अरुषीः' अरोचनाः, दीप्ता इत्यर्थः। या एवंलक्षणाः अर्च्चिषः, ताः, अग्निः 'वावशानः' कामयमानो वावश्यमानो वा, शब्दं कुर्वाणः स 'विद्वान्' आत्मीय मधिकारान् जानानः, 'मध्वः' घृतस्य हविषः पूर्णः, 'उज्जभार' ऊर्द्धं हृतवानेषां लोकानां 'दृशे कं' दर्शनायेत्यर्थः। एवं ता ऊर्द्धं कृत्वा दर्शन मभिव्यञ्जयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, 'येमे' तत्रोपनियमितवान् तद्धवि: 'पुराजाः' अग्निः; स हि सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः'§,। 'इच्छन्' 'वव्रिं' रूपं 'पूषणस्य' पूष्णः, आदित्यस्य। कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यात्? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे। तत्रा-

---

* १भा० ४०५पृ० ८पं।

† १भा० ४०५पृ० ९पं।

‡ "सुप्त स्वसृररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम्। अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रि मविदत् पूषणस्य॥"—इति ऋ० सं० ७, ५, २२, ५।

§ तथा चैतरेयकम्,—"अग्निर्वै देवयोनिः"—इति २, १, २। किञ्च "अह मस्मि
३ १ २
प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाम।"—इति सा० आ० आर० १, ९, ९।
३ २　३ १ ३ १ २　३ १ २　३ १ २　३ १ २

सावेत मर्थम् 'अविदत्' अलभत इत्यर्थः। स एव दीप्तरूप आदित्यः संवृत्त इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र "स्वसृर्वावशानः"—इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छन्दसारूप्याच्च "वावशाने"-इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वञ्च उपपद्यते॥

"वार्यम्[५]"—इति * अनवगतम्। वृणोतेर्यद्वरयितव्यं भवति, तद्वार्यमित्युच्यते। अथापि कदाचिद् वार्यशब्देन यद्वरतमं श्रेष्ठतमं किञ्चिद्भवति, तदुच्यते। "तद्वार्यं वृणीमहे०——०यदर्यमा" †। विश्वमनस इव मार्षम्। मैत्रावरुणे सूक्ते। 'तद्वार्यं वृणीमहे' वरयितव्यं वरणार्हं धनं वृणीमहे। हे स्तोतारः! 'वरिष्ठं', 'गोपयत्यं' "गोपायितव्यं", यद्रक्षणार्ह मित्यर्थः। अथ वा गोपयत्यं गोपितारो यस्य धनस्य यूयं भविष्यथ, तद्वृणीमहे। अथ वा युष्मभ्यं यौष्माकीणं यद्भवति, तद्वृणीमहे। किञ्च; नित्यकाल मेव मित्रावरुणार्यमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद्वृणीमहे। एव मत्र च मित्रावरुणार्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वार्य"-शब्दो धनविशेषण मित्युपपद्यते॥

"अन्धः[६]"—इति‡। अनेकार्थ मनवगतम्। आध्यानीय मित्यर्थप्रतीतिः। प्रार्थनीय मन्नं भवति सर्वस्यैव। "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय ०——०देष वष्टि" §। गृत्समदस्येय मार्षम्। रात्रिपर्य्याये शस्यते।

* १ भा० ४०५ पृ० १५ पं०।

† "तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम्। मित्रो यत् पान्ति वरुणो यदर्यमा॥"—इति ऋ० सं० ६, २, १२, २।

‡ १ भा० ४०६ पृ० ३ पं।

§ "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोम मामत्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः। कामी हि वीरः सद मस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि॥"—इति ऋ०सं०२,६,१२,१।

होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। अस्येव च शस्त्रस्य याज्यैषा। हे 'अध्वर्यवः!' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्', एतस्माद्धविर्द्धानादुत्तरवेदिम्, 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्। अथ वा 'भरत' धारयताग्नेरुपरि। ततस्त्वेनम् 'अमत्रेभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आ सिञ्चत' तस्मिन्नग्नौ। 'मद्यं' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः'। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः— यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयत वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'सदं' सदैव, नित्यकाल मेव 'पीतिं' पान मित्यर्थः। तस्मात् कारणात् 'जुहोत', तस्मै 'वृष्णे' वर्षित्रे इन्द्राय, एतं सोमम्। किमेत मेव केवलं सोम मेष कामयते? ने त्युच्यते;— 'तदिदेष वष्टि' तत्तत्सोमप्रदान मेष इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः; न केवलं रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः। तस्मादासिञ्चत इमं सोमं मा विलम्बध्व मित्यभिप्रायः। एव मत्र दानसम्बन्धात् "अन्धः"-शब्दोऽन्नार्थ उपपद्यते। पठित मपि चान्ननामसु * अनेकार्थत्वात् तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः॥

निगमप्रसक्त मुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्; अमा अस्मिन् अदन्ति" अश्नन्तीत्यर्थः। अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद् भवति, तदुच्यते; न हि तेषां परिमाण मस्ति, यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? "नास्मिन्" "ध्यानं" दर्शनं कृतं "भवति"' चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति "अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते"। "स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे०—०

---

* १ भा० १०४ पृ० (१)।

पिता सत्"*। अस्यवामीये। त्रायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयित्र्यः एवैताः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः। एत एव रश्मयो नाड़ीभिः आध्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते; एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते; तस्मात् त्राणात् 'स्त्रियः' एताः। 'तान्'—इति नकारान्तं पदम्। 'उ'—इति पदपूरण एव। तानेवंलक्षणान्रश्मीन् पालयितॄन् सतः। 'मे' ममेति मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो 'बहुप्रजानाः' इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः। एत एवान्नपक्त्यादिनोपकारेणोपकुर्वन्ति। जगत्त्रायन्ते एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेवता, तदवयवभूताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उपहरन्ति। अतस्तेषां बहुप्रजानत्व मुपपद्यते। आह;— कः पुनरेतान् रश्मीनेवङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति? 'पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्धः' यो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः अध्यानवान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः, स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतत्' नैतान् याथात्म्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः। यः पुनः एवम् एतान् याथात्म्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य-

---

* "स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्धः। कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत्॥"—इति ऋ० सं० १, २, १७, १।

इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुणो बहुनोऽंहसस्त्रातः। यस्मात् एवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम्' आ चिकेत'। 'ईम्'—इति पदपूरणः। 'आ चिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति ; नेतरो मूढः। यस्त्वेतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः; स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि सम्पन्नो भवति ; न हि तस्य पिता नाम कश्चित्; स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाचक्षाणान् भवति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः'-शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः 'अन्धः'-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥ १ ॥

असंश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति। वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति। दीर्घप्रयज्यु मति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः। दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्कर्मा। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति। भन्दना भन्दते स्तुतिकर्मणः। पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति। स भन्दना उदियर्त्ति

प्रजावतीरिति च । अन्येन मदाहनो याहि तूयम् । अन्येन मदहनो गच्छ क्षिप्र माहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्या*दृषिर्नदो भवति नदते स्तुतिकर्म्मणः । नदस्य मा रुधतः काम आ गन् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमत् संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

"असश्चन्ती(७)"—इति† अनवगतम् । "असज्यमाने इति वा" —इत्यर्थप्रतीतिः; "अव्युदस्यन्त्याविति इति वा"—इति । "असंश्चन्ती भूरि ०——० यन्मनुर्हितम्" ‡ । भरद्वाजस्येय मार्षम् । अभिप्लवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे द्यावापृथिवीये निविद्धानीये सूक्ते शस्यते । 'असश्चन्ती' असज्यमाने असंश्लिष्यमाणे परस्परतः, एते द्यावापृथिव्यौ । 'भूरिधारे' बहूदकप्रक्षरणस्वभावे एव; अथवा बहु भूतं धारयित्र्यौ । 'पयस्वती' उदकवत्यौ । 'घृतम्' उदकम्, द्वे अप्येते 'दुहाते' प्रपूरयेते; इतरेतरसम्भोगेन । 'सुकृते' शोभनकृते; अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां कर्त्र्यौ । 'शुचिव्रते' शुक्लकर्मणी इत्यर्थः । 'राजन्ती' दीप्यमाने स्वैः स्वैः तेजोभिः । 'अस्य' 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'रोदसी' रोधसी,

---

* "०तस्मादाहन स्या"—इति ख, ग ।

† १ भा० ४०६ पृ० ८ पं० ।

‡ असंश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चन्तं यन्मनुर्हितम् ॥" इति ऋ० सं० ५, १, १४, १ ।

रोधयित्र्यौ। ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ, ते 'अस्मे' अस्मभ्यं 'रेतः' उदकं 'सिञ्चन्तम्' अभिमते काले। किंलक्षणं पुनः सिञ्चन्तम्? 'यत्' 'मनुर्हितम्' मनुष्यहितम्, अक्षारं, सस्य-सम्पत्कर मित्यभिप्रायः। एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'-इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् "असश्चन्तौ"—इति द्यावापृथिवीविशेषण मुपपद्यते। "असज्यमाने इति" न हि ते सज्येते परस्परतः "अव्युदस्यन्त्यौ वा" अनुपक्षियन्त्यौ अविपर्यस्यन्त्यौ वा; न हि ते उपक्षीयेते विपर्यस्येते वेति॥

"वनुष्यति(८)"—इति* "हन्तिकर्म्मा" हन्त्यर्थे वर्तमानः, "अनवगतसंस्कारो भवति"। "यदिन्द्राग्नी जना इमे०——०मन्युके समे"†। नाभाकस्यार्षम्। महाव्रते महदुक्थे शस्यते। अस्याः पुनरष्टाक्षराः षट् पादाः। छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्नि मस्तोषीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि, तेषा मपीयं मध्ये हे 'इन्द्राग्नी!' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'वि ह्वयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम् आह्वयन्ते विजिगीषुतया। 'तना' सन्ततया 'गिरा' वाचा; अथ वा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते। तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितौ भूयास्तन्ते

---

* १भा० ४०६ पृ० १२ पं०।

† "यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा। अस्माकेभिर्नृभिर्वयं सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नभन्तामन्यके समे॥"—इति ऋ० सं० ६, २, २५, १।

'वयं' युवाभ्यां सहिताः 'सासह्याम' पुनःपुनरभिभवेम। कान्? य एते 'पृतन्यवः' पृतना मस्माभिः सह कर्तुम् इच्छन्ति, तानभिभवेम। किञ्च, 'वनुयाम वनुष्यतः' ये च एतेषाम् अस्माभिः सह सम्पन्ना एव सम्प्रहारीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् घ्नन्त्येव, एतांश्च वनुष्यतः वनुयामो वयं हन्म इत्यर्थः। कथं पुनर्हन्म? उच्यते यथा,—'नभन्ता मन्यके समे' युवयोरनुग्रहाद्धन्म इत्यभिप्रायः। एव मेतस्मिन् मन्त्रे "सासह्याम पृतन्यतः"—इत्येतस्मिन् सङ्ग्रामाधिकारे वनुष्यतेर्हन्त्यर्थ मुपपद्यते; न हि सङ्ग्रामे हननादन्यत् कर्त्तव्य मस्ति, यत् क्रियते॥

"इन्द्रावरुणा युव मध्वराय ०——० सु दूढ्यः"*। वसिष्ठस्येय मार्षम्। जगती। तार्त्तीयसवनिकीये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'युवम्' युवा मित्यर्थः। 'अध्वराय नः' यज्ञाय अस्माकं 'विशे' जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मत्सर्वकामाय 'महि' महत्, 'शर्म' सुखं 'यच्छतम्' दत्त मित्यर्थः। 'दीर्घप्रयज्यु' "दीर्घप्रततयज्ञं", नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् 'अति यो वनुष्यति' "अभि जिघांसति" यो निहन्तु मिच्छति। किं तस्य? इत्युच्यते,— 'वयं जयेम' 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'दूढ्यः' "दुर्द्धियं" पापधियं, पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञ मभि जिघांसति। एव मत्रापि प्रकरणाद् "वनुष्यतिः" हन्त्यर्थः। अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण निगमद्वयं पठितम्॥

---

* "इन्द्रावरुणा युव मध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम्। दीर्घप्रयज्यु मति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः॥"—इति ऋ० सं० ५, ६, २, १।

व्याख्यानप्रसक्त मुच्यते;— "पापः पाताऽपेयानाम्" अपेयान्य-लेह्यानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः। "पापत्य-मानः" पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा। "अवाङेव" नरक मेव प्रति "पतति" असौ, तस्माद् "वा" पापः॥

"तरुष्यतिः(९), अप्येवङ्कर्मा" हन्तिकर्मेत्यर्थः*। "ऋभुर्ऋभुभिः ०——० तरुषेम वृत्रम्"†। वसिष्ठस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। अविवाक्ये तृतीयसवने, वैश्वदेवे शस्त्रे, आर्भवे सूक्ते, निविद्धानीये शस्यते। ऋभवः उरुभासो वयम्, उरुभाभिः 'ऋभुभिः' देवैः सहिताः 'अभि वः स्याम' अभिभवेम युष्मान् वयम्। हे 'विभ्वः!' 'विभुभिः' प्रभूत-बलैः युष्माभिः 'शवसा' स्वेन बलेन, एतेषा मभिभवितॄणां 'शवांसि' बलान्यभिभवेम। किञ्च; 'वाजः' 'अस्मान्' 'अवन्तु'। कस्मिन्? 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे; 'इन्द्रेण' च 'युजा' संयुक्ताः सन्तो वयं 'तरुषेम' हन्मैनं 'वृत्रं' शत्रु मित्यर्थः। अभिभवाधिकारात् तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते॥

"भन्दना(१०)‡, भन्दतेः स्तुतिकर्मणः" स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य। "पिता यज्ञाना०——०धामभिः कविः"§। विश्वामित्रस्येय मार्षम्।

---

* १मा० ४०६पृ० १४ पं०।

† ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि। वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्॥"—इति ऋ० सं० ५,४,१५,१।

‡ १मा० ४०६ पृ० १८पं०।

§ "पिता यज्ञाना मसुरो विपश्चितां विमान मग्निर्वयुनं च वाघताम्। आ विवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः॥"—इति ऋ० सं० १,८,२०,४।

पृष्ठ्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्धानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते। 'पिता यज्ञानां' पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्निः', 'असुरः' प्रज्ञावान् 'विपश्चितां' प्रज्ञावता मपि मध्ये प्रज्ञावान्, 'विमानं' विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः; अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनिर्मीयते। 'वयुनञ्च' प्रज्ञानमय मेव 'वाघताम्' ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्यय मेवाग्निः विशिष्टं यज्ञसाधन मित्येवं मन्यन्ते। योऽय मेवंलक्षणोऽग्निः 'आ विवेश' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'भूरिवर्पसा' बहुरूपत्वेन, त मेवङ्गुणयुक्त मग्निं 'पुरुप्रियः' बहुकामप्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः अनेकैः प्रकारैः, 'कविः' क्रान्तदर्शन इत्यर्थः। पुरुप्रियो हि स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत् स्तुनेः स्यात्? तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थत्व मस्य ॥

"स भन्दना उदियर्त्ति० — ०याचनात्"*। भौमोऽत्रिः, तस्यैव मार्षम्। जगती। "प्र त आशवः पवमान धीजवः"—इत्यष्टाचत्वारिंशत्के महासूक्ते† एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी। यदिम मयाज्ञं कर्मोपनमेत्तत्सुयामह मेतं सोमं तच्चेति, य एवं नित्यकाल मास्ते 'सः' एष साम्प्रत मस्मिंत्सोमकर्मणि उपनीते हे सोम! तव 'भन्दनाः' स्तुतीः 'उदियर्त्ति' उदीरयति। 'प्रजावतीः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः। 'विश्वायुः' विश्व मयतीति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः; सर्वतो वा विश्वायुः। 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नाम-बन्धु-

---

* "स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि। ब्रह्म प्रजावद्रयि मश्वपस्त्यं पीत इन्द्रविन्द्र मस्मभ्यं याचतात् ॥"—इति ऋ० सं० ७,२,२०,१।

† ऋ० सं० ९म० ५अ० १सू०(=१२—२१व०) १—४८ ऋ०।

कर्म-रूप-सम्बन्धात् स्तुतीताम् ; नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ह्युक्तम्। 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः; स्थानकरणानुप्रदानवत्यो युष्मद्गुणैरलङ्कृताः। 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्य्यायाभिप्रायेण नित्यकाल मेवेत्यभिप्रायः। कं पुनरर्थ मुपेत्य स्तुतीरुदीरयति? 'अन्नं प्रजावत्' अन्नं प्रजासंयुक्तम् भोक्तृसहितम्। अपि च 'रयिम्' धनं गो-हिरण्यादि। 'अश्वपस्त्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम्। 'पीतः' त्व मस्माभिरस्मिन् कर्मणि। हे 'इन्दो' सोम! इद मस्मदर्थं 'याचतात्' याचस्वेत्यर्थः। एत मर्थ मभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति। भन्दना उदियर्त्तीत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः "भन्दना"-शब्देनोच्यन्त इत्युपपद्यते। पूर्व माख्यातपदसम्बद्ध मुदाहरणं "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति(१३पृ०२१पं०), इदन्तु नामरूप-सम्बद्धं "स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीः"—इति (१४पृ० २१पं०) च। उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभय मुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच्च॥

"आहनः(११)"—इति *। एतत् पदं सम्बोधन मनवगतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात्। "आ हंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः। "न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते०—०रथ्येव चक्रा" †। यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तम्; तत्र यमस्येय मार्षम्। स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति;—हे यमि! मामंस्था साम्प्रतं रहो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्त्त

---

* १ भा० ४०७ पृ० ३ पं०।

† "न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति। अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, ७, २।

मपि, एते जनाः रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः। अपि च, 'न निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदरवन्त इत्यभिप्रायः। के पुनस्ते? इत्युच्यते;—'एते देवानां' स्पशाः; य इह एतस्मिन् लोके 'स्पशः' स्पाशयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम्। के पुनस्ते? इति। उच्यते;—अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुश्च, अन्तरपुरुषश्च इत्येवमादयः; न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्ष मस्ति इत्यभिप्रायः। अतो ब्रवीमि;—'अन्येन' अन्यकुलजेन केन चित् पुरुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वम् हे 'आहनः!' मैथुनं 'याहि' 'तूयं' "क्षिप्रम्"। "आ हंसि इव" असभ्य मेतद् "भाषमाणा" त्वम्, नाह मेतदसभ्यं श्रोतु मप्युत्सहे तव; किं पुनः कर्तुम्? तस्मान्मत्तोऽन्येन मैथुनार्थं चर। 'तेन' एव सह 'वि वृह' अभ्युद्यच्छस्व आत्मानं मैथुनकर्मणि। 'रथ्येव चक्रा' रथचक्रे इव; यथैक मक्षं रथचक्रे द्वे अभ्युद्यतः, एव मेकमनस्त्व मुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा अचेष्टेवोभे ऽपि शरीरे, त्वञ्च तस्य कामिनः सकाम्, स च तव, तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्व मस्त्विति, न मया सार्द्ध मेतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शक्ष्यसे कम्पयितु मित्यभिप्रायः। एव मेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टत्वान्मैथुनसमाचारस्य "आहनः"— इत्येतद् यमी-विषयं सन्धानम्। आहन्यत "इव" हि स यमं तयाऽनेन दुर्वचनेन। तस्मात् सैव सम्बोध्यते आहनः! इति। "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्", यो ऽयम् उपदेशः स्त्रियै, असावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्कीर्त्यते, स आहन्यत इव असभ्यत्वात्; तस्य अयज्ञियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनः स्याज्जायत इति विज्ञायते॥

"नदः[१९]"—इति * एतदनवगतम्। "ऋषिः नदो भवति" —इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम्। "नदतेः स्तुतिकर्मणः" इति व्युत्पत्तिः। नदिता वा नदतीवेत्यर्थप्रतीतिः। "नदस्य मा रुधतः ० —० धयति श्वसन्तम्" †। अगस्त्यलोपामुद्रा-ब्रह्मचारिसूक्त-संवादे लोपामुद्राया इय मार्षम्। सा अब्रवीदगस्त्यं भर्त्तार मभि-प्रेत्य 'नदस्य' "नदनस्य" नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य 'रुधतः' संरुद्धवतः इन्द्रियग्रामं 'मा' माम् अयं 'कामः' 'आगन्' आगतवान्, येनाहं साम्प्रतं पीड्ये। स पुनरेवं न जाने। किम् 'इतः' एव 'आ जातः' अस्मच्छरीराज्जातः, ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीड़नाय;— अथ वा 'अमुतः' अगस्त्यशरीरात्? पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्त्र्यनुस्मरणात्। अत एव "स्मरः"—इति काम उच्यते। तस्मादुपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्;— अमुतो वा नद-शरीरात्, कुतः? इति न जाने इति। अथ वा अन्यत एव 'कुतश्चिद्' अय मागतः स्यात्? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने। इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता 'लोपामुद्रा' राजर्षिपुत्रिका 'वृषणं' रेतसो वर्षितारम्, अगस्त्यं 'नीरिणाति' निश्चयेनाधिकं वा दोषेण गच्छति; यदि न ममासावुपरि प्रजननं निरोत्स्यात्, ततो नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति। "रिणाति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡। अथ वा चेतसा 'नीरिणाति' उपगच्छ-

* १भा० ४०१ पृ० ६ पं०।

† "नदस्य मा रुधतः काम आगन्निह आ जातो अमुतः कुतश्चित्। लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम्॥"—इति ऋ० सं० २,४ २२,४।

‡ १ भा० १२७ पृ० १४ख० (५८)।

तीत्यर्थः ; दृष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव। तस्मादेव मप्युपद्यते। 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्य्ये 'अधीरा' सङ्क्षुब्धसर्व्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पिबतीव चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा पश्यति । 'श्वसन्तं' चेतसा व्यावर्त्तमानं, तस्याः सकाशात् ब्रह्मचर्य्ये कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव । "श्वसति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु पठितम् * । एवं लोपामुद्रावाक्ये "नदस्य रुधतो मा मागमत् कामः"—इति प्रकरणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते । "संरुद्ध-प्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते"—इति निदानप्रख्यापनम् ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। अक्षोतेरित्येके। अनूपे गोमान् गोभि-रक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्च मत्साः। क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके ऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः श्वाच मिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति। स पतत्रीत्वरं स्था जगद्य-च्छ्वाच† मग्निरकृणोज्जातवेदाः‡ । स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जगमञ्च यत्तत् क्षिप्र मग्निरकरोज्जातवेदाः ।

---

* १ भा० २८० पृ० १९ख० (९); तट्टीप्पनी च द्रष्टव्या ।

† "जगद्यदिच्छाच" ख, ग ।

‡ "मग्निरचणोज्ज्ञातवेदाः" ख, ग ।

जतिरवनात्। आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति। हासमाने इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः।* वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम्। पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा (स्पर्शनैरिति वा†)। ससं न पक्व मविदच्छुचन्तम्। स्वपन मेतन्माध्यमिकं‡ ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ज्वल्यमानम्। द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च। शम्भुः सुखभूः। मृगं न व्रा मृगयन्ते। मृग मिव व्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

"सोमो अच्छाः(१२)"—इत्येते द्वे पदे। अत्र अच्छा इत्येतत् पदं अनवगतम्, पच्चेण चानेकार्थम्। अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽत्र समाम्नातः। कथं नाम "न यस्य द्यावापृथिवी"—इत्येतदेवोदाहरण मत्र उपलक्षितं स्यात्? अत्र हि अच्छा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्बद्धः; यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः—"मेषो भूतो३ भियन्नयः"—इत्यत्र§, यथा वा "अग्निर्न ये"—इत्यत्राग्निशब्दः॥। अत्र वाप्नोति-पक्षे अच्छा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति। तस्मादय मनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादस्य मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति॥

---

* क-ख ग-पुस्तकेष्विहैव तृतीयखण्डः समाप्तः।

† बन्धनीचिह्नान्तर्गत मेतन्न दृश्यते क-ख ग पुस्तकेषु।

‡ "स्वप्न मेतन्मध्यमम्"—इति क, ख, ग।

§ १ भा० ६२० पृ० १२ख० (८)।

‖ १ भा० २२० पृ० १२ख० (१)।

"न यस्य द्यावा० —— ० स्थिराणि" *। रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्यैव मार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते सूर्यस्तुन्नामैकाहः, तत्रेयं निष्कैवल्यशस्त्रे निविद्धानीये शस्यते। 'न यस्य द्यावापृथिवी' न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ महिमानं 'अश्नुवाते' व्याप्नुत इत्यर्थः। 'न' 'धन्व' उदकम्; तद्धि धन्वत्यन्तरिक्षलोकात्। 'न अन्तरिक्षम्', 'न' 'अद्रयः' पर्वताः अश्नुवाते महिमानम्। किं तर्हि? सोम एवास्याः महिमान मश्नोतीत्यर्थः। कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमान मश्नोतीति? इतः,—'यद् अस्य मन्युः अधि नीयमानः' यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शत्रूणां नीयमानः प्राप्यमाणः शृणाति। 'वीळु'। यदपि 'वीळु' दृढं सन्नद्धं शत्रुबलं भवति, तदपि शृणात्येव, हिनस्तीत्यर्थः। 'रुजति' च 'स्थिराणि' अपि दृढानि मेघवृन्दानि भिनत्तीत्यर्थः। एवं सेतस्मिन् मन्त्रे व्याप्त्यर्थस्य "अश्नोतेः" अक्षा इत्येष शब्दो निरुच्यते "इत्येव मेके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते॥

"अनूपे गोमान्० —— ० तोशते" †। सप्तर्षीणा मार्षम्। बृहती। पावमानी सौमी। 'अनूपे' देशे 'गोमान्' गोभिः सहितो यदा 'अक्षाः' क्षियति, निवसति; अथ तदा सुयवसत्वात् तस्य देशस्य 'सोमो दुग्धाभिः' पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः क्षरत्येव। कथं पुनः क्षरति? इति। उच्यते,— 'समुद्रं न संवरणानि' समुद्र मिव

* "न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। यदस्य मन्युरधि नीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि॥" इति ऋ० सं० ८,४,१५,१।

† "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। समुद्रं न संवरणान्यग्मन् मन्दी मदाय तोशते॥"—इति ऋ० सं० ७, ५, १२, ४।

संवरणान्युदकानि; उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संहृत्य समुद्र माभिमुख्येन 'अग्मन्' गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संहृत्य ऊधः प्रति चरति मदायेन्द्रस्य। अथ यदैवं प्रचरति, तेन सोमेनामावास्यायां सान्नाय्येन तृप्त इन्द्रो 'मन्दी' हर्षशीलः, यजमानस्य शत्रून् 'तोषते' हिनस्तीत्यर्थः। "नितोषयति, निवर्हयति"—इति हन्तिकर्मसु पठितम् *। एव मेतस्मिन् मन्त्रे "चियति-निगमः पूर्वः"—"अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्येषः (२०पृ०२०पं०) "चरति-निगमः उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरक्षाः"—इत्यत्र (२०पृ०२०पं०)। एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते। तच्च तथैवोपव्याख्यातम्। "सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "चियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। न यस्य द्यावापृथिव्यौ निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः; किं तर्हि? सोम एव इन्द्रस्य निवासः। तस्य सोमस्य किम्? इति उच्यते,— यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, शृणाति वीलु रुजति स्थिराणि। समान मन्यत् पूर्वेणैवार्थेन। "अनूपे गोमान् गोभि रक्षाः"—इत्यत्र निवासार्थतैव पुर्वस्मिन्नेवार्थे। अथ सोमो दुग्धास्वपि गोषूधः निवसति, न निर्दुग्धाः कर्त्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः। एव मेते सर्वे त्रयोऽपि "चियति-निगमाः"—इति "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते॥

"स्वात्रम्[१४]"—इति† एतदनवगतम्। "आशु अनतं

* १ भा० २८१ पृ० १९ख० (२९), (३०)। तद्दीपनी च द्रष्टव्या।
† १भा० ४०७ पृ० १९पं।

भवति"—इति शब्दसमाधिः। "चिप्र नाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "यो होतासीत् ०—० जातवेदाः"*। इयं हविष्पाङ्क्तीये सूक्ते। तत् पुनर्मूर्द्धन्वताङ्गिरसेन दृष्टम्; वामदेव्येन वा। पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे निविद्धानीयं तद्भवति। 'यः' अग्निः 'होतासीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्यहोतुः सकाशात्। 'देवजुष्टः' देवैरासेवितः। 'यं' 'समाञ्जन्' समुचितवन्तः। केन? 'आज्येन' 'आवृणानाः' सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः। तस्य किम्? इति। उच्यते;—'सः पतत्रीत्वरम्' सोऽग्निः पतत्रिः, यदेतदितश्चेतश्च पतति; इत्वरञ्च पव्यादि, 'स्था' स्थावरञ्च वृक्षादि, 'जगत्' यदेतज्जङ्गमादि। तस्य किम्? इति। उच्यते;— तत् सर्वं प्रलयकाले 'श्वात्रं' चिप्र मात्मसाद् 'अकृणोत्' "अकरोत्" 'जातवेदाः' अग्निः। एव मेतस्मिन् मन्त्रे "श्वात्र मिति" इत्येतत् "चिप्रनाम"। पतत्रि-स्थावर-जङ्गमानां चिप्रदहनादग्निः किमन्यत् कुर्यात्? तस्मादुपपद्यते चिप्रनामेति॥

"ऊतिः(१५)"—इति † अनवगतम्। "अवनम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अवनाद्" रक्षणादित्यर्थः। आ त्वा रथं यथो ०—० सत्पते" ‡। प्रियमेधस्यार्षम्। हे इन्द्र! 'त्वा' त्वाम् 'आ वर्त्तयामसि' आवर्त्तयामहे। किमर्थम्? 'ऊतये' अस्माकं रक्षणाय, 'सुम्नाय' सुखाय

* "यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येनावृणानाः। स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्र मग्निरकृणोज्जातवेदाः॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १०, ४।

† १ भा० ४०८ पृ० ९ पं०।

‡ "आ त्वा रथं यथोतये सुम्नाय वर्त्तयामसि। तुविकूर्मिं ऋतीषह मिन्द्र शविष्ठ सत्पते॥"—इति ऋ० सं० ६, ५, १, १।

च। कथं पुनरावर्त्तयामहे? इति उच्यते,—'रथं यथा' यथा हि कश्चिद् यथा रथ मावर्त्तयेत्, एव मावर्त्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः। किंलक्षणं पुनर्भवन्त मावर्त्तयामहे? उच्यते;—'तुविकूर्मिम्' बहूना मनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम्। 'ऋतीषहम्' च, आर्त्तीना मभिभवितारम्। हे 'इन्द्र!' 'शविष्ठ' बलिष्ठ! 'सत्पते' सतां पते!। एव मावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन "ऊति"-शब्दो रक्षणार्थ इत्युपपद्यते॥

"ह्रासमाने[१६]"—इति *। "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"; "प्र पर्वताना मुशती उपस्थात्"—इत्यत्र†॥

"पड्भिः[१७]"—इति‡ अनवगतम्। "पानैरिति वा स्पर्शनैरिति वा"—इति शब्दसमाधी। "एवा महो असुर०—० विश्व माभाः"§। वम्रो नाम वैखानसः, तस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। य एष एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः 'एवा' एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान! हे इन्द्र! 'असुर' असुमन्! प्रज्ञानवन्! बलवन्! वा 'वक्षथाय' स्तुतिवक्त्रे, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीणाय; पूर्वकल्पान्तरीण एव 'वम्रकः', 'पड्भिः' सोमपानैरभ्युदितैः, अथ वा गुणस्पर्शनैः स्तुतिगतैः, 'उपसर्पत्' उपसृप्तवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् 'इन्द्रम्'। 'सः' तेन तथा 'इयानः' ईयमानः, अनुस्तियमाणः 'करति' कृतवान्। किम्? 'स्वस्तिम्' स्वस्त्ययनम्। 'अस्मै' यज-

* १ भा० ४०८ पृ० ५ पं०।

† प० दै० का० ९, ४, ५।

‡ १ भा० ४०८ पृ० ८ पं०।

§ "एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम्। स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इष मूर्जं सुक्षितिं विश्व माभाः॥"—ऋ० सं० ८, ५, १५, ९।

मानाय। यतो ब्रवीमि,—साम्प्रत मह मेतस्मिन् कल्पे वप्नकाः, लब्धेन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, याभिरह मुपासर्प्पं साम्प्रतं भवन्तम्; स त्व मेवं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय यजमानाय स्व मधिकारं जानानः, कुरु स्वस्त्ययनम्। किञ्च; 'इष मूर्जम्'। 'इषम्' अन्नं व्रीहियवादि, 'ऊर्जम्' क्षीरादि। 'सुक्षितिं' च, शोभननिवासञ्च। 'विश्वम्' एतत् सर्व्वम् 'आ भाः' आभिमुख्येनास्मै यजमानाय भावयस्व॥ एव मेतस्मिन्मन्त्रे शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च "षड्भिः"— इत्येतत् पानाभिधानं स्नाशनाभिधानं वेत्युपपद्यते॥

"ससम्[१८]"—इति * अनवगतम्। "स्वपनम्"—इत्यवगमः। "प्र मातुः प्रतरं ०—० उपस्थे अन्तः" †। अग्नेर्वैश्वानरस्य, अग्नेर्वा सूचीकस्य, सप्तेर्वा जम्भरस्य इय मार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'प्र मातुः प्रतरम् गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं गह्वरं, मातुः सर्व्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः 'वीरुधः' दग्धुम् 'उप सर्पत्' 'उर्वीः' ऊर्ध्ववत्यः, प्रच्छाद्य भूमेर्निर्झरप्रदेशम्, तस्मिन् निर्झरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तत्र हि ताः सुविरूढाश्च भवन्ति। कथम्पुनरुपसर्पत्? इति उच्यते,—'प्र मातुः प्रतरं गुह्य मिच्छन् कुमारो न' स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः, प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्व्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्, स्तनपानम् इच्छन् उपसर्पेत्; एवं योऽग्निः बह्वोषधिके भूमेर्निर्झरप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेश मिवोपसर्पत्। तत्रैव

---

* १ भा० ४०८ पृ० १२ पं०।

† "प्र मातुः प्रतरं गुह्य मिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः। ससं न पक्व मविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः॥"—इति ऋ० सं० ८, २, १४, २।

च निर्झरप्रदेशे 'रिरिक्वांसं' पुनःपुनरास्वादयमानम्, ओषधीः 'रिपः' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे' उपस्थाने; निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः। तस्या एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः। तस्मिन्नेवंलक्षणे प्रदेशे, त मग्निम् 'अविदत्' कश्चित् ऋषिः अन्यो वा। ओषधीरास्वादयन्तं कथं पुनरविदत्? इति उच्यते,— 'ससं न पक्कम्' अविदत्, यथैव स्वपनशीलं "माध्यमिकं ज्योतिः" वैद्युताख्यं पक्क मभिव्यक्तम्; वर्षासु उपर्यवस्थानादयत्नेनैव दृश्यते, एवं निर्झरान् प्रविष्ट मपि सन्त मग्नि मतिमहत्त्वादर्च्चिषोऽविददे-वापश्यत्*। 'शुचन्तं' दीप्यमान मित्यर्थः। निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्त्या विज्ञायत एवे-त्यभिप्रायः। य एवङ्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येव माशीर्योज्या। न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः "अनित्यदर्शनम्", तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्युच्यते; पक्कं नामाभिव्यक्त मित्युच्यते॥ एव मिह शब्दसारूप्यात् अर्थोप-पत्तेश्च "ससम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपन मुच्यत इत्युपपद्यते†॥

"द्विता(१९)"—इति‡ अनवगतम्। "द्वैधम्"—इत्यवगमः। "यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने ० — ० देववीतौ"§। कतस्य वैश्वामि-त्रस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भग-

* "ससं न पक्कम्, पक्क मन्न मिव"—इति सा० भा०।

† सायणव्याख्यया विरोधोऽत्र द्रष्टव्यः। यास्काभिप्रायोऽप्यत्रास्फुटः।

‡ १ भा० ४०८ पृ० १७ पं०।

§ "यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान् द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। तस्यानु धर्म प्र यजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ॥"—इति ऋ० सं० ३, १, १०, ५।

वन्! 'अग्ने!' पृथिवीस्थान! * 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' होता मध्यमस्थानो वायुः †; असावपि हि दूतो देवाना मिति श्रूयते,— "आ दूतो अग्नि मभरद् विवस्वतः"—इति ‡। वैद्युतोऽग्निरिति केचिन्मन्यन्ते। 'यजीयान्' यष्टृतरः। 'द्विता च सत्ता' द्वैधं यस्य विद्यमानता;—"मध्यमे च स्थाने" वैद्युतभावेन, "उत्तमे च" स्थाने सूर्यभावेन। 'स्वधया च' अन्नेन, सर्वभूतानां वर्षाद्वारेण। यः 'शम्भुः' "सुखभूः" सुखस्य भावयिता। तस्य किम्? इति उच्यते,—'तस्य अनुधर्म' वायोर्व्यक्तिलाभ मन्वात्मनो दीप्तिलक्षणां वृत्ति मतिलाभ माप्नुवन्; "वायुर्वा अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्नि मन्वेति"—इति ह विज्ञायते। हे अग्ने! 'प्रयज' प्रकर्षेण यज, देवान्। हे 'चिकित्वः' चिकित्वन्! ज्ञानवन्नित्यर्थः। 'अथ' एवम्, 'नः' अस्माकं यागं कुर्वन्, तं शृणु, यं कुरुष्व। 'धाः अध्वरं' धारय यज्ञम्। 'देववीतौ' देवतर्पणायेत्यर्थः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "द्विता"—इत्ययं द्वैध मित्येव सुपपद्यते॥

"व्राः[२०]"—इति § अनवगतम्। "व्रात्याः"—इत्यवगमः। "गोभिर्यदी मन्ये०——०धेनुभिः" ||। काण्वस्य मेधातिथिः, प्रियमेधाङ्गिरसः ऐन्द्रं सूक्तं ददृशतुः। तत्रैषाभिप्लवस्य षडहस्य

---

* "अग्निः पृथिवीस्थानः"—इति प० दै० का० ७, २, १।

† "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः"—इति प० दै० का० ७, २, १।

‡ ऋ० सं० ४, ५, १०, । किञ्च, 'यद्दूतो अभवद् विवस्वतः (ऋ० सं० १, ४, १२, १)"— इत्याद्या अपि द्रष्टव्याः।

§ १भा० ४० ९पृ० ३पं०।

|| "गोभिर्यदी मन्ये अस्मन्मृगं न व्रा मृगयन्ते। अभित्सरन्ति धेनुभिः॥"—इति इति ऋ० सं० ५, ७, १८, १।

द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरतृचे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! 'यद् इम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः' वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः 'धेनुभिः' च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः 'अभि त्सरन्ति' अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि । किं कारणम्? इतः,— यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्याऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः सकाशात् 'व्राः' "व्रात्याः", "प्रैषाः" युष्मत्संस्तवसंयुक्ताः प्रतिप्रहिताः 'मृगं न' "मृग मिव" इतरे लुब्धकाः व्रात्याः 'मृगयन्ते' मार्गयन्ते त्वाम् ; तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विषहेतोरस्मानेव प्रत्यभ्येहि ॥ एव मेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धाद् "व्राः"— इति शब्देन लुब्धका उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥२॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर माहार माहार्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहन्तिरो अद्रि मस्तेत्यपि निगमो भवत्यय मपीतरो वराह एतस्मादेव वृहति* मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति† वा । वराह मिन्द्र एमुष मित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्यमका‡ देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून् ॥ ४§ ॥

---

* "बृहति" क, ग ।

† "बृहतीति" क, ख, ग ।

‡ "माध्यमिका" ङ, च ; परं वृत्तिपाठविरुद्धः ।

§ ङ-च-पुस्तकयोर्नाच खण्डपरिच्छेदः, खण्डसङ्ग्रह-वाक्यविरुद्धश्चैषः ।

"वराहः(२१)"—इति *, अनवगत मनेकार्थञ्च । "मेघः" तावद् वराह उच्यते ; स हि "वराहारो भवति" तस्य वर मुदक माहारः । "वर माहार माहार्षीरिति च ब्राह्मणम्" ; निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मण माचार्य्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैव निगमः ;— "अस्येदु मातुः सवनेषु०——०अद्रि मस्ता" । नोधा नाम गोतमपुत्रस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् अभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । 'अस्य इत् उ मातुः' अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य 'सवनेषु' प्रातःसवन-माध्यन्दिन-तृतीयसवनेषु, 'महः' महतः यज्ञस्य, 'पितुं' महान्तं सोमभागं 'पपिवान्' पीतवान् । पीत्वा 'चार्वन्ना' चारूणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविर्भिः, तेन च सोमेन विवृद्धबलः, सद्यः एव 'पचतम्' ; परिपक्व मुदकदान समर्थं मेघं हि 'विष्णुः' इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राणभावेन 'मुषायद्' अमुष्णादित्यर्थः । 'सहीयान्' अभिभवितृतमः । कथम्पुनरमुष्णात्? इति उच्यते,—"विध्यद्वराहं तिरो अद्रि मस्ता" । 'वराहम्' मेघं 'विध्यत्' । कथम्पुनः विध्यद्वराहम्? इति उच्यते,—'तिरः अद्रिम् अस्ता' दूर एवावस्थितस्य 'अद्रिं' वज्रम् 'अस्ता' क्षेप्तेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् मुषायच्छब्दसम्बन्धाद् "वराहः=मेघः"—इत्युपपत्तिः ॥

"अय मपीतरो वराह एतस्मादेव" असौ अपि हि वरं मूलाख्य माहार माहरत्येव । "वरं वरं मूलं वृहति"—उद्वृच्छतीत्यर्थः ॥

---

* १भा० ४०९ पृ० ७पं० ।

† "अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना । मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रि मस्ता ॥"—इति ऋ० सं० १, ४, २८, १ ।

यथा अय मपीतरो वराह-शब्दः छन्दसि वराह इत्युच्यते, तथैष निगमः;—"विश्वेत्ता विष्णुरा०——०एमुषम्"*। काण्वस्य पुरुसुतेरार्षम्। ऐन्द्री। 'विश्वा इत् ता' विश्वानि एव तानि 'विष्णुः आभरत्'। 'उरुक्रमः' बहुविक्रान्तः, 'त्वेषितः' सन्दीपितः इन्द्रः वाक्येन। यदि 'त्वा', 'इषितः'—इति पदविभागः†; तथापि तु 'त्वेषितः'—इत्येकं पदं कृत्वैव निरुक्तम्, परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य; नान्यथार्थ उपपद्यते। कानि पुनस्तानि वसूनि आहरत्? इति उच्यते;—'शतं महिषान्' बहून् महतो यज्ञान् आहरत्। किंलक्षणान्? इति उच्यते;—'क्षीरपाकम् ओदनम्' प्रायणीयाख्य मादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमक्रतूनित्यभिप्रायः। कुतः पुनराहरत्? इति उच्यते;—'वराहम्' असुरम्, वराहरूपेणाव-स्थितम्। सर्व्वेषा मसुराणां मध्ये 'एमुषम्' मोहस्थानीयम्॥ "माय-याच मिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत्; यदयं वराह मिन्द्र एमुष मेकविंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते"—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके; तदनुवादिनी चैषा ऋक्‡। तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते॥

---

* "विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः। शतं महिषान् क्षीरपाक मोदनं वराह मिन्द्र एमुषम्॥"—इति ऋ० सं० ६, ५, २०, ४।

† "त्वाऽइषितिः।"—इत्येवं पदकाराः पठन्ति।

‡ "अस्या ऋचो निरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना। नैरुक्तपक्षे तावत्;— * * *। ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मणे इतिहास आम्नायते।"—इति सा० भा० (ऋ० सं० ६, ५, २०, ५)। "आपो वा इद मग्रे सलिल मासीत्, तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत्, स इमा मपश्यत्, तां वराहो भूत्वाहरत्"—इति तै० सं० ७, १, ५। "स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत्"—इत्यादि तै० ब्रा० १, १, ३। "उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना"—इत्यादि तै० आ० १०, १, ८। "ता मेमूष इति वराह उज्जघान"—इति श० ब्रा० १४, १, २, ११। इत्याद्यैतिहासिकानाम्।

"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"। "स ईं सत्येभिः ०—० व्यानट्" *। आयास्यस्याङ्गिरसस्येय मार्षम्। ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्यपशौ षडृचे विनियुक्ता मैत्रायणीयके। 'सः' 'ब्रह्मणस्पतिः', 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'सखिभिः' समानख्यानैः, 'शुचद्भिः' दीप्तिमद्भिः, 'वि धनसैः' विविधधनवद्भिः, 'वृषभिः' वर्षद्भिः वर्षितृभिः, 'वराहैः', 'घर्मस्वेदिभिः' घर्मतापयितृभिः, प्रवर्ग्यकर्म्मणि; अथ वा यज्ञस्वेदिभिः, यज्ञस्वादयितृभिः, यज्ञसद्भिर्वा। एवङ्गुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो ब्रह्मणस्पतिः 'गोधायसं' गोः वाचः धायितारम्, अपां वा; मेघम्। 'अदर्दः' अदारयदिति। विपरिणामपरोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य। दारयित्वा च 'द्रविणम्' उदकं 'व्यानट्' व्याप्नोतीत्यर्थः। एतस्या ऋचि अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्वं, सूक्ते तु एतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्ग मस्तीत्यर्थः†।—

"ऋतं शंसन्त०—० मनन्त"‡। 'ऋतं शंसन्तः' ऋतं सत्यं वा प्रशंसन्तः, अपि च 'ऋजु' अकुटिलम् अतिकाल मेव 'दीध्यानाः' ध्यायमानाः, सर्व्वभूताना मुपरि समचेतस इत्यभिप्रायः। 'दिवस्पुत्रासः' द्योतनवतः, 'असुरस्य' प्रज्ञावतः पुत्राः, 'वीराः' विविधाना

---

* "स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः। ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्॥"—इति ऋ० सं० ८, २, १६, १।

† ऋ० सं० १०. ५, ६७ सू० द्रष्टव्यम्।

‡ तत्रैव सूक्ते इयं द्वितीया, अत इमां दर्शयति; अत्र तु 'अङ्गिरसः'—इति पदस्य समुल्लेख एव दर्शनीयः। ऋक्पाठस्त्वेषः,—"ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः। विप्रं पद मङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, १५सू०, २.=१०, ५, ६७व०, २)।

मर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधाविलात्। 'विप्रं पदं' वि प्राप्तं सर्वतः प्राप्तं 'अङ्गिरसो दधानाः'। यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्म्मणः फलपराकाष्ठा, ता मङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा; विद्वद्भप्रज्ञलात्। "यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त" 'यज्ञस्य' यत् 'प्रथमं' मुख्यं परमात्माख्य मनावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्त्वेन 'मनन्त' जानत इत्यर्थः॥ एतद्दैवतस्या मृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारेणोदाहृतः;—"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"—इति॥

"अथापि एते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"; "मरुतः, रुद्राः"—इत्येवमादयः*। अङ्गिरसो ह्यृषिसमाख्या मपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुद्धृत्योक्ताः। ये तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः;—एतत्त्यन्०——०वराहून्†। राहूगणस्य गोतमस्येय मार्षम्। "आविद्युन्मद्भिर्मरुतः"—इतीयञ्चैतस्मिन्नेव सूक्ते‡। हे 'मरुतः!' 'एतद्' 'त्यद्' बलं यौष्माकीणं 'न योजन मचेति' न योग मागच्छति, विजितारिलात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः। तस्य बलस्य किम्? इति उच्यते;—'सस्वर्ह यन् मरुतो वः'। अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम्। यस्य च मध्ये युष्मान् 'वराहून्' परेषां शत्रूणां उद्वर्हन्, उद्वर्हणान्, 'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान् रथानधिरूढ़ान् 'विधावतः' नानाप्रकारं

---

* १भा० ४८२पृ० ५अ० ५ख० (८), (९)।

† "एतत्त्यन्न योजन मचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गतमो वः। पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्॥"—इति ऋ० सं० १, ६, १४, ५।

‡ ऋ० सं० १, १४, ४ सू०=१ ६, १४ व०।

धावतः, 'पश्यन्' स्तौति, 'गौतमः'*। तदेतन्न योजनमर्चेति। अर्चे-तिर्गत्यर्थः; अञ्चतेर्गत्यर्थस्य सारूप्यात्। एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः। मरुतादयो हि सर्व एव माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते†। तेषां शाखान्तरेषु मृग्या निगमाः। निगमानुपलब्धौ च "माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद् बहुवचनं मरुत्स्वेव योज्यम्; तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते; —"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव मत्युपपद्यते।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराहशब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम्। तद्यथा,—"दिवो वराहमरुषं कपर्दिनम्"—इति‡ रुद्र उक्तः॥ ४॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि§ सारयति। उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति। शर्या अङ्गुलयो भवन्ति (सृजन्ति कर्माणि॥) शर्या इषवः शरमय्यः शरः शृणातेः शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

---

* "अथातो मध्यस्थाना देवगणाः। तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति"—इत्यादयो द्रष्टव्याः। प० दै० का० ५, २, १।

† मूलपाठस्तु 'गोतमः'—इति।

‡ ऋ० सं० १, ८, ५, ५।

§ "एतानि" क, ख, ग।

|| वक्रनीचिह्नान्तर्गतपाठोऽयं दृश्यते क-ख ग पुस्तकेष्वेव।

यदनेनार्चन्त्यर्क* मन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृत्तः† कटुकिम्ना ॥ ५ (४) ॥

"स्वसराणि(२१)"—इति‡, अनवगतम्। "स्वयं सारीणि"—इत्यवगमः। "अहानि"—इत्यभिधेयवचनम्; तानि हि स्वय मेव सरन्ति गच्छन्ति। अपि वा "स्वर् आदित्यः" अत्र उच्यते। "स एनानि सारयति" तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते। "विश्वेदेवासो०——०स्वसराणि"§। मधुच्छन्दस आर्षम्। अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते। हे 'विश्वेदेवाः!' 'अप्तुरः' कर्म्म प्रति त्वरमाणाः; ते हि याज्ञिकं कर्म्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते। अतएव मामन्त्र्यते 'सुतम् आगन्त' अस्माभिः अभिषुत मेतं सोमं प्रति 'आगन्त' आगच्छत। हे 'तूर्णयः' त्वरणशीलाः!। कथं पुनरागच्छत? 'उस्रा इव स्वसराणि'। यथा 'उस्राः' रश्मयः, 'स्वसराणि' अहानि प्रति, शीघ्र मागच्छन्ति, एव मागच्छत॥ एव मस्मिन् रश्मिसम्बन्धात् "स्वसराणि" —इत्यहानीत्युपपद्यते॥

"शर्य्याः(२२)"—इति‖, अनवगतम्। "शरमय्यः"—इत्यवगमः। "इषवः" अभिधेयाः। "शरः, शृणातेः" हिंसार्थस्य (क्र्या०प०); हिंस्यन्ते

---

* "यदेनेनार्चन्त्यर्क" क, ख, ग।

† "संवृतः" क, ख, ग। "संवृत्तः" च।

‡ १भा० ४०८पृ० ६पं०।

§ "विश्वेदेवासो अप्तुरः सुत मागन्त तूर्णयः। उस्रा इव स्वसराणि॥"—इति ऋ० सं० १, १, ६, २।

‖ १भा० ४०९पृ० ११पं०।

हि तेन। "अभ्यर्षि हि०——०गभस्त्योः"*। अयत्रा: चमदस्युश्च "पर्य्यू षु प्र धन्व वाजसातये"—इति पावमानं सौम्यं सूक्तं ददृशतुः। पिपीलिकमध्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः षडुर्ध्वबृहत्यः, तासां मियं द्वितीया। 'अभि ततर्दिथ' एतं सोमं हे अभिषोतारः! पुनःपुनरभिहतेत्यर्थः। 'अवसा' अवणीयेन मन्त्रेण। कथं पुनरभिततर्दिथ? इति,—'शर्याभिः न भरमाणः' शरमयीभिः इषुभिः यथा कश्चित् कं तर्दयेत् धनुर्द्धारयमाणः, एव मेतं सोमम् एभिः ग्रावभिः 'गभस्त्योः' बाह्वोरवस्थितैरभिततर्दिथ यूयम्। किञ्च; एव मेतं सोमं अभितर्दयन्तो यूयं वसतीवरीभिरद्भिराप्याय्य 'उत्सं न कञ्चित्' कूप मिव कञ्चित् 'जनपानं' महतः 'अक्षितम्' अक्षीणं कुरुत; महतो देवजनौघस्य-पानार्हं प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः॥ एव मिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात् "शर्य्या"-शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते॥

"अर्कः(२४)"—इति ‡, अनेकार्थम्। "देवः" तावत् सर्व्व एवार्क इत्युच्यते। आह किं कारणम्? उच्यते;—"यत्" यस्मात् "एनं" देवम् "अर्चन्ति" स्तोतारः। "अर्को मन्त्रो भवति"। किं कारणं? "यत्" यस्मात् "अनेन" मन्त्रेण "अर्चन्ति" तस्मादर्कः। "अर्क मन्नं भवति"। किं कारणम्? तद्धि "अर्चति भूतानि" यो हि पूज्यः, तस्माद् त मपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं

---

* "अभ्यर्षि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कञ्चिज्जनपानमक्षितम्। शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः॥"—इति ऋ० सं० ७ ५, १२, ५. = ९, ७, ७, ५.

† ऋ० सं० ९, ७, ७ सू०।

‡ १भा० ४०९ पृ० १४पं०।

च सर्व्वस्येन मन्नम्। "अर्को वृत्तो भवति" य एष प्रसिद्धः। आह किं कारणम्? इति, उच्यते;—"संवृत्तः" सङ्गतः, संव्याप्तः; "कटुकिम्न।" कटुकभावेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्क मर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंश मिव येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्क मर्किणो ब्राह्मणास्त्वा* शतक्रत उद्येमिरे वंश मिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम्। उत पव्या रथाना मद्रिं भिन्दन्त्योजसा। तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि† निगमौ भवतः। वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः। तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति। सिन मन्नं भवति सिनाति भूतानि। येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति। इत्था‡-मुथेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः। वसुभिः सचाभुवा। वसुभिः सहभुवौ। चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनासि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथाप्यध्यर्थे

* "ब्रह्माणस्त्वा" क, ख, ग।

† "क्षुरपविनाव्ययुरित्यपि"—इति क, ख, ग।

‡ "भवतीत्था-" क, ख।

दृश्यते। अभ्र आँ अपः। अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति* द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा†। अस्मे द्युम्न मधि रत्नं च धेहि। अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५)॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५,१.

यथा तावद्देवोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैष निगमः ;— "गायन्ति त्वा गायत्रिणो॰——॰येमिरे"‡। मधुच्छन्दस आर्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। हे भगवन्निन्द्र! 'गायन्ति त्वा गायत्रिणः' स्तुवन्ति त्वां सामगाः, सामभिः। 'अर्चन्त्यर्क मर्किणः' पूजयन्ति त्वाम् ऋग्मिः होतारो मन्त्रिणः। एव मनेन प्रकारेण सर्व एते "ब्राह्मणाः" यज्ञे कर्मणि हे 'शतक्रतो!'। 'उद्वंश मिव येमिरे' उद्येमिरे वंश मिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिश्च; यज्ञेषु तवैव महिमानं वर्द्धयन्तीत्यर्थः॥ "वंशो वनशयो भवति"; वने शयित इवास्ते। "वननाच्छ्रूयत इति वा" सम्भजनाद् वा वल्लिभिः॥ एव मत्र देवः "अर्क"-शब्देनोच्यते॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे "अर्चन्त्यर्क मर्किणः"—इत्येष एव निगमः (२५पृ॰४पं॰); अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः॥

वृक्षस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति॥

---

* "अभ्र आ अपोऽभ्रेऽध्यप इति" क, ख, ग।

† "यशो वान्नं वा" ङ, च।

‡ "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्क मर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्वंश मिव येमिरे॥"—इति ऋ॰ सं॰ १, १, १९, १।

"पविः(२५)"—इति*, अनवगतम्। "रथनेमिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यद् वि पुनाति भूमिम्"; सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः॥ "उत स्म ते०——०भिन्दन्त्योजसा"†। श्यावाश्वस्येय मार्षम्। हे मरुतः! येषां वः तिरोभवितु माविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् 'उत स्म' अपि च कस्मिंश्चन काले 'शुन्ध्यवः' मद्गाव इव 'परुष्ण्यां' नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्ववत्यां यूय मेव 'शुन्ध्यवः' शोधयितारः 'ऊर्णाः' चित्राः, तिरोहिताः 'वसथ' एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके। 'उत' अपि च; कस्मिंश्चिदभ्युद्गमनकाले प्राप्ते युष्माकं 'रथानां पव्याः' या रथनेमयः, ता एव 'अद्रिम्' एवं 'भिन्दन्ति' 'ओजसा' बलेन, किमुत यूय मित्यभिप्रायः॥ अ एव मेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिरभिसम्बध्यते। ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्तपनं हविरधिकृत्य 'देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदंस्—"तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः" सान्तपनं सन्तपंस्तस्मात् सान्तपनाः'—इति। एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकृतिस्तीक्ष्णपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते। अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम्॥

"वक्षः(२६)"—इति‡, व्याख्यातम्। "उपो अदर्शि शुन्ध्यवः"—इत्यत्र§॥

---

* १भा० ४०९ पृ० १८ पं०।

† "उत स्म ते परुष्ण्या मूर्णा वसत शुन्ध्यवः। उत पव्या रथाना मद्रिं भिन्दन्त्योजसा"—इति ऋ० सं० ४, ३, ९, ४।

‡ १भा० ४१० पृ० ३पं०।

§ १भा० (४१२ पृ०) ४अ० १पा० ८ख०।

"धन्व(१७)"—इति *, अनवगतम्। "धन्वन्ति"—इत्यवगमः। "अन्तरिक्षम्"—इत्यभिधेयवचनम्। "धन्वन्त्यस्मादापः"—इति नाममात्री हेतुनिर्देशः;—"यः परस्याः० —— ०दति द्विषः" †। अग्निपुत्रस्य वत्सस्यैव मार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमारुतस्य शस्त्रस्य जातवेदस्ये सूक्ते निविद्धानीये शस्यते। 'यः' अग्निरादित्यात्मनावस्थितः, 'परस्याः परावतः' परस्या मपि परावति वर्त्तमानः, 'तिरः' तीर्णतम मेतन्महदन्तरिक्षं 'धन्व' स्वेन प्रभावेन दीप्त्या 'अति' अतीत्य, अस्मान् प्रति 'रोचते' एव, प्रकाशत एव। अनेनैव मतिमहतापि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः। तस्य किम्? इत्युच्यते,—'स नः' सोऽस्माकं 'पर्षत्' 'अति' सर्व्वतः सादयतु नाशयतु 'द्विषः' द्वेष्टॄन् इत्यर्थः॥ एव मस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धात् "धन्व" शब्दोऽन्तरिक्षाभिधान मित्युपपद्यते॥

"सिनम्(१८)"—इति ‡, अनवगतम्। "सिनाति"—इति शब्दयुक्तिः। "अन्नं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "सिनाति भूतानि" वध्नातीत्यर्थः; अन्नेन हि सर्व्वाणि भूतानि वध्यन्ते। "इमा उ वां ० — ० सखिभ्यः" §। विश्वामित्रस्यैव मार्षम्। तार्तीयसवनेषु उक्थपर्य्यायेषु

---

* १भा० ४१० पृ० ६ पं०।

† "यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वाति रोचते। स नः पर्षदति द्विषः॥"—इति ऋ० सं० ८, ८, ४५, १।

‡ १भा० ४१० पृ० ८पं०।

§ "इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन्। क्व१ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, ६, १।

स्तोमाभिशंसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'इमा उ वां' युवयोः 'भूमयः' स्तुतयः याभिस्तैस्तैस्तोऽभिरुदीरयामहे, तां पुनरेता अस्मै 'सुतावते' सुतवते, भवद्भ्यां ददते यजमानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमतानां सर्थानाम् 'अभूवन्' बभूवुः। यतो ब्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'क त्यत्' क तत्, युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः स्तुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरथः' 'सखिभ्यः' समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः॥ अन्न सेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति "सिन"-शब्देनात्रान्न मभिधीयत इत्युपपत्तिः। व्यभिचारित्वादभिधानानां "सिनम्"-इत्यादीनि स्वेस्वेऽभिधानवर्गे पठितान्यपि * सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्थाभिप्रायेण॥

"इत्था(२९)"—इति †, एष निपातः; "अमुथा"—इत्यनेन व्याख्यातोऽष्टमेऽध्याये ‡॥

"सचा(३०)—इति §, अप्रतीतार्थो निपातः। "सह"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अग्निनेन्द्रेण०——०मश्विना" ‖। श्यावाश्वस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती। हे 'अश्विनौ!' एताभिः अग्न्यादिभिः देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भूत्वा, 'सजोषसौ च' सहप्रीतौ, इमं

---

* "सिनम्"—इति नि० २अ० ७ खण्डेऽष्टमं पदम् (१भा० २०३ पृ०)।

† १भा० ४१० पृ० १८पं०।

‡ यास्कीयटतीये इति भावः। २भा० ३अ० ३पा० ४ख० (३२०पृ०, द्रष्टव्यः।

§ १भा० ४१० पृ० १७ पं०।

‖ 'अ॒ग्निनेन्द्रे॑ण॒ वरु॑णेन॒ विष्णु॑नादि॒त्यैरु॒द्रैर्वसु॑भिः सचा॒ भुवा॑। स॒जोष॑सा उ॒षसा॒ सूर्ये॑ण च॒ सोमं॑ पिबतमश्विना॥"—इति ऋ० सं० ६, २, १४, १।

'सोमं' 'पिबतम्' । पीला चैतन्नामास्माक मर्थं मभिप्रेतं कुरुत मित्येव माशीर्योज्या ॥ एव मिह्राग्न्यादिदेवताभिसम्बन्धात् "सचा"— इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

"चित्"(२१)—इति*, एष "निपातः"; "अनुदात्तः"। तद्यथा,— "सद्यश्चिद् यः शवसा पञ्च कृष्टीः"—इति † । स "पुरस्तादेव व्याख्यातः" चिदित्येषोऽनेककर्म्मा"—इत्यत्र ‡। "अथापि" अय मेव "उदात्तः" आद्युदात्तो भवति, ततः "पशुनाम भवति" । तद्यथा,—"चिदसि मनासि धीरसि—इति राजक्रयणी § गोस्तुतौ । सैवोच्यते;— "चिदसि मनासि"—इति‖। अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,— "चिदसीति यद्वाव विचिकित्सते"—इत्येव मादि आध्वर्य्यवे ¶ ॥

"आ(२२)—इति **, आकार उपसर्गः; पुरस्तादेव व्याख्यातः"— "आ इत्यर्वागर्थे"—इति †† । "अथाप्युपमार्थे दृश्यते" निपातत्वेन "जार आ भगम्"—इति ‡‡। "अथापि" कदाचित् "अध्यर्थे दृश्यते",—"अधीत्युपरिभाव मैश्वर्य्यं वा"—इति। यथाय मध्यर्थेऽपि भवति, तथा "अभ्र आँ अपः"—इत्येष निगमः। "करु प्रियया

---

* १भा० ४११ पृ १पं० ।

† ऋ० सं० ८, ८, ३९, २ ।

‡ २भा० ४९ पृ० १अ० २पा० २ख० ।

§ राजक्रयणी = सोमक्रयणी, यया गवा सोमः क्रीतो भवति; "सोमो वै राजा"—इति श्रुतेः (१, ५, १. ऐ० ब्रा०) ।

‖ य० वा० सं० ४, १९ द्रष्टव्या ।

¶ श० ब्रा० ३, ९, ४, १—२० ।

** १भा० ४११ पृ० ७पं० ।

†† २भा० ४१ पृ० १अ० १पा० ५ख० ।

‡‡ १भा० ३२०पृ० ३अ० ३पा० ४ख० ।

धाम्ने०—०वितनोति मायिनी"*। अधुना पदविभाग मस्य भाष्यकारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—"अभ्रे, आँ, अपः"—इति। अधुना "आँ"—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—"अपोऽभ्रेऽधीति" यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति "अभ्र आँ अपः"—इति। प्रतिभानो रात्रेयस्येय मार्षम्। वैश्वदेवस्य प्रथमैव। जगती। अत्र पुनः प्रायेणापः स्तूयन्ते। "आपो वै विश्वेदेवाः, सर्व्वा एव वा देवताः"—इत्यनेन† ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्व मुपपद्यते। तत् पुनः सूक्तं अभिप्लवस्य षड़हस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। "कद्‌ प्रियाय धाम्ने मनामहे"। 'कत् उ प्रियाय' सुखाय प्रियाय च 'धाम्ने' स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम्। तानेव च विश्वान् देवान् यो 'मनामहे', त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था इत्यर्थं मनामहे। स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वक्षत्रादीनि। 'स्वक्षत्राय' च धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः। यत्र स्व मेव बलं भवति, न तत्र परकीयं बल माश्रीयते; यथेह लोके। 'स्वयशसे' यत्र स्वमहिमकृत मेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम्। 'महे' महते धाम्ने। मत्-प्राप्त्यर्थ मेव 'वयं' मनामहे; मत्वा चोपास्महे इत्यभिप्रायः। 'आमेन्यस्य' मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र; तस्य। 'रजसः' रजो लोकः, अन्तरिक्ष लोक इत्यर्थः; तस्य। 'आँ' उपरि। 'यद् अभ्रे' यो मेघः; तत्र। या आपः अवस्थिताः, ताः 'अपः'। 'वृणाना'

---

* "कद्‌ प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम्। आमेन्यस्य रजसो यद्‌भ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी॥"—इति ऋ० सं० ४, ३, २, १।

† "आपो वै सर्वा देवताः"—इति ऐ० ब्रा० २, २, ६। "विश्वेदेवाः = सर्वे देवाः" —इति च प० दै० का० ६, ४, ५।

सम्भजमाना 'वितनोति' विस्तृणाति वर्षभावेन। 'मायिनी' प्रज्ञावती, माध्यमिका वाक्। ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे॥ अभ्रे एव हि अधि आपः वर्त्तन्ते इति आङ्ध्यर्थ इत्युपपद्यते॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः स्यात्;—'कदु प्रियाय' सुखाय प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे। कथं नामैतत् स्थानं सुखं च प्रियं च स्वत्वञ्च स्वमहत्वञ्च स्यादित्येव मर्थं विश्वान् देवान् मनामहे। "मदेमहि, मनामहे"—इति याच्ञाकर्मसु पठितम् *। कतमाः पुनरपो याचामहे? इति उच्यते;—'आमेन्यस्य रजसः' आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्र मुपरि वर्त्तते, तस्मिन्नभ्रे 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका वाक् 'वितनोति' वृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे॥

"द्युम्नम्(१२)"—इति†, अनेकार्थम्। "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभिधेयवचनम्। "शतं ते शिप्रिन्नूतयः ०—० रत्नं च धेहि"‡। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुबेव। महाव्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते। हे 'शिप्रिन्!' इन्द्र! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु। क्व? 'सुदासे' सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैन मनुगृहाण, यथा नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः। आगतस्य च सतः तव 'सहस्रं शंसा' बहूनि स्तोत्राणि सन्तु। 'उत रातिः अस्तु' अपि च

* १भा० २५२पृ० २ख० १९ख० (१५), (१६)।

† १भा० ४११पृ० १२पं०।

‡ "शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु। जहि वधर्वनुषो ‡‡ मर्त्यस्यास्मे द्युम्न मधि रत्नं च धेहि।"—इति ऋ० सं० ५, २, ९, २।

इन्द्रिंरन्तिरस्थित्येतदेवानुवर्त्तते। एवञ्च त्व मागत उपहूतः सन् शृणु, यत् कुरुष्व। हे 'वधः' वधयितः! 'वनुषः मर्त्त्यस्य', योऽस्मान् हन्तु मिच्छति मर्त्यो मनुष्यः; तस्य। यद् वीर्य्यम्, तत् 'जहि'। हत्वा च तस्य वीर्य्यम्, निरुक्त मकृत्वा 'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा" 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः। 'रत्नं' धनम्। एव मेतस्मिन् शत्रुवधसम्बन्धात् "द्युम्न"-शब्देन "यशो वा अन्न वा" उच्यत इत्युपपत्तिः; हते हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति॥ "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्न मेव हि भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति। द्युम्नं द्योतयिष्ट च, यशस्तु दीप्तं प्रकाशस्वभावादिति॥ ६॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)
प्रथमः पादः॥ ५, १॥

॥ द्वितीयः पादः॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्र मुच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते। गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः पवित्र मुच्यन्ते। शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः। अग्निः पवित्र मुच्यते वायुः पवित्र मुच्यते सोमः पवित्र मुच्यते सूर्यः पवित्र मुच्यते इन्द्रः पवित्र मुच्यते। अग्निः

---

* "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुत इत्यपि"—इति ङ, च।

पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः। पवित्रे ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति। तोदस्तुद्यतेः ॥ १ (६) ॥

"पवित्रम्(२४)"—इति*, अनेकार्थम्। "पुनातेः"—इति धातुनिर्द्देशो निर्वचनाभिप्रायः। "मन्त्रः पवित्र मुच्यते"—इत्यभिधेयवचनम्। "येन देवाः ०———० पुनन्तु नः"†। मन्त्रस्य पवित्रत्वप्रख्यापको नियमः। पवित्रस्य वसिष्ठसहितस्य वा आर्षम्। पावमानी सौमी। 'येन' 'पवित्रेण' मन्त्रेण 'देवाः' ऋत्विग्-यजमानाः 'आत्मानं पुनते' 'सदा' सतत मेव। प्रस्तुते कर्म्मणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्, 'तेन' मन्त्रेणैवं वीर्य्यवता 'सहस्रधारेण' बहुप्रस्रवेण प्रविरलेन 'पवमानः' पूयमानः, सोमो मां पुनातु॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्व मिति; न हि इतरेषां देवानां पाप मस्ति, यत् पूयेत। "न च वै देवान् पापं गच्छति"—इति विज्ञायते। तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते। ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम्॥

"रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते"; ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति। "वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः। देवो देवेभ्यः पवस्व

---

* १भा० ४११पृ० १५पं०।

† "येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा। तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः॥"—इति सा० सं० उ० आ० ५, १, ८, ५।

येषां भागोऽसि" ‡—इत्येषा उपांश्वग्रहग्रहग्रहणे विनियुक्ता। हे सोम! वाचस्पतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येत मर्थं पुरस्कृत्य 'वृष्णः' वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताहुत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य § चार्थे 'पवस्व' पूयस्व; यावेतावन्तर्हितौ मन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निषिच्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व। अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् 'गभस्तिपूतः' एव रश्मिपूतः। किञ्च; 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। देवाना मेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्र मसि पावयितासि। किं सर्वेषा मेव? नेत्युच्यते,—'येषां भागोऽसि' ये त्वा मभिषवादिक्रियया भजन्ति ऋत्विग्-यजमानाः; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात्; न ह्येतरेषां देवानां पाप मस्ति। पूर्व्ववत् किञ्चित्॥

"पवमान मह्यर्णो॰——॰धन्वसि" *। एतं मन्त्रं व्याचक्षते। ऋषिगणैरष्टमायादिभिर्व्यस्तैः समस्तैश्च त्रिभिः "प्र त आश्विनः"—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशदृचस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता मृचां दशदशर्चौ दृष्टाः; तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी ‡। हे 'पवमान' पूयमान! सोम! 'अव्ययानि' 'पव्यया' पवित्रमयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् 'महि' 'अर्णः' उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभाव मुपगतः,

---

* य॰ वा॰ सं॰ ७, १।

† "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते।"—इति म॰ ३अ॰ ७६ श्लो॰।

‡ ऋ॰ सं॰ ७, ३, १८, ४.—९, ५, १, ३४ ऋ॰।

§ ऋ॰ सं॰ ९, ५, १सू॰।

‖ पवमान मह्यर्णो वि धावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया। गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्वसि॥"—इति।

निर्ह्रजीषः, स्वच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'वि धावसि'। कीदृशः पुनः पूर्व्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यसे त्वम्? इति, उच्यते;— पूर्व्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन्। ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्वरूप-विक्रय-विधानेन, 'नृभिः' ऋत्विग्यजमानैः 'अद्रिभिः' ग्रावभिः 'सुतः' अभिषुतः। ततो 'महे' 'वाजाय' अन्नाय 'धन्वसि' कृत्स्नं जगद्धारयित्रेऽर्थाय। कथं नाम कृत्स्नजगदुपकारित्व मभिनिष्पद्येत, वृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्कृत्य रसभाव मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सूरो न चित्रः' सूर्य्य इव पूजनीयः॥ एव मस्मि "गभस्तिपूतः"—इत्येतस्मात् पावनसम्बन्धाद्रश्मीनां पवित्रत्व मुपपद्यते॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः परि वाच मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते॥

"आपः पवित्र मुच्यन्ते"; ता अपि हि पावयन्ति। "शतपवित्राः स्वधया०—०जुहोत"†। अब्देवत्या। त्रिष्टुप्। वसिष्ठस्यार्षम्। 'शतपवित्राः' बहुपावयित्र्यः, याः देव्यः, 'स्वधया' अन्नेन सहिता भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादिगुणयुक्ताना मेव 'पाथः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि गच्छन्ति। ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति च तानि कर्म्माणि? येनाभ्रवधानन्तर मविलम्बमाना वर्षभावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः। या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽद्भ्यः 'सिन्धुभ्यः'

---

* ऋ० सं० ७, २, २९, २।

† "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवाना मपि यन्ति पाथः। ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत॥"—इति ५, ४, १४, २।

स्यन्दमानाभ्यः 'हव्यं' हविः, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः! अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः॥ एव मत्रापः "पवित्र"-शब्देनोच्यन्ते, अब्दैवतत्वादस्य मन्त्रस्य॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते; तेऽपि हि सर्व्व एव पावयन्ति। "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु॥"—"इत्यपि निगमो भवति"। निगदप्रसिद्ध एवैष निगमः (?)॥

"तोदः[२४]"—इति *, अनवगतम्। "तुदः"—इत्यवगमः। "तुद्यतेः" व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्द्देशः। भूमेर्विलं तोद इत्युच्यते; तद्धि तुन्नं भवति दीर्घत्वात्। कूप इत्येके॥ २ (६)॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आ महस्य॥ बहुदाश्वांस्त्वा मेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो ह्रूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवं मवक्ष्यत्†। तोदस्येव शरण आ महस्य। तुदस्येव शरणेऽधि महतः स्वञ्चाः सु अञ्चनः। आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति। शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः॥ २ (७)॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वोचे०——०महस्य" ‡। दीर्घतमस

---

* १भा० ४१२ पृ० ७पं०।

† "मवच्चत्" क, ख, ग।

‡ ऋ० सं० १, १, १९, १।

आर्षम्। उष्णिक्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'पुरु त्वा दाश्वान्' बहु दानवान् अहं भूत्वा हे अग्ने! त्वा महं 'वोचे' त्वा माह्वयामीत्यर्थः। किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा माह्वयामि? इति, उच्यते ;— यस्मात् 'अरिः अग्ने! तव स्वित् आ'—इत्येतद् विवक्षार्थं सुचिर मपि विचार्य्य तवाह मरिरेव स्तोमाना मुच्चारणे। अर्य्यः ईश्वर एव, समर्थोऽह माह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातु मित्यभिप्रायः। किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा मेवाह्वयामि? इति, उच्यते—इतः ;— यस्मात् 'तोदस्य इव शरणे आ महस्य' तुन्नस्येव विदीर्णस्य कस्य चिच्छन्नस्य कूपस्योपरि। आङ् अध्यर्थः। 'महस्य' महत इत्यर्थः। 'शरणे' विले। "शॄ" हिंसायाम् (क्र्या॰ प॰), तस्य शरणं विलम्, तद्विदारितं भवति ; तथाहि श्वभ्रे विले कस्मिंश्चिद् बह्व्य आपो गच्छन्ति, न च तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाश्वानेकदेवतास्वाहुतीरस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाण मस्ति, अतो देवताना मस्माकं त्व मेवातिविशिष्टोपकारे प्रवृत्तः, अतः त्वा मेवाह्वयामि॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च "तोद"-शब्दस्य भू-प्रदेशस्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते। तथा चोक्तम्, "तोदमध्ये निर्हृत्यार्द्धचतुर्द्दशशङ्कुं निखन्यात्"—इति * सदसो निर्माणे॥

स्त्रिया अपि च असत्-प्रदेशः † तोद इत्युच्यते। तस्मादेतदपि तुन्नस्य भू-प्रदेशस्याभिधायक मित्युपपद्यते॥

---

* "योऽस्या मिति निवपति पूर्वार्द्धं शङ्कुसहितम्"—इति का॰ ५, ३, १८।

† असत्कथन मेवासदित्यस्माकम्; "प्रजापतेर्मुखमेतद् द्वितीयम् (म॰ ब्रा॰ १प्र॰ १ख॰ ३म॰)"—इत्यादिश्रुतेः।

"अरिः, अमित्रम्; ऋच्छतेः"—इति निगमप्रसक्तम्। ऋच्छतेः हिंसार्थस्य (भू०प०)। "ईश्वरोऽप्यरिः एतस्मादेव" धातोः। यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्ते, यस्मादन्यदेवतास्व अन्यदेवतास्वापरिसङ्ख्यया अग्नावाहुतयो हूयन्ते; न चाग्नेस्तासां ग्रहणशक्तिपरिहाण मस्ति; न च ज्ञायते श्वभ्रे बिल इव निषिक्ता आपः क्वापि गच्छन्ति, ता आहुतय इत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वैव मवोचन्मन्त्रदृक्;—"तोदस्येव शरण आ महस्य"—इति; "तुदस्येव शरणेऽधि महतः"—इत्यर्थः॥

"स्वञ्चाः(२९)"—इति*, अनवगतम्। "सु—अञ्चनः"—इत्यवगमः। "सं भानुना०—०मेत्याह" †। अत्रेरार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। यस्य यजमानस्य नित्यपापयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः 'आ जुह्वानः' आह्वयमानः, अभिह्वयमानो वा, 'घृतपृष्ठः' घृताक्तपृष्ठः, 'स्वञ्चाः' शोभनगमनः, स्वेन प्रकाशेन 'भानुना' सता सूर्य्येण 'संयतते' सङ्गच्छते, संस्पर्द्धते वा; सूर्य्येन अतिदीप्तत्वात्। तस्य यजमानस्य किम्? इति, उच्यते;—'तस्मै' एव 'अमृध्राः' अमृताः, अम्लानाः, 'उषसः' 'व्युच्छान्' विभान्तीत्यर्थः। यस्यैव मभिह्वयमानोऽग्निः नित्यकाल मेव सूर्य्येण संयतते, तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति,—नेतरस्य यज्वनः इत्यभिप्रायः। अपि च य एवम् 'आह' अयज्वापि श्रद्धाद्वितीयो दरिद्रः कश्चित् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुन-

---

* १भा० ४१२पृ० ११पं०।

† "सं भानुना यतते सूर्य्येस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः। तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह॥"—इति ऋ० सं० ४, २, ८, १।

वाम' अभिषुण्मः सोमम् 'इति', तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः सुप्रभाता एवोषसः,—किं सुतं यः सुनोतीत्यभिप्रायः॥ एव मस्मिन् "सूर्य्येण संयतते"—इत्यनेन सम्बन्धात् "स्वश्वाः = स्वञ्चनः" अञ्चतेः (भू०प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

"शिपिविष्टः, विष्णुः"—"इति", एते "विष्णोः" एव "द्वे नामनी भवतः"। अत्र "शिपिविष्टः[२७]"—इति*, एतद् गुणपद मनवगतम्; पक्षेण चानेकार्थम्। शिपिविष्टः, शेप इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः। अस्य सम्बन्धादत्र "विष्णु[२८]"-शब्दः† समाम्नातः। यथा "अश्वाः"—इत्यस्य सम्बन्धात् "सोम"-शब्दः "सोमो अश्वा"—इति ‡। न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णु-शब्दः समाम्नातः, देवतापदत्वात् §। अनयोर्द्वयोरपि नाम्नोः यत् "पूर्व्वं", तत् "कुत्सितार्थीयं भवति"—"इति" "औपमन्यवः" आचार्य्यो मन्यते। यथा च कुत्सितार्थीयं तथोदाहरणार्थ मेव निर्ब्रुवन् दर्शयिष्यति ‖ ॥ २ (७)॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यात मेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

---

* १भा० ४१२ पृ० १२पं०।

† १भा० ४१२ पृ० १३पं०।

‡ १भा० ४०२ पृ० ४अ० २ख० (१६)।

§ पश्यति च प० दै० का० ६, १, ७; ८।

‖ इत उत्तरस्मिन्नेव खण्डेऽत्रैव।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो प्रख्यात मेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिथे सङ्ग्रामे भवसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ ३ (८)॥

"कि मित् ते", "प्रतत्ते अद्य—इति *। वसिष्ठस्यैते आर्षे। विष्णोः शिपिविष्टस्यान्वारम्भणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये; वाजपेये च सप्तदशे शस्त्रे शस्यते; सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किं रूपः त्वम्? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते; "कि मित् ते विष्णोः"—इति †। कि मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं 'परिचक्ष्यं' परिख्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तत्र सन्ति, येनैवं "प्र ववक्षे" पुनःपुनर्ब्रूषे। अस्माक मयतः "शिपिविष्टः अस्मि"—इति, "शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीति"; "अप्रतिपन्नरश्मिः" हि सूर्य्यः, उदयकाले निर्वेष्टितः शेप-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्व मकुत्सितार्थ मित्युपपद्यते। "अपि वा" "प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्" प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् "शिपिविष्टः"—इति। आह;— कथम्? इति, उच्यते;— "शिपयः", "अत्र" अस्मिन् प्रशंसापक्षे "रश्मयः उच्यन्ते"। स च सूर्य्यो मुहूर्त्ततः "तैः" शिपिसञ्ज्ञैः बाल-

---

* ऋ० स० ५, ६, २५, ६; ५।

† ऋ० सं० ५, ६, २५, ६।

रश्मिभिः "आविष्टः", तस्मात् "शिपिविष्टः"—इत्युच्यते*। एव मेतद् व्यूत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति; नाश्लीलोपमासम्बद्ध मित्यभिप्रायः। हे 'विष्णो!' किं मेतदेवैकं रूपं तव 'परिचक्ष्यं' "प्रख्यापनीयम्" अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति। "यद्वत" एवं "प्रब्रूषे—शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः" प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति। विजानीमस्त्वेतद्रूपद्वयम्। अतो ब्रुमः;—"मा वर्पो अस्मदपगूह एतत्"। 'मा' एतद् 'वर्पः' रूपम् 'अस्मत्' अस्माक मग्रतः प्रख्यापय। किं तर्हि? 'अप गूह एतत्' संवृतं कुरुष्वैतद् "शिपिविष्ट"-शब्दवाच्य मुपमेय रूपम्; अथ वा बालरश्मिसंयुक्तम्। किं तर्हि? "यदन्यरूपः" येनान्येन रूपेण 'समिथे' "सङ्ग्रामे" 'बभूथ' "भवसि"†। "संयतरश्मिः" सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूप मनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः। तद्धानाधृष्टं सङ्ग्रामेषु भवति॥ "तस्य" एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, "उत्तरा" ऋगस्या एव प्रकृताया ऋचः "भूयसे निर्वचनाय"; अत्र हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्व मुच्यते॥ ३ (८)॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्। तन्त्वा गृणामि तवस मतव्यान् क्षयन्त मस्य

---

* ऋ० सं० ५, ६, २४, ७ ऋग्व्याख्यायां सा० भा० एव मेव।

† "पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं चकार। जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे।"—इति अस्या एव ऋचो व्याख्यारम्भे सायणः।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य* शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसा-म्यर्योऽह मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्त्वा स्तौमि तवस मतव्यांस्तवस इति महतो नामधेय मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त आघृणिरागतहृणिः। आघृणे सं सचावहै। आगतहृणे संसेवावहै। पृथुज्रयाः पृथुजवः। पृथुज्रया अमिना-दायुर्दस्योः प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ४ (९) ॥

"प्र तत् ते अद्य"—इति †। हे 'शिपिविष्ट!' विष्णो! 'तत्' 'ते' तव 'नाम' 'प्रशंसामि' तत्प्रशंसार्थीय मेव पश्यामि; यदन्ये कुत्सिता-र्थीयं पश्यन्ति। 'वयुनानि' युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि 'विद्वान्' जानानः। किञ्च; "अर्य्योऽह मस्मि" यस्मादीश्वरः स्तुतीना मुदीरणे, युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि। अथ "वा" "अर्य्यस्त्व मसि" अर्य ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि। तत्ते नामेति विस्फुटतरं प्रशंसानामत्व मिति। यस्त्वं सर्व्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, 'तं' 'त्वा' त्वा महं 'गृणामि' स्तौमि। 'तवसं' महान्तम्। 'अतव्यान्' अमहानहम्; आत्मनिन्दया स्तूयते। क्व वर्त्तमानं निवसन्तम्? 'अस्य रजसः' अन्तरिक्षलोकस्य 'पराके' पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे निवसन्तं स्तौमि॥

"आघृणिः(२९)"—इति ‡, अनवगतम्। "आगत-हृणे"—इत्य-

---

* "तत्ते अद्य"—इति क, ख, ग।

† ऋ० सं ५, ६, २५, ५।

‡ १भा० ४१२ पृ० ३पं०।

वगमः। आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः। "एहि वां विमुचो०—०नो भव" *। भरद्वाजस्येय मार्षम्। गायत्री। पौष्णे सूक्ते। 'एहि' आगच्छ। हे 'विमुचः' विमोचयितः! प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन्! सूर्य्य! 'नपात्' नप्तः! अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः,—इत्यनयापेक्षया नपात्त्वं सूर्य्यस्य। अथ वा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात्; नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते; यदुक्त मग्न्युपस्थाने,— "एष प्रातः प्रसुवति"—इति †। 'आघृणे' आगतदीप्ते! 'सं सचावहै' "संसेवावहै"। 'वाम्' आवां परस्परतः। 'रथीन् ऋतस्य' रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य 'नः' 'भव'। त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे। यत् त्व मुदिहि, त्वय्युदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः। स एव मय मत्र सूर्य्यसम्बन्धात् "आघृणि"-शब्दो दीप्तिवाचकः। दीप्ति-कर्म्मसु च पठित एवायं "हरः(९), घृणिः(१०)"—इति ‡। क्रोधोऽपि घृणिरित्युच्यते,—"हेडः(१), हरः(२), घृणिः(३)"—इति §; तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम्॥

"पृथुज्रयाः(४०)"—इति ‖, अनवगतम्। "पृथुजवः"—इत्यवगमः।

---

* 'एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं सचावहै। रथीर्ऋतस्य नो भव॥"—इति ऋ० सं० ४, ८ २१, १।

† 'अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे। उभे हि तेजसी सम्पद्येते, उद्यन्तं वादित्य मग्निरनु समारोहति, तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे॥"—इति तित्तिरिश्रुतिः (य० वा० सं० ३, ९ टी०)।

‡ १भा० १५८पृ० १अ० १७ख० (९), (१०) टीप्पन्याम्।

§ १भा० २३३पृ० २अ० १३ख० (१), (२), (३ टीप्पन्याम्।

‖ १भा० ४१३पृ० ८पं०।

"यं नु न किः पृतनासु०—०दायुर्दस्योः"*। विश्वामित्रस्य मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढ़स्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'यं नु न किः' य मिन्द्रं न कश्चिदपि 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'स्वराजम्' अपराधीनराज्यं 'द्विता' द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन औरसेन च, 'तरति' जयति; सर्व्वथा यो जेतुं न शक्यत इत्यर्थः। अथवा; 'द्विता तरति' द्विधैकधा वा, बहुधा वा वर्त्तमानं 'पृतनासु' 'यं नु न किः' यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति 'नृतमं' मनुष्यतमं 'हरिष्ठां' हर्य्योः स्थातारम्। 'इनतमः' ईश्वरतमस्य यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, 'सत्वभिः यो ह शूषैः' अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव। अथ वा; सत्वशब्दविशेषण मेव "शूष"-शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति। 'पृथुज्रयाः' विस्तीर्णजवः 'अमिनात् आयुः'। कस्य? 'दस्योः' मेघस्य, असुरस्य; तमहं स्तौमि। स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यात् वधाधिकाराच्च "पृथुज्रयाः = पृथुजवः"—इत्युपपद्यते ॥४ (९)॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम्। दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम्॥ दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्॥ ५ (१०)॥

---

* "यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम्। इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः॥"—इति ऋ० सं० ३, ३, १२, २।

"अथर्युम्(१९)"—इति *, अनवगतम्। "अतनवन्तम्"—इत्यवगमः॥ "अग्निं नरो॰—॰मथर्युम्" †। वसिष्ठस्यार्षम्। विराट् त्रिष्टुप्। महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम् ‡। व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव §। 'नरः' मनुष्याः 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः योक्त्रं परिगृह्य, उत्तराणि च 'हस्तच्युती' हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः 'अरण्योः' सकाशादग्निं 'जनयन्त'। 'प्रशस्तं' प्रशस्य मित्यर्थः। 'दूरेदृशं' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम्', 'अथर्युम्' "अतनवन्तम्" गमनवन्त मित्यर्थः॥ एव मत्र अततेः गत्यर्थस्य (भ्वा॰ प॰) सारूप्यादग्न्यधिकाराच्चापि "अथर्युः" अतनवानित्युपपद्यते। "दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति"; ता हि "धीयन्ते" "कर्म्मसु" अनुष्ठीयमानेषु। "अरणी" "प्रत्यृतः" प्रतिगतः। "एने", "अग्निः" वा स्यात् "समरणाज्जायते—इति वा"; अरण्योः हि 'समरणात्' समागमनादग्निर्जायते॥ ५ (१०)॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्। इन्द्रः सोमस्य काणुका॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहेत्यर्थः। इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति (वा कृतकानीति॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहत-

* १भा॰ ४१२ पृ॰ ६१पं॰।

† ऋ॰ सं॰ ५, १, २२, १।

‡ "आज्यप्रउगे विश्वजितः"—इति ऐ॰ ब्रा॰ ५, १।

§ "अग्निर्नर इत्याग्निमारुतम्"—इति ब्रा॰ ८, ८।

‖ वक्ष्यनीचिह्नान्तर्गत मेतन्न दृश्यते ख-पुस्तके।

स्तचैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रा स्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति तथापि निगमो भवति। य मक्षितिं * मक्षितयः पिबन्तीति। तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो भवति। यथा देवा अंशु माप्याययन्तीति॥ ६ †॥

"काणुका(४२)"—इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थं च। "कान्तकानीति वा, क्रान्तकानीति वा, कृतकानीति वा"—इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः। "एकया प्रति०—०काणुका" §। काण्वस्य कुरुसुतेरिय मार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। 'एकया प्रतिधा' एकेन प्रतिधानेन, सकृत्प्रतिहितेनैव चेतसा 'पिबत्' पिबतीन्द्रः 'साकं' सहेत्यर्थः। कानि पुनः पिबति? 'सरांसि'। कियन्ति? 'त्रिंशतम्'। कस्य पूर्णानि पिबति? 'सोमस्य'। किङ्गुणयुक्तानि? 'काणुका' "कान्तकानि", प्रियाणीत्यर्थः। अथ "वा" सोमस्य "क्रान्तकानि", अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णानीत्यर्थः। अथ "वा" "कृतकानि" संस्कृतानि, ऋत्विग्भिः इन्द्रार्थं सेव। अथ "वा" "इन्द्रः" यस्मात् "सोमस्य कान्तः" तस्मादपि-

---

* "य मंच्युति"—इति च पाठो वृत्तिकृत्सम्मतः। ५९ पृ० १९ पं० द्रष्टव्यम्।

† नाचैकादशखण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।

‡ १भा० ४१२ पृ० १६पं०।

§ ऋ० सं० ६, ५, २९, ४।

वत्। अन्यथेन्द्रविशेषण मेव स्यान्न सरोविशेषणम्। आह, कथम्? इति, उच्यते,—"आघातः इति वा" आ कणे घातं पिबतीति यावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः; "कणे हतः"="कान्तिहतः"—इत्यर्थ। कामः, प्रार्थना, कणे,—इतिसमानार्थाः* ; कामे योऽभिहतः, स "कणे हतः"—इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः। एव मेतत् काणुकेति सरोविशेषण मिन्द्रविशेषणं वा? पानविशेषणं वा? सर्व्वेषा मस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात्। एवं चास्य विकल्प्यमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति॥

यदेतदुक्त मस्मिन्मन्त्रे "सरांसि त्रिंशतम्"—इति, अस्याभिधेयविषयप्रख्यापनप्रसक्त मिद मुच्यते;—"तच्चैतद्याज्ञिका वेदयन्ते" तच्चैतस्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेय मर्थवस्तु याज्ञिकाः 'वेदयन्ते' कथयन्ति। "त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि"—इति; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्य्यायाः त्रयोऽप्यैन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दश† चमसाः‡, तदभिप्रायेण त्रिंशत्-सरांसीत्युक्तं मन्त्रदृशा। ते ह्यत्रेन्द्रस्य "सरकाः" अभिप्रेताः§। सीधु-सरका इवेतरस्य कस्य चित् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्थसम्बद्धानि च सोमपात्राणि "एकेन" प्रतिधानेन "पिबन्ति" पीयन्ते, "तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते"—

---

* "कनति"—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठात्। १भा०१९९ पृ० द्रष्टव्यम्।

† "ग्रहोक्थं वा एतत् प्रउगं नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते। नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते; स्तुते स्तोमे दशमं गृह्णाति।"—इति ऐ० ब्रा० ३ १, १।

‡ चमसाः ग्रहाः इति पर्य्यायवचनम्। "यद् वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णत, तद् ग्रहाणां ग्रहत्वम्।"—इति ऐ० ब्रा० ३. १, ९।

§ सरकः = मद्यपानपात्रम्। तथा हि—"सरकोऽप्यनुतर्षणम्"—इति अ० को० २, १०, ४२। सीधु, इक्ष्वादिजन्यो मद्यविशेषः (Vinegar)। तथा हि द्विविधं सीधु माह,—"ज्ञेयः शीतरसः सीधुरपक्वमधुरद्रवैः। सिद्धः पक्वरसः सीधुः सम्पक्वमधुरद्रवैः।"—इति। "मधुरद्रवैरिक्षुरसादिभिः"—इति आ० वि० स्थ० ७ अ०।

इत्येष याज्ञिकाना मभिप्रायः। "त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिंशत्-पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः"। "तत्" तत्रैवं सति "याः एताः" "चान्द्र-मस्यः" चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, "आगामिन्यः" प्रतिपद्-द्वितीयाद्यासु तिथिष्वागच्छन्तीति। किं तासाम्? इति, उच्यन्ते; —"रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति"। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैव "निगमः";— "य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"—इति। चन्द्रमस मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्य्यरश्मयः "पूर्वपक्षे" प्राप्ते पुनः "आप्याययन्ति" आ-पूरयन्ति। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैव "निगमः";—"यथा देवा अंशु माप्याययन्ति"—इति॥

"यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति। तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः॥"—इति। राजयज्व-गृहीतस्य वैश्वदेवस्यर्त्तुर्निरूप्यते, तत्र प्राक् स्विष्टकृतो ऽनेन याज्याकृतिर्ह्रयते। 'यथा' येन प्रकारेण, 'देवाः' सूर्य्यरश्मयः 'अंशुं' सोमम् 'आप्याययन्ति' पूर्वपक्षे। एव मनेन प्रकारेण हे यजमान! त्वाम् 'इन्द्रः', 'वरुणः', 'बृहस्पतिः' च एते 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपाः' गोप्तारः। 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च। किञ्च; 'यथा' येन प्रकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीणं सोमम्, 'अक्षि-तयः' सूर्य्यरश्मयः 'पिबन्ति', तथा त्वा मपि हविर्दातारं सन्तं पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति। येषान्तु "य मक्षतिम्"—इति पाठः, तेषां य मक्षति मक्षितयः पिबन्ति,स च त्वा माप्याययन्त्वि-त्येवं योज्यम्*॥

---

* य० वा० सं० पञ्चमाध्यायीयसप्तमकण्डिका, तद्भाष्यञ्च महीधर-कृतं द्रष्टव्यम्।

आह ;—"एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे * "साकं सरांसि त्रिंशतं मिन्द्रः" पिबतीत्युक्तम्। नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—"तद् या एतास्चान्द्रमस आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति"—इति ; तदेतद्रश्मिषु पातृषु, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्व मेवेद मसम्बद्धं भवति?—इति, "एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात्। इतरस्मिन् "अक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"—इति रश्मिनां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते ; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्देनोच्यत एव —"असावादित्य इन्द्रः"—इति विज्ञायते। तदवयवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः†। सरः-शब्दः खल्वपि उदके एव वर्त्तते; "पयः(२७), सरः(२८), भेषजम्(२९)"—इत्युदकनामसु पठितम्‡। तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहः-सम्भृतानि साक मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्य्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति। एव मेतत् सर्व सुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे॥ ६ ॥

अध्रिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशासन मेवाभिप्रेतं§ स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्व मध्रिगवित्यग्निरप्यध्रिगुरुच्यते। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः। अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रो-

---

* पु० ५९ पृ० १४ पं०।

† "तासां भक्तिसाहचर्य्यं व्याख्यास्यामः"—इत्यादि। प० दै०का० ७, ९, १—४।

‡ १भा० ९९ पृ० १ख० १२ ख० (२७) टीप्पन्याम्, (२८), (२९)।

§ "प्रशंसानामेवाभिप्रेतं"+इति क, ख, ग।

ऽप्यध्रिगुरुच्यते । अध्रिगव आह मिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति । आङ्गूष* स्तोम आघोषः । एनाङ्गूषेण वय मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वय मिन्द्रवन्तः ॥ ७(११) ॥

"अध्रिगुः(४२)"—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "अध्रिगुर्मन्त्रो भवति"। आह, किं कारणम्? उच्यते;— "गवि अधिकृतत्वात्। सोय मधिगुः सन् अध्रिगुरित्यर्थः। गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स अध्रिगुः। "अपि वा" गोरनित्यत्वात् "प्रशासन मेव" एतत् "अभिप्रेतं" स्यात्। अध्रिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡। किं कारणम्? "तच्छब्दवत्त्वात्"। तथा ह्यस्य मन्त्रस्य अध्रिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्त मुपपद्यते। तदनेनैव निगमेन "अध्रिगो शमीध्वम्"—इति §। हे 'अध्रिगो!' सर्व्वे एव यूयं 'शमीध्वम्' "शमयध्वम्" एनं पशु मिति। "दैव्याः शमितार आरभध्वम् ०——०आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्०——०नेदस्तोके तनये रवितारवच्छमितारः०——०अध्रिगो शमीध्वम्"—इति ‖ प्रैषः। हे

---

* "भवत्याङ्गूष"—इति क, ख।

† १भा० ४१४ पृ० ५ पं०।

‡ "अग्निर्वै देवानां होताऽऽसीत्, स एनं वाचा व्यशाद्; वाचा वा एनं होता विशास्ति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ७।

§ ऐ० ब्रा० २, १, ७।

‖ "दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः * * * उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्रास्मा अग्निं भरत * * * स्तृणीत बर्हिः * * * अन्वेनं माता मन्यता मनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः * * * उदीचीना मस्य पदो निधत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयताद् वातं प्राण मन्ववसृजतादन्तरिक्ष मसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् * * * एकधाऽस्य त्वच माच्छ्यतात् पुरा नाभ्या अपि-

'दैव्याः !' 'शमितारः !' अपि च हे 'मनुष्याः !' 'आरभध्वम्' 'उपनयत' च एनं पशुम्। एताः 'मेध्याः'* 'दुरः' यज्ञगृहद्वार इत्यर्थः। 'आशासानाः' प्रार्थयमानाः, 'मेधपतिभ्याम्'† आभ्या मग्नीषोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम्। किञ्च; 'प्र अस्मै अग्निं भरत' प्रभरतास्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निं मुल्मुकम्, पुरस्ताद्धारयतेत्यर्थः‡। किञ्च; 'स्तृणीत बर्हिः' अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय, उपाकरण मेनं दर्भ मपास्यतेत्यर्थः§। किञ्च; 'अन्वेनं माता मन्यताम्' एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम्। 'अनु' मन्यतां 'पिता'। 'भ्राता सगर्भ्यः' 'अनु'मन्यतां सहगर्भ्यीयः, सहोदर इत्यर्थः। 'अनुमन्यतां' चैनं 'सखा सयूथ्यः' सहयूथचारी; 'अनु' मन्यता मेन मेभिः सञ्ज्ञपयतेत्यभिप्रायः। किञ्च; 'उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्' उदक्पाद मेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः। किञ्च; सूर्य्यप्रभव मस्य चक्षुः, ततः 'सूर्य्यम्'

शसो वपा मुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् * * * श्येन मस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाऽच्छिद्रे श्रोणी कवषोरू स्रेकपर्णाऽष्ठीवन्ता षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयताद् गात्रं गात्र मस्यानूनं कृणुतात् * * * ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् * * * ॥ ६ ॥ अस्ना रक्षः संसृजतात् * * * वनिष्ठु मस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः * * * अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्व मध्रिगो * * * ॥ ७ ॥" —इति ऐ० ब्रा० २, १।

* "पशुर्वै मेधः"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ६।

† "यजमानो मेधपतिः, * * * यजमान मेव तत् स्वेन मेधेन समर्द्धयति ; अथो खल्वाहुः यस्यै वाव कस्यै च देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरिति। स यद्येकदेवत्यः पशुः स्यात् 'मेधपतये'—इति ब्रूयाद्, यदि द्विदेवत्यो 'मेधपतिभ्याम्'—इति, यदि बहुदेवत्यो 'मेधपतिभ्यः'—इति ; एतदेव स्थितम्"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ६।

‡ "आग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनुप्राच्यवतेति तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्धरन्ति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ६।

§ "ओषध्यात्मा वै पशुः, पशु मेव तत् सर्वात्मानं करोति" इति ऐ० ब्रा० २, १, ६।

एव 'गमयतात्'। 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अन्ववसृजतात्'। 'असुं' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत। 'दिशः' 'श्रोत्रम्' अन्ववसृजत। किञ्च; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छ्यतात्' आच्छातेत्यर्थः। ततोऽनन्तर मेव 'पुरा' 'नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उद्धरत। किञ्च; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उष्माणम्' अस्य शम्यमानस्य 'वारयध्वात्'। 'श्येन मस्य' श्येनाकृति श्येनवर्णं वा पाकेन 'वक्षः' उरः 'कुरुत'। 'प्रशसा बाहू', 'शला दोषणी'—इति बाह्वोरेवैतदभिधानम् अवयवशः; अत्र बाहु-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्त्तते, आ आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत। खधित्याकृती,—इत्येकः। शलाशब्दः अरत्न्या मेव वर्त्तते। तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत। शलाकाकृती निर्म्माणौ कुरुतेत्येके। "श्येन-शला-कश्यपा-कवषा-स्रेकपर्णेष्वाकृतिविशेषवचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति। 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंशौ कुरुत। किञ्च; 'अच्छिद्रे श्रोणी' अविकले कुरुत। 'कवषोरू' कवषे गतिसमर्थे कुरुत; कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गतिकर्म्माणः*। पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः। 'स्रेकपर्णा' करवीरपत्राणीव 'अष्ठीवन्ता' अस्थिसंयुक्तो कुरुत। 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः'†, ता अनुष्ठ्योच्यावयताद्' या एता वङ्क्रयः पर्शवः‡, ता अनुष्ठ्या अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थ्यैव प्रच्यावयत। किञ्च;

---

* १भा० २२६पृ० २अ० १४ख० (२६), (२७), (२८)।

† "षड्विंशतिरश्वस्य वङ्क्रयः"—इति कौषि० ब्रा० १०, ४।

‡ "पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि"—इति महीध० (य० वा० २५, ४)।

'गात्रम्' 'अस्य' 'अनूनम्' अविकलं 'कृणुतात्' कुरुत। किञ्च; 'ऊवध्यगोहम्' ऊवध्यं यः पार्थिवो गर्त्तः, प्रकृष्टं संवृणोति, तम् *, उत्तरस्यालालस्य 'खनतात्'। 'अस्ना रक्षः संसृजतात्' असृग्भाञ्जि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः। किञ्च; 'वनिष्ठुम्' दृष्ट्वा 'मा राविष्ट' मा शब्दं करिष्यथाः। 'उरूकं मन्यमानाः' उलूकवन्तं वनिष्ठुं मन्यमानाः; उलूको हि भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराव्यते,—अथ मुलूकोऽय मुलूक इति। तदाशङ्कया उलूकसारूप्याद्वनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते। हे शमितारः! 'नेदस्तोके तनये रमितारवच्छमितारः' नैतत् कर्म्म कुर्वतां रवितारवत्, पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात्; अरवणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः। हे 'अध्रिगो!' 'शमीध्वम्' एनं पशुं 'सुशमि शमीध्वम्' यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं 'शमीध्वं' हे 'अध्रिगो!' मा प्रमादं करिष्यथ॥ एव मेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अध्रिगोः † प्रशासन मित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिंश्च प्रैषे ‡ यथासम्भवं प्रशासनानि द्रष्टव्यानि;—"प्रास्मा अग्निं भरत"—इत्येवमादीनि § ॥

"अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते" अधृतगमनोऽसावित्यध्रिगुः। "तुभ्यं श्चोतन्त्य०——०मेधिर" ‖। कुशिकपुत्रस्यार्षम्। त्रिराट्। पाश्चिष्ठ-

---

* "औषधं वाऽ ऊवध्य मियं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ६।

† "अध्रिगुर्वै देवानां शमिता पापो निग्रभिता शमितृभ्यश्चैवेनं तं निग्रभीतृभ्यश्च सम्प्रयच्छति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ७।

‡ प्रैषः=ऋत्विजां प्रेषणं कार्येषु। तथा चैतरेयश्रुतिः,—"प्रैष मैच्छन् तत् प्रैषाणां प्रैषत्वम्"—इति २, १, ९। "प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोति (य० वा० १९, १९,"—इत्यादयश्च द्रष्टव्याः।

§ ऐ० ब्रा० २, १, ६। पु० ६१ पृ० २१ पं० (टीप्पन्याम्)।

‖ "तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तुकासो अग्ने मेदसो घृतस्य। कविशस्तो बृहता भानुना गा हव्या जुषस्व मेधिर॥"—इति ऋ० सं० ३, ,२१, ४।

स्तोके* सूक्ते विनियुक्ता। हे 'अध्रिगो' अधृतगमन! 'शचीवः' कर्म्मवन्! 'तुभ्यं' त्वदर्थ मेते 'स्तोकासः' विन्दवो वपा मतीत्य श्च्योतं चरन्ति। 'मेदसः' च 'घृतस्य' च। यस्य तवैतद्वर्त्तते, स त्वं 'कविशस्तः' प्रचरणेप्रचरणे कविभिरभिष्टुतः, 'बृहता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ। आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थ मेव चरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व। हे 'मेधिर' यज्ञवन्! इत्यर्थः। एव मत्र "अध्रिगो"—इत्यग्निरुक्तः, तस्मादग्नेरध्रिगुत्व मुपपद्यते॥

"इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते"। तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु०——०राततमा"†। नोधस इय मार्षम्। अहीनसूक्ते शस्यते। 'अस्मै' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्', 'प्रयो न' प्रय इव, अन्न मिव; यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि। 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय होत्रे। किञ्च; 'ऋचीषमाय' ऋक्समाय, स्तुतिसमाय; यावती स्तुतीरुदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात्। 'अध्रिगवे' अधृतगमनाय, अप्रतिहतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसाववार्हति, तानीत्यभिप्रायः॥ एव मस्मिन्नध्रिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभिधान मित्युपपद्यते॥

---

* पशौ स्तोकानुवचन इदं सूक्तम्। आ० ३, ४. इ० ।

† अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय। ऋचीषमायाध्रिगव ओह मिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा॥"—इति ऋ० सं० १, ४, २७, १।

"आङ्गूषः(४४)"—इति *, अनवगतम्। "स्तोमः" अभिधेयः। "आघोषः"—इति शब्दसमाधिः॥ "एनाङ्गूषेण० —— ०उत द्यौः" †। त्रिष्टुप्। कुत्सस्य चितस्य वा कूपे पतितस्यार्षम्। वैश्वदेवस्य चरोर्भ्रातृव्यवतो याज्यैषा। 'एनेन' अनेन 'वयम्' 'आङ्गूषेण' आघोषणीयेन स्तोमेन 'इन्द्रवन्तः' इन्द्रसंयुक्ताः 'स्याम' वयम्। 'तत्' ततो विश्वे 'सर्वे' एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्व्वान् भ्रातृव्यान् 'अभि' भवेम। तदेतत् 'नः' सर्व मपि 'मित्रः' 'वरुणः' च 'मामहन्त' पुनःपुनर्महयन्तां पूजयन्तु। 'अदितिः' च पूजयतु। 'सिन्धुः' च पूजयतु। 'पृथिवी' च पूजयतु। 'उत द्यौः' पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते॥ एव मत्र स्तोमोऽयम् "आङ्गूष"-शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥ ७(११)॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी। सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहारी स्तृप्रप्रहारी ‡) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्ज्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष मपार्ज्जितं भवति तेन-

* १भा० ४१४ पृ० १२ पं०।

[illegible]णां प्रेषत्वम्"—इति [illegible]य मिन्द्रवन्तोऽभि ष्याम वृजने सर्ववीराः। तन्नो मित्रो वरुणो [illegible]

इत्यादयस्य द्रष्टव्याः। [illegible]ः पृथिवी उत द्यौः॥"—इति ऋ० सं० १, ७, २२, ४।

§ ऐ० ब्रा० २, १, ६। [illegible] इश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु। "तृपलप्रहारी"—इति

‖ "तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तु कासरी" —इति रोथ-सम्पादित A-पुस्तक-

[illegible] भानना [illegible] त्वया जुषध्व मेधिर॥"—इति [illegible]तः पाठः।

र्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति*। ऋजीषी वज्रीति। हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा। बभ्रां ते† हरी धाना उप ऋजीषं‡ जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-दिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागे-वैन§ मप्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं ग्मश्मा मु अश्नुत इति वा ग्मास्नु त इति वा। अव ग्मश्मा रुधद्वाः। अवारुधच्छ्म-श्मा वारिति॥ ८ (१२)॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ५, २०

"आपान्तमन्युः(४५)"—इति ||, अनवगतम्, पदेण चानेकार्थम्। "आपातितमन्युः"—इत्यवगमः। "आपान्तमन्युः"—इति ¶। वैश्वा-मित्रस्य रेणो रिय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सूर्य्यस्तुत्यैकाहे निष्केवल्ये वि-नियुक्ता। आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, 'तृपल-प्रभर्मा' "तृप्रहारी क्षिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा"। 'धुनिः' धूनयिता

* "भवति"—इत्यधिक एव च-पुस्तके।

† "बभ्रां रात्" ख।

‡ ऋजीषि" क, ख। "ऋजीषिन्" ग।

§ "दभ्नुवन्त्यर्वाङेवैन" क, ख।

|| १भा० ४१४ पृ० १७ पं०।

¶ ऋ० सं० ८, ४, १४, ५।

कम्पयिता शत्रूणां पात्राणाम्। 'शिमीवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्म्मवान्। 'शरुमान्' हिंसावान्। 'ऋजीषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य ऋजीषित्व मुपपद्यते ; अथेन्द्रोभिऽप्रेतः, तस्य तयोरश्वयोः ऋजीषभागाः * इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम्। एव मय मर्द्धर्चः सोमस्येन्द्रस्य वा ; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्चः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः ;— य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः', स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति ; स हि तेषा मधिपतिः। एव मेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति। उत्तर ऐन्द्र एव,—"नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः"—इति। नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दभ्नुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति। किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव। तस्मादिन्द्राद् भूत्वा "एनम्" इन्द्रम् "अप्राप्य" एव "विनश्यन्ति", नोपमार्थं कुर्वन्ति ; स हि तेषां विनाशः। एव मेष पाद ऐन्द्रः। एव मुभयप्रधानत्व मस्या ऋचः॥

अथ वैव मन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम्। द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपाद मुल्लङ्घ्य चतुर्थः पादः आद्याभ्या मभिसम्बन्धयितव्यः। योऽय मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः तृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च ; त मेन मिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति। किन्तर्हि ? अर्वागेवैन मप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति। एव मेते त्रय ऐन्द्राः पादाः ;—द्वा-

* "ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम्"—इति महो॰ (य॰ वा॰ स॰ १९, ७२)। नीरसं ग्रावभिर्निष्काशितरस मित्यर्थः।

वाय्वौ चतुर्थश्च। अयं तृतीयः सौम्यः,—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि" —इति। यः "सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि" महिम्ना व्याप्नोति, यश्च "इन्द्रं न प्रतिमानानि दम्भुवन्ति" तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुता मित्याशीर्योज्या ॥

"एके" पुनः "इन्द्रप्रधाना" एवेय मृक् "इति" एवं मन्यन्ते ;— "नैघण्टुकम्" अस्यां "सोमकर्म"—इति ; तेषा मियं योजना,—य इन्द्र आपातितमन्युः ; तृप्रप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च, स सोम इव अतसानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति;। न चैनं प्रतिमानानि दम्भुवन्ति। किन्तर्हि ? एन मिन्द्र मप्राप्यैव विनश्यति। एव मिन्द्रप्रधानैव भवति। एव मस्या ऋचः त्रिधा समासार्थौ बोद्धव्यः। तथाहि भाष्यकारेण दर्शितम्। सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थं माह भाष्यकारः *,—"यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते" रसादन्यदसार मतिरिच्यते, "तदृजीषम्"—इत्युच्यते। तद् "अपार्जितम्" अपवर्जितं "भवति", कल्कभूतत्वात्† "तेन" संयोगाद् "ऋजीषी सोमः" उच्यते॥

"अथ" यस्मिन् पक्षे "ऐन्द्रः" अर्द्धर्चौ भवति, एतस्मिन् पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः "निगमः भवति"। इन्द्रस्य ऋजीषित्व मनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति ;—"ऋजीषी वज्री वृषभः०—०मदित्सिन्द्रः" ‡। अत्रेरिय मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऋजीषेण

---

* यास्कः (निघण्टु-भाष्यकारः = निरुक्तकारः)।

† ग्रावभिः पिष्टत्वादिति भावः। तथा हि,—"द्रव्य मार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्"—इत्यादि कल्कलक्षणम्। आ० वि० सू० २ अ०।

‡ "ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा। युक्त्वा हरिभ्या मुप यासदर्वाङ् माध्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥"—इति ऋ० सं० ४, २, ११, ४।

तद्वान् 'ऋजीषी', वज्रेण तद्वान् 'वज्री', 'वृषभः' वर्षिता कामानाम्, 'शुष्मी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'वृत्रहा' शत्रुहा, 'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्त्वा' 'हरिभ्याम्' अश्वाभ्यां रथं तम् अधिरुह्य 'उपयासत्' उपागच्छत्। 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप' उपगम्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीषित्व मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थ माह,—"हर्योरस्य स भागः"—इति। हर्योरेवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृजीषम्। "धानाश्च"। प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः *। तदुक्तम्,—"हर्योर्धाना हरिवतः"—इति †। तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षितलक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम्॥

आह ;—"धानाः" कस्मात्? उच्यते ;— ता हि "भ्राष्ट्रे हिताः" भवन्ति ‡ ; अथ "वा" भ्राष्ट्रादवतार्य्य "फले" फलके "हिताः" निहिताः "भवन्ति"। तत्र हि ता विसार्यन्तेति दाहभयात्। यथा ऋजीषं धानाश्च हर्योरश्वयोरिन्द्रस्य च भागस्तथैष निगमः ;— बभ्रां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्'—इति। अत्र 'बभ्राम्'—इत्येतस्मिन्पदे य एषः "बभस्तिः" धातुः, "अत्तिकर्मा" भक्षणार्थः §। सः

---

* "धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि। सोमस्य रूपꣳ हविष आमिक्षा वाजिनं मधु"—इति य० वा० सं० १९, २१।

† "हरिवते हर्यश्वाय धानाः"—इति ऋ० सं० ३, ३, १८, १।

‡ "धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः"—इति अ० को० २, ७, ४७।

§ १ भा० २१४ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम्।

"आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते" आदावभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधा मकार मादत्ते, लुम्पति। "घसिभसोर्हलि च (पा० ६,४,१००)"—इत्यकारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, बब्धा मित्येतद्रूपं भवति॥ "धानाः सोमाना मिन्द्राद्धि च पिब च बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रता मा-रथचर्षणे सिञ्चस्व। यत्त्वा पृच्छाद् वृषन् पत्नी क्वामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किं मराख्याः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्गुचं यद्यदचीकमतां तत्तथाभूद्धोतर्यज"। हारियोजनाख्यायं प्रैषः। हे इन्द्र!' 'अद्धि' भक्षय 'धानाः'। 'सोमानाम्' एतेषाम् स्वभूतं रसम् 'पिब च' अस्य हारियोजनस्य सोमस्य *। किञ्च; 'बब्धाम्' भक्षयतां 'ते' तव एतावश्वौ 'हरी' एताः 'धानाः'; 'उप ऋजीषं जिघ्रताम्' उपजिघ्रता मृजीषञ्च। 'आ रथचर्षणे सिञ्चस्व' जठरे सोम मेनम् हे 'रथचर्षणे' रथगमन! आसिञ्चस्व। किञ्च; 'यत्त्वा पृच्छात्' यदि त्वां पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्माद्यज्ञात् हे 'वृषन्' वर्षितः! 'पत्नी क्वामीमदथाः' क्व पीतवांस्त्वम्? अतो ब्रूयाः,—त्व मस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा; 'अस्मिन्' 'सुन्वति' सोम मभिषुण्वति 'यजमाने'। ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् 'तस्मै' परितुष्टः त्वं 'किं मराख्याः' किं दत्तवानसि? ततः तां प्रति ब्रूयाः,—'सुष्ठु' 'सुवीर्यं' शोभनं वीर्यम् अह मस्मै दत्तवान्। 'यज्ञस्य आगुर उद्गुचम्' यदसावनेन

---

* "हारियोजन मेतत्सञ्ज्ञकं धानामिश्रितम्"—इति सा० भा० (ऋ० सं० १, ८१ ४)। किञ्च; "हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्नृथे स तथोक्तः, तस्य स्वामित्वेन सम्बन्धी हरियोजनः। हे 'हरियोजन!' इन्द्र!"—इति च सा० भा० (ऋ० सं० १, ६१, १६)।

यज्ञेन आगूर्त्तवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं मह्य मदाम्; 'यज्ञस्य' चोत्कर्षां रुचं दीप्तिं मह्य मदा मस्मै। किं बहुना, 'यद्यत् 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फल मस्य कर्मणः, 'तत्' सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थित मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो बभूवेत्यभिप्रायः। हे 'होतः' त्व मपि योऽय मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं सहरिभ्यां 'यज *'—इति॥ एव मत्र "हरी उपजिघ्रताम्"—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् ऋजीषित्व मश्वयोः; अश्वयोगाच्च ऋजीषित्वं लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते॥

"श्मशा"(४६)—इति, अनवगतम् †। "श्वाशिनी", "श्माशिनी" —इति वावगमः। श्वाशिनी = शीघ्राशिनी = शीघ्रव्यापिनी कुल्या, नदी वा। श्माशिनी पुनर्नाड़ी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति। एव मेतदिह विगृह्यमान मनेकार्थ मपि भवत्येव॥ "कुदा वसो स्तोत्रं०—०वातार्प्याय"—इति ‡। कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम्। हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र! 'कदा' कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य 'हर्यतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'रुधद्' उपरोत्स्यति। 'श्मशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्; नाड़ीव वा, अथवा

* "यजेति षष्ठ्यारूपम्"—इति य० वा० सं० १९, २४। तत्रैव "यजेतिशब्दो षष्ठ्याया रूपम्; निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं षष्ठ्या शस्यते यजेतिशब्दो ज्ञेयः"—इति महीधरः।

† १भा ४१५ पृ० ५पं०।

‡ "कुदा वसो स्तोत्रं हर्यत आवं श्मशा रुधद्वाः। दीर्घं सुतं वातार्प्याय॥"—इति ऋ० सं० ८, ५, २६, १।

आध्यात्मिकी नाड़ी, शरीराश्रितं रसम्। आह, कतमत् स्रोतम्? इति, उच्यते;—यदेतत् 'दीर्घं सुतं' सोमं सन्नाख्यं सुत मभिषुतं प्रवर्त्तते, 'वाताप्याय' उदकार्थम्॥ एव मेतस्मिन् "अशा"—इत्येतत् नाड्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्तेश्चेति॥ ८ (१२)॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः॥ ५, २॥

॥ तृतीयः पादः॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्या मश्नुत उरुर्वा वशोऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्त मिति वा तदस्यै दत्त मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तदभिवादिन्येषगर्भवति॥ १ (१३)॥

"उर्वशी"(४७)—इति *, अनवगतम्। "अप्सराः"—इत्यभिधेयवचनम्। "उर्वभ्यश्नुते"—इति व्युत्पत्तिः। उरु, महद् यशोऽभिव्याप्नोति। अथ वा "ऊरुभ्यां" मैथुने धर्मे पुरुषम् "अश्नुते" व्या-

---

* १भा० ४१५ पृ० १० पं०।

श्नोतीति उर्वाश्निनी सती उर्वशीत्युच्यते। अथ "वा" "उरुः" महान् "अस्याः" "वशः" कामः, सैव मुरुवश्निनी सती उर्वशीत्युच्यते। एताः शब्दसमाधयः॥

अधुना "अप्सराः"—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति। आह;—"अप्सराः" कस्मात्? उच्यते;—सा हि "अप्सारिणी" भवति, अपः प्रति नित्य मेव सर्त्ति; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रिय मुदकम्, तस्मादप्सराः। अथ वा अद्भ्यः सृतेत्यप्सराः। "अपि" चैव मन्यथा स्यात्;—"अप्सः—इति" एतत् "रूपनाम"। "अ-प्साते:" प्रतिषेधपूर्वस्य प्साते: भक्षणार्थस्य (अदा॰ प॰); तद्धि "अ-प्सानीयम्" अनदनीयं "भवति"; न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? "आदर्शनीयं" तदाभिमुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्य मेव भवति चक्षुषा; न पुनर्मुखेन भक्षयितव्य मित्यर्थः। "व्यापनीयं वा" व्यापन मर्हति। "आप्लृव्याप्तौ (स्वा॰ प॰)", तस्य वा अप्सः; तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति। "स्पष्टं दर्शनायेति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्ट मेवेत्यर्थः। "यदप्सः—इत्यभक्षस्य" पुरस्तादुक्तम्,—"अपि वाप्स इति रूप नाम, अप्साते:"; न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? दृश्यते तदिति। तत्र "अभक्षस्य" अप्सः-शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः;—"यदेनश्चकृम यदप्सश्चकृमा वयम्"—इति। "यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये। यदेनश्चकृमा वयं यदप्सश्चकृमा वयं यदेकस्यापि धर्म्मणि एनस्ततोऽवयजन मसि स्वाहा"—इति *। वरुणप्रघा-

* य॰ वा॰ सं॰ ३०, १७। तत्र च पाठे भेदः।

येषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः; 'यद्ग्रामे' 'वयं' किञ्चित् 'एनः' चकृम, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'इन्द्रिये' प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्ग्रामादिभ्यो 'वयम्, 'एनः' 'चकृम' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्सः' 'चकृम' यदभक्ष्य-भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चित्तदेवानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-श्चेतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्म्मणि' तदनेक-प्रकार मेकस्यावयोः कर्म्मणि निमित्तभूतम्,— यच्च महत् कृतम्, यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजन मसि' मरुतां हे हविः! करम्भपात्राख्यं प्रघासान् हवामहे। "मरुतः"—इत्यतो विशेष-लिङ्गान्मारुतत्व मस्यावसीयते॥ यद् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभ-क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूक्तं "अपि वाप्स इति रूपनामा-प्नातेः"—इति (७३ पृ० ११पं०)॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३पृ०१२पं०), "आप्लृ व्याप्तौ (स्वा॰पं॰) इत्यस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य व्यापकं निगमं ब्रवीति;— "अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति। यथा आप्नोतिः अभिव्याप्त्यर्थः, तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैष निगमः;—"पृथिव्याः पुरीष मस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवती-हसीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयता मिह त्वा" *— इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तासा मेकस्या मय मुपधानमन्त्रः। 'पृथिव्याः' 'पुरीष मसि' पूरयित्र्यसि। हे इष्टके!

---

* य० वा० सं० १४, ४।

'अप्सो नाम', 'तां' 'त्वाम्' एवङ्गुणयुक्ता सती 'विश्वे' सर्वे 'अभि गृणन्तु' अभिष्टुवन्तु 'देवाः'। किञ्च; सा त्वं स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन स्तोमेन सृष्टा 'घृतवती' उदक-संश्लेषिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद'। किञ्च; 'अश्विना' अश्विनौ देवौ 'अध्वर्यू' 'सादयताम् इह त्वाम्'; तौ हि सन्धानीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः। एव मत्रापेक्ष्याप्यर्थस्याप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात्॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्स इत्यय मेकदेश उपपादित; अधुना 'रा'—इत्येकदेश मुपपादयिष्यन्नाह;—"तद्रा भवति रूपवती"। रो मत्वर्थे, तेनाप्सशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सराः तद्रा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्यमानो भाष्यकारः, स्पष्ट मेव मत्वर्थ माह; यदुक्तम् रूपवतीति रूपसंयुतेत्यर्थः। तस्या एव सर्वयोषिद्भ्यः प्रति विशिष्टं रूप मित्यभिप्रायः। अथ "वा" एव मन्यथा स्यात्,—"तदनया" अप्स-शब्दवाच्यं रूपम् "आत्तं" गृहीत मेव कुतश्चित्। एतस्मिन् पक्षे 'रा'—इत्यय मादानार्थः। अथ 'वा' एव मन्यथा स्यात्,—"तत्" अप्सशब्दवाच्यं रूप मतिरिक्त मिव "अस्यै" "दत्तम्" विधात्रा। तथाहि ते तस्मादतिशयेनानथापि च लक्ष्यते। एतस्मिन् 'रा'—इत्ययं दानार्थः* ॥

"तस्याः" एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वश्या अप्सरसो "दर्शनात्" "मित्रावरुणयोः रेतः"† "चस्कन्द" स्कन्नम्। 'तत्' तस्यार्थस्य "अभिवादिनी" "एषा ऋग् भवति"——१(१३)॥

---

* १ भा० २५५ पृ० २ अ० २० ख० (४)।

† "मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहवैं मित्रो रात्रिर्वरुणः"—इति ऐ० ब्रा० ४, १, ४। उदकनामसु (१भा० १०४ पृ०) "रेतः" द्रष्टव्यः।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि-जातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभृतः प्सानीयो* भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्य मिद मपीतरत् पुष्कर मेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ (१४) ॥

"उतासि मैत्रावरुणः"—इति †। वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय मार्षम्। तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा। 'उत'—इति, अयम् 'अपि'-शब्दार्थे वर्त्तमानोऽधस्ताया ऋचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति। सा पुनरिय मृक्;— "विद्युतो ज्योतिः०—०जभार" ‡। 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत्=उर्वशी—इति; अस्मात्। 'ज्योतिः' प्रकाशः। तस्मात् 'परि' परितोऽधिकं 'सञ्जिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः। 'मित्रावरुणौ'देवौ§'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा'

---

* "सम्भृतप्सानीयो"—इति क, ख, ग, च। "सम्भृतप्सानीयं"—इति ङ। परं ख-ग-पुस्तकयोः "सम्भृतः प्सानीयो"—इत्येव शोधिततया दृश्यते, दृत्तिपाठस्यैव मेव।

† ऋ० सं० ५, २, २४, १।

‡ "विद्युतो ज्योतिः परि सञ्जिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा। तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत् त्वा विश आजभार॥"—इति ऋ० सं० ५, २, २२, ५।

§ मित्रः — प० दै० १०, २, ८। वरुणः — प० दै० १०, १, २।

त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ'! 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विशः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहृतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ!'। कथं पुन-र्मित्रावरुणयोरुत्पन्नोऽसि—किं सङ्घर्षेण? न, इत्युच्यते,—'उर्वश्याः' सकाशात्। हे 'ब्रह्मन्!' 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षणेन। किञ्च; निर्बीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः? न, इत्युच्यते। किन्तर्हि? 'द्रप्सं' शुक्रम्, उर्वशी-दर्शनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः। 'ब्रह्मणा' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन स्तुवन्तः 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके, अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्रेण सहैकता मुपगतम् 'अददन्त' अधारयन्तेत्यर्थः॥ एव मेतस्मिन् "द्रप्सं स्कन्नम्"—इत्यादिना सम्बन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया मुर्वश्या मुत्पन्नो वरुणतेजसो जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तद-प्युपेक्षितव्यम्*॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः; वसिष्ठस्येय मार्षं युष्मदश्चाच प्रयोगः,—"उतासि"—इति; तदेतद्विरुद्धार्थं मुपलक्ष्यते? नैत-द्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति†॥

---

* "उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिः"—इत्यादि "उर्वशी हाप्सराः पुरूरवस मैलं चकमे"—इत्यादि च श० ब्रा० ३, ४, १, २२; ११, ५, १, १।

† वसिष्ठेत्यादिगोचनामेति स्वीकारे वा का हानिः?

आह; रेतः कस्माद् "द्रप्सः"—इत्युच्यते? स हि रेतः-सञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् "सम्भृतः", स्त्रीयोनेः "प्सानीयो भवति" भक्षणीयो भरणीयश्च। एवं प्सातेः (अदा० प०) भरतेश्च (भ्वा० उ०) यथासम्मतं "द्रप्सः"—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः॥

पुष्करशब्दोऽनेकार्थः, त मिह प्रसक्तं व्याचष्टे;—"पुष्कर मन्तरिक्षम्"; तद्धि "पुष्णाति भूतानि" अवकाशदानेनोपकुर्वत्। "उदकम्" अपि "पुष्करम्"; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम्। अथ वा "पूजयितव्यम्" पूजनार्ह मात्मन एवेति पुष्करम्। "इदम्" "इतरत्" पद्मम् "एतस्मादेव" कारणात् "पुष्करम्"—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यम् शोभनत्वात्तस्य। अथ "वा" "पुष्कर" तदिति "वपुष्करम्"; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—"पुष्पं पुष्यतेः"—इति। पुष्यतिः विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति॥

"वयुनम्(४८)"—इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम्। "वेतेः"—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्याय्यम्। "कान्तिर्वा" अभिधेया "प्रज्ञा वा"॥ २ (२४)॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार। स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्त्यं वाजपतनम्। सनेम वाजपस्त्य मित्यपि निगमो भवति। वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम्। अश्याम वाजगन्ध्य

* १भा० ४१५ पृ० १८ पं०।

मित्यपि निगमो भवति। गध्यं गृह्णातेः। ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति। गध्यतिर्मिश्रीभावकर्म्मा। आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति। कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति। तौरयाणस्तूर्णयानः। स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्रसखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्यह्रयाणोऽह्रीतयानः। अनुष्टुया कृणुह्यह्रयाणेत्यपि निगमो भवति। हरयाणो हरमाणयानः। रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति। य आरितः कर्मणि-कर्मणि स्थिरः। प्रत्यृत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभावकर्म्मणः॥ ३ (१५)॥

स इत्तमोऽवयुनं०—०स्वधावः"*। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। यस्त्व मेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र! यथागुणं त्वा मवोचाम। 'सः' त्वम् 'इत्' एतत् शार्वरं 'तमः' 'अवयुनम्' अ-प्रज्ञानलक्षणं 'ततन्वत्' स एव तं सर्वं मेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति 'सूर्य्येण वयुनवत्' "प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति, प्राणेऽस्तमेति"—इति ह्युक्तम्†। तस्मात्प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः,

* "स इत्तमो०——०चकार। कदा ते मर्ता अमृतस्य धामे यक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः॥"—इति ऋ० सं० ४, ६, ११, २।

† "उद्यन्नु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मा[देनं] प्राण इत्याचक्षते।"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५, ५, ६।

स तं सूर्य्य मुद्गमयत्। तेन 'सूर्य्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत् ज्ञानवत् करोति। तस्मात् स एवेन्द्र एव मुच्यते;—सूर्य्येण त्व मेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानत् चकार कृतवानसीत्यर्थः। यस्त्व मेवम्प्रभावः तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्म्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य' अमरणधर्म्मिणः 'धाम' स्थानं 'दूयन्तः' यष्टु मिच्छन्तः 'न मिनन्ति'। न श्रयन्ति हे 'स्वधावः!'। अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्, कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः॥ एव मिह "तमः ततन्वत् सूर्य्येण", "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धात् "वयुन"-शब्देन प्रज्ञान मित्युच्यत इत्युपपत्तिः। कान्त्यर्थत्व मपि क्वचिदुपेक्ष्यम्; इहैव वा पक्षेण योज्यम्॥

"वाजपस्त्यम्(४९)"—इति *, अनवगतम्। "वाजपतनम्"—इत्यवगमः। "तं सखायः पुरोरुचम्०—०वाजपस्त्यम्" †। पावमानी सौमी। अम्बरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तत्रैषा। 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः!' ऋत्विजः! 'पुरोरुचम्' अग्रतो दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः!' मेधाविनः! 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमानगन्धम्; अथ वा वाजगृहीतारम्; अथ वा वाजसन्निश्रयितारम्। किञ्च; 'सनेम' सम्भजेमहि "वाजपस्त्यम्" वाज मन्नम्, तदस्माक मिति मन्यमानः सन्तो य माभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

---

* १भा० ४१६ पृ० १ पं०।

† "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः। अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम्॥"—इति ऋ० सं० ७, ४, २५, ६।

वाजपस्त्यः सोमः, तं नित्यकाल मेव वयं भजेमहि॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "वाजपस्त्य"-शब्देन सोम उक्तः ॥

"वाजगन्ध्यम्(५०)"—इति *, एतदपि पद मेकस्मिन्नेव निगमे† निरुक्तम्, केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्य्यासः,—"वाजपस्त्यम्, वाजगन्ध्यम्"—इत्येष समाम्नायानुक्रमः‡; निगमे पुनः "अश्याम वाजगन्ध्यम्, सनेम वाजपस्त्यम्"—इति § ॥

"गध्यम्(५१)"—इति ‖, अनवगतम् । ग्रहणीय मित्यर्थप्रतीतिः । "यासि कुत्सेन०——०पार्याय भूषात्" ¶ । वामदेवस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं शस्ते शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! 'यासि' 'कुत्सेन' ऋषिणा स्तूयमानः, अथ वा 'कुत्सेन' वज्रेणाभ्युद्यतेन, 'सरथं' समानगमनम्, अभिवहन-रथ मारुह्य, अथ वा 'सरथं' रथसंयुक्तं परानीकम् । 'अवस्युः' रिरक्षिषुः आत्मीयान्, ममर्द्दिषुश्च परकीयान् । 'तोदः' तुन्न इव केनचिद् 'वातस्य' जवेन यासि । तथापि च गच्छन् 'हर्य्योः' अश्वयोः 'ईशानः' ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूहतुः । स त्वं भज 'ऋज्रा' ऋजुनैव मार्गेण न काञ्चिदन्यां गतिं धावमानः ; 'वाजं न गध्यम्' वाज मिव ग्रहणार्हं भोक्तु माभिमुख्येन । 'युयूषन्'

* १भा० ४१६ पृ० ५पं० ।

† पु० ८१ पृ० २१ पं० ।

‡ १भा० ४०४ पृ० ४अ० २ख० (४९), (५०) ।

§ ऋ० सं० ७, ४, २५, ६ ।

‖ १भा० ४१६ पृ० ९ पं० ।

¶ "यासि कुत्सेन सरथ मवस्युस्तोदो वातस्य हर्य्योरीशानः । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन् कविर्यदहन् पार्याय भूषात् ॥"—इति ऋ० सं० ३, ५, १९, १ ।

पुनःपुनः सम्मिश्रयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे। 'कविः' क्रान्तदर्शनः। 'यदहन्' यस्मिन्नहनि 'पार्याय' पारणाय शत्रूणा सुपरि चेतः करोषि; पारयितव्यायेत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान् 'भूषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः। पर्यगृह्णात्, पर्यरक्षत्, अत्यक्रामत् —इत्येते भूषतेरर्थाः॥ एव मेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "गध्यम्"—इत्येष शब्दो "गृह्णातेः"—इत्युपपद्यते॥

"गध्यतिः[५२]"—इति *, अप्रतीतार्थः। स पुन रेष-"मिश्रीभावकर्मा"। "आगधिता परिगधिता॰——भोज्या शता" †। भावयव्यस्यार्षम्। 'आगधिता' आगृहीता आमिश्रिता च। 'परिगधिता' च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः। 'या' 'कशीकेव' प्रतिकशं कशीकेव; सा हि नकुलजातिः काचित् कशा मिति श्रूयतेऽश्वमेधे ‡। सा यथा मदकाले प्रतिकश मतितरां परिष्वजति; स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः। एवं याम् 'आ जङ्गहे' परिगृह्णाति बाहुभ्याम्। परिगृह्य च 'ददाति'। 'यादुरीया' आदरवती; अथ वा यादसा रेतःसेकेन ददती। "यादः" —इत्युदकनामसु पठितम् §। आह; किं ददाति 'मह्यम्'? इति, उच्यते,—'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि बहुश इत्यर्थः। या एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः॥ एव मत्र मैथुनसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते॥

---

* १भा० ४१६ पृ० १२पं०।

† "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे। ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता॥"—इति ऋ० सं० १, १, ११, ६।

‡ "कशां दिग्भ्यः"—इति य० वा० सं० २४, २६।

§ १भा० ९६पृ० २६पं० १अ० १२ख० (४८) वा०।

"कौरयानः[५३]"—इति *, अनवगतम्। "कृतयानः"—इत्यवगमः। "यं मे दुरिन्द्रो०——०धावमानम्" †। मेध्यातिथेः काण्वस्यार्षम्। यान मनया प्रशस्यते। 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्रः' च। 'पाकस्थामा' विपक्कप्राणः, 'कौरयाणः' संस्कृतयानः 'विश्वेषां त्मना' सर्वेषा मपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ-शक्तानां मध्ये आत्मना तदेव 'शोभिष्ठं' शोभनतमम्; अनेकरत्नविचित्रत्वात् 'दिवि इव' ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "कौरयानः = कृतयानः"—इत्युपपद्यते॥

"तौरयानः[५४]"—इति‡, अनवगतम्। "तूर्णयानः"—इत्यवगमः। "जातं यत् त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे। स तौरयाण उपयाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः॥"—इति §। 'जातं' जातमात्रं विश्वेदेवाः 'यत्' 'त्वा' त्वां 'पर्यभूषन्' परिगृहीतवन्तः, 'महे' महते 'भराय' भरणाय, महान्त मसुरैः सह सङ्ग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण। 'सः' त्वं हे 'पुरुहूत!' इन्द्र! 'तौरयाणः' त्वरितयानो भूत्वा 'उपयाहि' उपगच्छैनं 'यज्ञम्', मरुद्भिः' 'सखिभिः' सह 'सजोषाः' सम्प्रीयमाणः। उपागत्य च अस्माक माशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः॥ एव मत्रागमनसम्बन्धात् "तौरयानः = तूर्णयानः"—इत्युपपद्यते॥

---

* १भा० ४१६ पृ० १८ पं०।

† "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः। विश्वेषां त्मना शोभिष्ठ मुपेव दिवि धावमानम्॥"—इति ऋ० सं० ५, ७, २९, १।

‡ १भा० ४१७ पृ० ३पं०।

§ ऋ० सं० ३, ३, १९, ३वा०।

"अह्रयानः(५५)"—इति *, अनवगतम्। "अह्रीतयानः"—इत्यवगमः। "त्वया वयं०——०कृणुह्यह्रयाण" †। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यैषा, मैत्रायणीयके। हे भगवन्! मे 'त्वया वयं' 'सधन्यः' समानधनिनः यदेतदस्मद्गृहे धन मेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः। यत एव मतो ब्रूमः;—'त्वोताः' त्वयैव रचिताः सन्तः, 'तव' 'प्रणीती' प्रणीत्या तवैव प्रणयेन 'अश्याम वाजान्' प्राप्नुयामोऽन्नानि। किञ्च; 'उभा शंसा' उभावपि शंसितारौ,—यश्चाग्रतो नः पापानि शंसति, यश्च पृष्ठतः, तावुभावपि 'सूदय' जहि। हे 'सत्यताते' यज्ञतनितः! किञ्च; 'अनुष्टुया' अनुष्ठानेन 'कृणुहि' कुरु कर्म्मणैतत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि। हे 'अह्रयाण!' अलज्जितयानेत्यर्थः॥ एव मत्र "अह्रयाणः"—इत्यनेन अह्रीतयानोऽग्निरुच्यते। उपपद्यते हि देवताया अलज्जितयानत्वम्॥

"हरयानः(५६)"—इति ‡, अनवगतम्। "हरमाणयानः"—इत्यवगमः। "ऋज्र मुक्षण्यायने०——०सुषामणि"—इति §। विश्वमनसो वैयश्वस्येय मार्षम्। उष्णिक्। यान मनया स्तूयते। 'ऋज्रम्' ऋजुगामिनम् 'रथम्' 'रजतम्' रजतमयं रजतविकृतं

* १भा० ४१७ पृ० ६पं०।

† "त्वया वयं सधन्य १ स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान्। उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्रयाण॥"—इति ऋ० सं० ३, ४, २५, ४।

‡ १भा० ४१७ पृ० १०पं०।

§ "ऋज्र मुक्षण्यायने रजतं हरयाणे। रथं युक्त मसनाम सुषामणि॥"—इति ऋ० सं० ६, २, २५ २।

वा, 'युक्तम्' अश्वैः। 'असनाम' लब्धवन्तो वयम्। क पुनर्लब्धवन्तः? 'उक्षण्यायने'। उक्षण्यायन इति कश्चिदासीत्; तस्मिन् यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुषा-मणि' शोभनं सामास्य सुषामा; तस्मिन् यजमाने। तादृशः स दत्तो दातेत्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "हरयानः = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते॥

"आरितः(५७)"—इति *, अनवगतम्। प्रतीत्यस्य स्थाने आङ्; "प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः। "यो अश्वानां०——०हवामहे" †। कुत्सस्येय मार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः'। किञ्च; 'यः' 'आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः। केन? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात्। यः 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः; य मृते न किञ्चन कर्म प्रवर्त्तेत इत्यभिप्रायः। 'वीडोश्चित्' संस्तब्धस्यापि दर्पितस्यापि 'यः' इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता। त मेवङ्गुण-युक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय' सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः॥ एव मयम् "आरित"-शब्दोऽर्थोपपत्त्या "प्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते॥

---

* १भा० ४१७ पृ० १२पं०।

† "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः। वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे॥"—इति ऋ० सं० १, ७, १९, ४।

"ब्रन्दी[५८]"—इति *, अनवगतम्। "ब्रन्दतेर्मृदुभावार्थस्य"; धातुरेवाय मप्रतीतः॥ ३(२५)॥

नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद् ब्रन्दिनो रोरुवद्वना। निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्द्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च†) शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा। अव्रदन्त वीळितेत्यपि‡ निगमो भवति वीळयतिश्च§ व्रीळयतिश्च॥ संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः सपः सपते¶ स्पृशतिकर्मणः। मा नो मघेव निष्षपी परा दाः। स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः। तूर्णाश** मुदकं भवति तूर्ण मश्नुते††। तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति। क्षुम्प महिच्छत्रकं‡‡ भवति यत् क्षुभ्यते॥ ४ (१६)॥

---

* १भा० ४१८ पृ० १पं०।

† नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡, §, ‖ अत्र सर्वत्रैव ल-स्थाने ड-पाठो च-पुस्तके।

¶ एष एव पाठो वृत्तिकृता प्राधान्येन स्वीकृतः पुरस्तात् (१भा०४१८पृ०), सायणसम्मतश्चैष एव। इह तु वृत्तौ "विनिर्गतपसास्पश स्पशते"—इति पाठो लभ्यते; एष च क-ख-पुस्तकयोः। "विनिर्गतपसाः स्पश स्पशते"—इति ग। "विनिर्गतपसपसः सपते"—इति ङ। "विनिर्गतपसाः। पसः सपते"—इति च।

** "परादास्तूर्णाश" क, ख, ङ।

†† "तूर्ण मश्नुतः" क, ख, ग।

‡‡ "महिच्छत्रकं" ख।

एष एवं निगमः;—"नियद् वृणक्षि०——०स्त्वापरि" *। सव्यस्येय मार्षम्; आङ्गिरसस्येयम्। जगती। ऐन्द्री। स पुन रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्व मापन्नं 'निवृणक्षि' निवर्णयसि। 'यत्' यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र! मेघं हत्वा 'श्वसनस्य' "शब्दकारिणः" वायोः 'मूर्द्धनि' उपरि 'शुष्णस्य चित्' "शोषयितुः" अपि भगवतः "आदित्यस्य", 'व्रन्दिनः' मृदुभावकर्तुः; आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्त्यु मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ व्रन्द्री। तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं 'रोरुवत्' स्तनयितु-शब्दं कुर्वाणः। 'वना' "वनानि" विक्षिपसि। ऊर्द्धं मधस्य "वनानि" उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः। यस्मिंस्तु पक्षे "वधेन"—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे 'वना'—इत्येष शब्दो मेघ-वधेनेति योज्यः। उदकशब्दस्य तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-सम्बन्धात्। 'प्राचीनेन' प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभि-मुखेन, 'मनसा', 'वर्हणावता' हिंसावता। 'यत्' 'अद्या चित्' अद्यापि त्वं कर्म 'कृणवः' करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः; तस्माद्ब्रवीमि;—'कः त्वा परि'? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्व मेव सर्वभूतानि परिगृह्य वर्त्तस इत्यर्थः॥ एव मत्र "व्रन्दि"-शब्देनादित्य उक्तः। तत्पुनरे-तदस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य व्रन्दित्व मिति। अतो व्रन्दि-शब्दस्य मृदूभावार्थोपपिपादयिषया व्रीडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना सह सम्बद्धोऽत्र व्रन्दतेः प्रयोगः॥

---

* "नि०—०वना। प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित् कृणवः कस्त्वा परि॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १०, ५।

ततो निगमात् व्रन्दतेर्हि मृदूभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति;—"अव्रदन्त वीड़ितेत्यपि निगमो भवति"। अपि पूर्वोऽप्ययं स्पष्टतर इत्यपि शब्दः "वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च" एतौ द्वावपि "संस्तम्भकर्माणौ", "पूर्वेण" अनेनैव अनन्तरेण व्रन्दिना, यस्मात् समानवाक्यता मुपगतौ "प्रयुज्येते"। तस्माद् व्रन्दि-शब्दस्य मृदू-भावार्थत्व मुपपद्यते। "तद्देवानां०——०व्यचक्षयत्स्वः" *। गृत्स-मदस्यार्षम्। जगती। बार्हस्पत्ये सूक्ते। 'तत्कर्त्वं' तत्कर्म 'देवानां', 'देवतमाय' देवतमस्य बृहस्पतेः, यत् 'अश्रथ्नत्' श्लथान्यभवत्, 'दृढा' दृढान्यपि सन्ति मेघवृन्दानि। किञ्च; 'अव्रदन्त' मृदून्यभवन्। कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन्? इति, उच्यते;—'वीड़िता' यानि वीड़ितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि; अन्यानि वा यानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्निति। किञ्च; 'उद् गाः आजत्' उदाजद् गाः, उदगमयदपः। 'अभिनद्' 'वलम्' मेघम्, 'ब्रह्मणा' स्तूयमानः। किञ्च; 'अगूहत्' अनाशयत् 'तमः' वैद्युतात्मना। किञ्च; 'व्यचक्षयत् स्वः' व्यदर्शयत् आदित्यम्॥ अव्यवधानकरणेन व्रीड़यतिना सह प्रयोगाद् व्रीड़तेरर्थवैपरीत्येन व्रन्दतेर्मृदुतार्थत्व मुपपद्यते नभसः॥ एव मत्राव्रदन्त वीळितेति व्रन्दतेः, व्रीडयते-र्व्रन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः †॥

---

* "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रथ्नन् दृळ्हाव्रदन्त वीळिता। उद् गा आज-दभिनद् ब्रह्मणा वलमगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः॥"—इति ऋ० सं० २, ७, १, २।

† ऋ० सं० ९, ४, १७, ४-५ ऋचौ द्रष्टव्यौ।

“निःष्षपी(१९)”—इति *, अनवगतम्। “विनिर्गत-पसः”—इति † शब्दसमाधिः। “स्त्री-कामः” पुंश्चलोऽभिधेयः ‡; स हि नित्यं निर्गत-शेप एव भवति §। “सपः सपतेः” ‖ “स्पृशतिकर्म्मणः” स्पृशत्यर्थे वर्त्तमानस्य,—शेपः; तेन हि स्त्री स्पृश्यते ¶। “प्रति यत् स्या॰——॰परा दाः”**। कुत्सस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हे भगवन्निन्द्र! ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि’ प्रतिपश्यतीव, ‘स्या’ सा ‘नीथा’ स्तुतिः। “नीथाविदो जरितारः”—इत्येतस्मान्निगमात् स्तुतिर्नीथेति प्रतीयते ††। ‘दस्योः’ शत्रोः दासयितुस्तव ‘ओको न’ ओक इव, निवास मिव। ‘अच्छ’ आभिमुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य। ‘सदनं’ स्थानम्, यत्र तया नीथया स्तुत्या स्मर्त्तव्यम्,—यस्तवाभिमतो गुणः; अनेन यदि नाम मा मेष स्तोता स्तूयात्, साधु स्यादिति, त मर्थं मनुप्रविश्येव भवतो हृद्गतम्; तेनार्थेनात्मान मभिसम्बन्धयित्वा

---

* १भा॰ ४१८ पृ॰ ६पं॰।

† “विनिर्गतसपः”—इत्यपि पाठो वृत्तिकृत्सम्मत एव (१भा॰ ४१८ पृ॰।

‡ पुंश्चली = स्वैरिणी,—इति तु योगात् प्रतीयत एव परं पुंश्चल-शब्दस्य स्वैर-वाचकत्व मेतद्वृत्तिग्रन्थादेवेति सम्भाव्यते।

§ “निष्षपी = विनिर्गतसपो विनिर्गतशेपो यथेष्टाचारी दासीपतिः।”—इति सा॰ भा॰ (ऋ॰ सं॰ १, ७, १८, ५)।

‖ “सपः सपतेः”—इत्यपि पाठो वृत्तिकृत्सम्मत एव (१भा॰ ४१८पृ॰)।

¶ “निष्षपी। षप समवाये। सपति समवैति योऽन्या सङ्गच्छत इति सपः शेपः पचाद्यच्। निर्गतो नित्योद्यतः सपः शेपो यस्य स स्त्रीव्यसनो निष्षपः। वर्णव्यापत्त्या-ईकारः”—इति सा॰ भा॰ (ऋ॰ सं॰ १, ७, १८, ५)।

** “प्रति यत् स्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात्। अध स्मा नो मघवञ्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्षपी परा दाः॥—इति ऋ॰ सं॰ १, ७, १८, ५।

†† ऋ॰ सं॰ ३, १, ११, ५।

एतन्मम सदन मित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकाल मेवा-गच्छति। अतएव मतः स्तुत्युदीरितारो वयं भक्तः। 'अध' एतस्मात् कारणात् वयं ब्रूमः;— हे 'मघवन्! 'चर्कृतात्' पुनःपुनः क्रियमाणात् एतस्मात् कर्मणः, आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्मान मस्मान् 'परा दाः' पराङ्मुखान् दधीथाः; उपनामय तत् कर्मसाधनानि। कथं च पुनः कर्मसाधनानि? कथं च पुनर्मा परा दाः? 'मघेव निष्षपी' स यथा धनानि नित्यविनिर्गतशेपो विनाशयति। एवम् 'नः' अस्मान् त्वम् 'मा' अवसादयिष्ठाः धनभूतास्तव वय मतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्षपी" निर्गत-पसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते॥

"तूर्णाशम्(१०)"—इति *, अनवगतम्। "उदकं भवति"—इत्य-भिधेयवचनम्। "तूर्णाशं" हि क्षिप्रम्, तत् "अश्नुते" व्याप्नोति, तूर्णाशन मिति प्राप्तम्। अपठितं चैतदुदकनामसु; तेनाप्रती-तार्थम्। प्रति श्रुताय०—०मूतये †। मेधातिथेरार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्याये शस्यते। मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता। हे ऋत्विग्यजमानाः! यन्मया प्रतिश्रुत मार्त्विज्य मुपगच्छता अह मिन्द्रं स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक मुपकरणार्थ मेतस्मिन्कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम्। 'हुवे' आह्वये। 'सुशिप्रं' सुहनुं सुनसं वेन्द्र महम् 'ऊतये' तर्पणाय; अथ वा

---

* १भा० ४१८ पृ० १४ पं०।

† "प्रति॑ श्रु॒ताय॑ वो धृ॒षत् तू॒र्णाश॑ न॒ गि॒रेरधि॑। हु॒वे सु॑शि॒प्र मू॒तये॑॥"—इति ऋ० सं० ६, ३, १, ४।

भवता मात्मनश्च रक्षणायेति स्यात्। कथम्पुनराक्रयामि? "तूर्णाश्नं न गिरेरधि"। यथा 'तूर्णाशम्' 'गिरेः अधि' मेघस्योपरि वर्त्तमान माक्रयन्ति वर्षार्थिनो जनाः। एव माक्रयामीति॥ एव मत्र गिरिसम्बन्धात् "तूर्णाशम्" उदक मित्युपपत्तिः॥

"क्षुम्पम्(११)"—इति *, अनवगतम्। "अहिच्छत्रकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यत्" यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं "क्षुभ्यते" चलति, तस्मात् क्षुपं क्षोभण मिति न्याय्यम्॥ ४(१६)॥

कदा मर्त्त मराधसम्पदा क्षुम्प मिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग। कदा मर्त्त मनाराधयन्तं पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति† कदा नः शृणोति‡ च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चित मेवाङ्कितं भवति निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति॥ ५ (१७)॥

"कदा मर्त्त मराधसं०—०इन्द्रो अङ्ग" §। गोतमस्येय मार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्री। तार्त्तीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'कदा' कस्मिन्काले 'मर्त्तं' मनुष्यम् 'अराधसम्' अनाराधयन्तम्; यः त मिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम्।

---

* १भा० ४१९ पृ० १पं०।

† "मिवावस्फुरसि" ख, ग। "मिवावस्फुरिष्यति" ङ, च।

‡ "श्रोष्यति" ङ, च।

§ ऋ० सं० १, ६, ६, २।

'पदा' पादेन 'स्फुरत्' अवस्फुरिष्यति, अभिहिंसिष्यति स इन्द्रः। "स्फुरति(१५), स्फुलति(१६)"—इति वधकर्मसु पठितम्*। किञ्च। 'कदा नः' कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च 'शुश्रवत्' श्रोष्यति 'गिरः' स 'इन्द्रः', 'अङ्ग' क्षिप्र मित्यर्थः। कदास्माकं परिचरितॄणा मिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः। अनाराधयितॄंश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति? कदा अनाराधयित्राराधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः। स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्रस्यार्थो मया लक्ष्यते; भाष्यं पुनरत्र लोकः "पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरसि"†—इत्येव मधीते; तथा च,—"कदा नः शृणोति गिरः"‡—इति; तदेतत् "क्षुम्प मिवावस्फुरसि"—"शृणोति गिरः"—इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्ज्ञेयो मन्त्रार्थ इति "गिरः अवस्फुरसि"—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षकृतलक्षणाभिसम्बन्धी। मन्त्रस्य "कदा नः शृणोति च गिरः"—इत्येतत् परोक्षकृतः। एव मेतद्भाष्यं दुर्ज्ञेयम्; यद्येष भाष्यस्य सम्यक् पाठः? अथ पुनरसम्यक् पाठः? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः। अहन्तु लक्षये,— यथैष मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात्! —"पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति"—"श्रोष्यति च गिरः"—इति; तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते§। सूक्तेऽपि वास्मिन् कश्चित्

---

* १भा० १८१ पृ० २अ० १९ ख०।

† "मिवावस्फुरिष्यति"—इत्येव तु पाठो दृश्यते ङ-च-पुस्तकयोः।

‡ "कदा नः श्रोष्यति च गिरः"—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र ङ-च-पुस्तकयोः।

§ ङ-च-पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः। तथा च एतस्य वृत्तिग्रन्थस्यानुरोधत एव तत्र तादृशः पाठः कल्पितः, ङ-च-पुस्तकौ च दृष्ट्वनुसारत एव लिखिताविति।

परोक्षकृता ऋचः, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः। अतोऽपि दुरवधार्य्योऽस्य भाष्यस्याभिप्रायः। अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते। तथाचानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति। "क्षुम्प"-शब्देनाहिच्छत्र मभिधीयते॥

"निचुम्पुणः(६२)"—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "निचुम्पुणः सोमो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "निचान्तपृणः"—इति शब्दसमाधिः। स हि निचान्तो भक्षितः "प्रीणाति" ॥ ५ (१७)॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये। अपां जग्मिर्निचुम्पुणः॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा। अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति। निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते॥
॥ ६ (१८)॥

"पत्नीवन्तः सुता इमे०—०निचुम्पुणः। कक्षो नाम आङ्गिरसः, तस्यैव मार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। 'पत्नीवन्तः' पत्नीभिः अद्भिः, तद्वन्तः।

* १भा० ४१९ पृ० ६पं०।

'सुताः' अभिषुताः। 'इमे' सोमाः। 'उशन्तः' "कामयमानाः" इव 'यन्ति' देवान् प्रति, 'पीतये' * कथं नामास्मान् देवाः पिबेयुरित्येव मर्थं कामयमाना इव यन्ति। किं मेतदेव? नेत्युच्यते। पुनःपुनरेष 'निचुम्पुणः' सोमः "अपां" वीर्येण सहितः, तासु तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति 'जग्मिः" एव भवति, गन्तैव भविष्यति ॥ एव मिह सोमाधिकारात् "निचुम्पुण"-शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

"समुद्रोऽपि निचुम्पुणः"—इति "उच्यते"। स हि "निचमनेन" उदकेन "पूर्यते"; उदकं हि निचम्यत इति निचमनम्। ऋग्योऽत्र निगमः ॥

"अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते"। "नीचैरस्मिन् क्वणन्ति" शब्दं कुर्वन्ति। तत्र ह्युक्त मवभृथेष्ठ्योपांश्वेव चरन्तीति निचुम्पुणः। अथ "वा" "नीचैः" अस्मिन् यज्ञपात्राणि "दधतीति" निचुम्पुणः; तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते। "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि" †—इत्यनेनाभिसाद्याप्सु प्रह्वीयन्ते सोमपात्राणि। हे 'अवभृथ' अवभृथदेव! हे वरुण! नीचक्वणन! 'निचेरुरसि' नीचैश्चरणशीलोऽसि। निचुम्पुणो नीचक्वणनो भूत्वा गृहेगृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे। स त्व मेवङ्गुणविशिष्टः "अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्" अवयक्षि नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम्; त

* "वीतये"—इति मूलपाठः।

† "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अव देवैर्देवकृत मेनो यासिषु मव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देवरिषस्पाहि ॥"—इति य० वा० सं० ३, ४८।

मेन:। 'अव' यच्छि 'मर्त्त्यैः' सहितो 'मर्त्त्यक्ततम्' मनुष्यकृतम्, एन: ; 'पुरुरावण:' पुरो: महतोऽपि 'देवरिष:' देवरोषणादस्मात् पाहि॥ एव मत्र "निचुम्पुण"-शब्देनावभृथ उच्यते॥

निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यात:॥

"पदि:(६२)"—इति*, अनवगतम्। "गन्तु:" एष निर्द्देश: कृतो "भवति"। "यत् पद्यते" यस्मादसौ पद्यते गच्छतीत्यर्थ:। अभिधेय: पक्षी; स हि नित्यकाल मेव पतितो भवति॥ ६ (१८)॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति। यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो† महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्त मन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदि मुत्सिनाति। कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः। आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते। आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते बुसम्बुस मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्म्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन् पातयत्युदकं§ रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते॥ ७ (१९)॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ५, ३.

---

* १भा० ४१९ पृ० १५ पं०।

† "सुहिरण्य स्वश्वा" ग, ङ।

‡ "सयनाच्च" ख, च। "मोचनाच्च ततनाच्च सनन्नाच्च" ङ।

§ "यद्वर्षं पातयत्युदकं" क, ख, ग। "यद्वर्षात्पातयत्युदकं" ङ।

सुगुरसत् ०——०सिनाति"* । कक्षीवत आर्षम्। य एव 'सुगुः' भवति, शोभनगुः। स एव 'सुहिरण्यः' भवति। स एव 'स्वश्वः' भवति। 'बृहत्' च महच्च 'अस्मै' 'वयः' 'इन्द्रः' 'दधाति' ददाति। आह, तस्य किम्? इति। उच्यते;—"यस्त्वा ऽऽयन्तं वसुना प्रातरित्वः"। प्रातरागामिन्नतिथे! स हि प्रातःप्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति, तेनैव मामन्त्र्यते — 'प्रातरित्वः!'— इति। 'आयन्तम्' अध्वानं 'वसुना' अन्नेन क्षुधाविप्रशमनेन प्राणरक्षणेन। 'मुचीजयेव' पाशयेव, "कुमारः" 'पदिं' पतितारं पक्षिणम् 'उत्सिनाति' उद्गम्य सिनाति, बध्नाति, प्राणांस्त्वपि सन्नियच्छतीत्यर्थः। यथा हि— अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् क्षुधितोऽन्नसंयोगेन कस्यचिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एव मेतत् स्यात्॥ एव मत्र पक्षी "पदि"-शब्देनोच्यते; स हि अतिक्रममाणः पाशया बध्यत इत्युपपद्यते॥

"मुचीजा मोचनाच्च" सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे। "सयनाच्च" सीयते बध्यते हि तया पक्षी। "तननाच्च"† सा हि पक्षिणो वधार्थं तन्यते। एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं "मुचीजा"—इत्येतदभिधानं भवति॥

"पादु(९४):"—इति ‡, अनवगतम्। "पद्यतेः" —इत्यर्थप्रतीतिः। सा ते जीवातु०——० मुच्यते" §। वसुक्रस्येय मार्षम्। ऐन्द्री।

---

* ऋ० सं० २, १, १०, २।

† ङ-पुस्तकारिक्तेषु सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु "ततनाच्च"—इत्येव पाठः।

‡ १भा० ४१९पृ० १८पं०।

§ "सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्ये।०——०मुच्यते॥"—इति ऋ० सं० ७, ७, १९, ४।

त्रिष्टुप्। महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते। हे यजमान! 'सा' 'ते' तव 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयास्तमयरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं जीवसि इत्यभिप्रायः। यत एव मयैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि;— 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः। 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्' एतादृश मुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः। प्रत्युपकारायास्मै त्व मभ्युद्यच्छस्वेत्यभिप्रायः। अपि च 'समर्ये' सङ्ग्रामे एतस्मिन्, मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्; श्वः अद्य वा मृयेथाः, को हि तद् वेद?— कस्य कदा मृत्युरिति। स त्वं तत्कृतानि शोभनकार्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वास्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः। आह,— का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः? इति। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम्"। 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्व मिद मुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः। 'गूहते' संवृणोति रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम्। किञ्च; 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमन मवभासनेन चरणदानादिकर्त्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णेजयतुः तमः-पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः। 'न मुच्यते' नोपरमतीत्यर्थः। अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः। अतः प्रत्युपकुरुष्वास्मा इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते॥ "बुस मित्युदकनाम" *। "ब्रवीतेः"

* १भा० ९९पृ० १ख० १२ख० (२०)।

शब्दार्थस्य (अदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति। "भ्रंशतेर्वा" तद्धि भ्रश्यते (दि०प०) मेघात्। "यद् वर्षन् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तद्" "रश्मिभिः प्रत्यादत्ते"—इति समासतो भाष्यकारेणाय मस्यार्द्धर्चस्यार्थ उक्तः॥ ७ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)
तृतीयः पादः॥ ५, ३॥

॥ चतुर्थः पादः॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा॥१ (२०)॥

"वृकः[६५]"—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "वृकः" तावत् "चन्द्रमा भवति"; स हि "विवृतज्योतिष्कः" प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद्वृकः। अथ "वा" "विकृतज्योतिष्कः"—इति वृकः; तद्धि तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य †। अथ "वा" विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः; तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात्। एते शब्दसमाधयः॥ १ (२०)॥

---

* १भा० ४२० पृ० १८ पं०।

† सूर्यस्योष्ण मेव ज्योतिरत्रापतितं शीतं भवति, तत एव विकृत मुक्तम्। "अत्राह गोरमन्वत"— इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (२भा० ४७पृ०)।

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि। उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी * वित्तं मे अस्य रोदसी॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां (चार्द्धमासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिजिहीते निचाय्य येनयेन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्टरोगी जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविल्यादित्योऽपि वृक उच्यते यदावृङ्क्ते॥ २ § ॥

"अरुणो मासकृद्०——०रोदसी" ‖ । त्रितस्यैव माप्तस्य कूपे पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम्। पङ्क्तिः। वैश्वदेवी। 'अरुणः' "आरोचनः" आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया। 'मासकृत्' "मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता"। मासशब्दसम्बन्धादर्द्धमासशब्दोऽध्याहृतः; तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति ¶ । "चन्द्रमा" 'वृकः'। आह;—किं करोति? इति, उच्यते;—"पथा यन्तं ददर्श हि" नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः 'पथा' स्वेन मार्गेण 'यन्तं' 'ददर्श' पश्यति "नक्षत्रगणम्";—न मा मन्धकूपे पतितं

* "पृष्ठ्यामयी" ख।

† नैतद् दृश्यते ङ-ख-पुस्तकयोः।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

§ नात्र खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः, खण्डप्रतीकवाक्यविरुद्धा चैषा।

‖ ऋ० सं० १, ७, २२, २।

¶ सूर्यस्यैव मासकर्तृत्वं न तु चन्द्रस्येति मन्वानो भाष्यकारो मासाना मित्यस्यैव व्याख्यान मर्द्धमासाना मित्यादित्यस्माकम्।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदवश्य मस्यास्त्रायेतापदो मा मित्यभिप्रायः *। किञ्च; "उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तम्"। यथा कश्चित् 'तष्टा' तक्षा "पृष्ठरोगी", कश्चिदुच्चं "तद्रुवन्" उच्छेदनास्पदे वयं योज्या न वा?—इत्यनेनोत्कटो भूत्वा 'निचाययति' पश्यति, एवं "चन्द्रमाः" अप्युज्जिहीते "येन" नक्षत्रेण "योक्ष्यमाणः",—असुना मयाद्य योक्तव्य इति। एवं 'निचाय्य' "तष्टा" स्वेन दृष्टात् दर्शनेन। ततस्तदेव "अभिजिहीते", तेनैव सहोदेतीत्यर्थः। एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोर्द्धकायो हि भूत्वा पश्यति †; मया ‡ त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्तमानम्। एव मतो ब्रवीमि;— अपि तावत् हे 'रोदसी!' 'वित्तं' विजानीतं 'अस्य' चितस्यार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः। विदित्वा उत्तरतं मा मस्मात् कूपात् इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र अरुण-शब्दात् मासकृच्छब्दाच्च "वृकः=चन्द्रमाः"। चन्द्रमःशब्दाच्च नक्षत्रगणोऽध्याहृतः, तथार्थोपपत्त्यविरोधात्॥

येषां तु शाखिनां "मा सकृत्"—इत्येतत् पदद्वयं भवति §, तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं मोचयेदस्या आपदः; यथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येवमादि योज्यम्॥

"आदित्योऽपि वृक उच्यते"। "यद् आवृङ्क्ते" यस्मादसौ तम आवृङ्क्ते, तस्माद्वृकः॥ २॥

---

* कूपपतितस्य चितर्षेरिति शेषः।

†,‡ पश्यति चन्द्रः; मया चितेनेति बोध्यम्।

§ तत्पदकारपाठतस्तथैव स्वरश्रुतेरिति भावः।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वा मास्नो यत्सी ममुञ्चतं वृकस्य। आह्वयदुषा अश्विना* वादित्येनाभिग्रस्ता ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं† श्वापि वृक उच्यते विकर्त्तनात्। वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः। उरणमथिः। उरण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा। वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते। शतं मेषान् वृक्ये चक्षदान मृज्राश्वं तं पितान्धं चकारेत्यपि निगमो भवति। जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं‡ जोषयितव्यं भवति ॥ ३ (२१) ॥

"अजोहवीदश्विना०——०विषेण" §। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अजोहवीत्' "आह्वयत्" आह्वतवती "उषाः"। हे 'अश्विनौ!' युवाम्। वर्त्तनशीला 'वर्त्तिका'। कदा पुनराह्वयत्? इति, उच्यते;—'आस्नः' आस्याद्वदेनां 'वां' युवाम् 'अमुञ्चतम्'। 'वृकस्य' आदित्यस्य। उषाः किल "आदित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ" आह्वतवती, "ता मश्विनौ प्रमोचितवन्तावित्याख्यानम्"—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपे-

* "अह्वयदुषाश्विना" क, ग।

† "प्रमुमुचतुरित्याख्यानं" ग, ङ।

‡ "जोष इत्यविज्ञातनामधेयं"—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु। इत्यावित्थैव मेव; परं नैघण्टुके "जोषवाकम्"—इत्येव व्याख्यातम् (१भा०४२०पृ०१८पं०), निगमेऽप्येव मेव।

§ "अजोहवीदश्विना०——०वृकस्य। वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १६, १।

क्षितव्यं मन्त्रार्थनिर्णयाय *। एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम्। किञ्चान्यत्।
"विजयुषा ययथुः सान्वद्रेः"। 'विजयुषा' विजय मिच्छन्तौ युवां 'ययथुः' गच्छथः, 'सानु' समुच्छ्रितम् 'अद्रेः' मेघस्य शिखर मारुह्य। किञ्च; युवा मेव 'जातम्' उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, 'विश्वाचः' विश्वगञ्चनौ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्व मभिप्रच्छाद्य, ततः 'अहतं' हतवन्तौ स्थः; 'विषेण' उदकेनेत्यर्थः॥ यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् †॥

"श्वापि वृक उच्यते", "विकर्त्तनात्" विविध मसौ कृन्तति तस्माद्वृकः। "वृकश्चिदस्य०——०चित्रया धिया" ‡। प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षम्। सतोबृहती। महाव्रते त्वचाशीतिषु विनियुक्ता। 'वृकश्चित्' वृकोऽपि, 'श्वा' सारमेयोऽस्येन्द्रस्य त्रियत एव। 'वारणः' वारयिता शत्रूणाम्। किं मुनान्यान्युपकरणानि? 'उरामथिः' "उरणमथिः"; उरान् मेषान् यो मथ्नाति स उरामथिः। स पुनरस्येन्द्रस्य 'आभूषति', 'वयुनेषु' प्रज्ञानेषु; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं शत्रूनिति, तदैवासौ आभूषति। यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्, हे 'इन्द्र!' 'सः' त्वम् 'इमम्' 'नः' अस्माकं 'स्तोमम्' उपश्रुत्य 'आगहि' आगच्छेमं यज्ञं 'प्र' प्रकर्षेण 'चित्रया' चायनीयया कमनीयया 'धिया' बुद्ध्या॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते §। तत्पुत्रनप्तृभिश्च देवानां

* "आश्नो वृकस्य वर्त्तिका मभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम्।"—इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायणीयं द्रष्टव्यम्।

† ऋ० सं० १, ८, १०, ४; १९, १.—एताहचौ पर्य्यालोच्यावित्यर्थः।

‡ "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति। सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, ४९, ३,।

§ "किमिच्छन्ती सरमा (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—इत्यादौ द्रष्टव्यम्।

भवितव्यम्, तस्मात् स्यापि वृक उच्यत इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारण्यकाणां परिग्रहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः ;—वृकस्यिदस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात्। उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृतः ;—आगहीन्द्रेत्यस्मान्मध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च। देवता किल परोक्षा स्तूयमाना प्रत्यक्षीभवति। तदेतत् सर्वेष्वेवंलक्षणेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ;— "उरणः = ऊर्णावान्" ऊर्णया तद्वान् "भवति"। "ऊर्णा पुनर्वृणोतेः"। इति विग्रहप्रसक्तम्। ता अपि शीतत्राणार्थं विभ्रियन्ते। "ऊर्णोतेर्वा" आच्छादनार्थं स्यात्, ताभिराच्छन्न उरणो भवति ॥

"वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते" येषा वृद्धं वाश्यते,–शिवा, सापि वृक्युच्यते ; विकर्त्तनादेव। "शतं मेषान्० —— ०भिषजावनर्वन्"*। अजोह्वीदित्यनया समानार्षेयम्। 'शतं मेषान्' 'वृक्ये' शिवायै, तया वाशिते सति परितुष्टः 'चक्षत्' व्यादिष्टवान् 'दानम्'। येयमेवं शोभन मभिप्रस्थितानामस्माक मर्थसिद्धये वाश्यते, तस्यै, शतं मेषाणां दीयता मित्येव माज्ञापितवान्। 'ऋज्राश्वम्' ऋज्राश्वो नाम राजपुत्रः, तम्। 'तं च' पुनरेवं व्यादिष्टवन्त मतिसाहसिकोऽयमिति 'पिता' कुपितः, शापेन 'अन्धं' 'चकार' कृतवानित्यर्थः। 'तस्मै' एव मन्धीभूताय पितुरभिशापेन, 'अक्षी' अक्षिणी, 'नासत्यौ' अश्विनौ देवौ, 'विचक्षे' विगतदर्शनाय 'आधत्तम्'। 'दस्रौ' दर्शनीयौ अश्विनौ। 'भिषजौ' देवभिषजौ। भयसादयितारौ, 'अनर्वन्' चक्षुः

---

* "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार। तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥"—इति ऋ० सं० १, ८, ११, १।

अधन्तम् अनाश्रित मन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मत्र मेषसम्बन्धाद्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् "वृद्धवाशिनी वृक्युच्यते"—इत्युपपद्यते ॥

"जोषः(६६)"—इति *, अनवगतम् । "अविज्ञातनामधेयम्"—इत्यभिधेयवचनम् । "जोषयितव्यं भवति"—इति शब्दसमाधिः । जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्पष्टत्वात् ॥ २ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा । जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा† । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे‡ कृत्तिरिवेतीय मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्र मप्युपमार्थे वा । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति§ । श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितम्‖ भवति । कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने कृत मिव श्वघ्नी

---

* १भा० ४२० पृ० १८ पं० "जोषवाकम्"—इति ।

† "यशो वान्नं वा" ङ, च । वृत्तौ तु "यशोऽन्नं वा"—इत्येव ।

‡ "मन्तरिक्षं" क, ख, ग ।

§ "कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं बिभ्रदा गहीत्यपि निगमो भवति"—इति ङ-च-पुस्तकयोः; परं वृत्तिविरुद्धः ।

‖ "पुनराप्नुतं" क, ख, ग । "पुनराहृतं" ङ ।

विचिनोति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः* मम मिति परिग्रहार्थीयं सर्व-नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

"य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०——०भक्षयथस्य न" †। भरद्वाजस्येय मार्षम्। बृहती। हे 'इन्द्राग्नी!' 'यः' यजमानः 'सुतेषु' अभिषु-तेषु सोमेषु 'वां' युवां 'स्तवत्' "स्तौति" 'तेषु' कर्मसु 'ऋता-वृधा' सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा। "तस्य" युवाम् "अश्नी-थः" स युवयोः बहुमत इत्यभिप्रायः। "अथ" पुनः "योऽयम्" "जोषवाकम्" अविज्ञातं किमपि उपांशु "वदति" "विजञ्जपः" केवल मुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव; न कर्मकारीत्य-भिप्रायः। तस्य 'जोषवाकं वदतः'। 'पज्रहोषिणा' हे "प्रार्जितहो-षिणौ!" प्रभूतयागौ! "यदिन्द्रस्य अग्निस्य भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्माद् ब्राह्मणस्य राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणा मिति ह विज्ञा-यते"। 'देवा' हे "देवौ!" 'न भक्षयथस्य' न कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथः; तेन युवयोर्नासौ बहुमत इत्यभिप्रायः। अत्र "जोषवाकं वदतः", "न भक्षथः"—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु स्तौति, तस्य न भक्षथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण॥ एव मत्र विजञ्जपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभाव्यात् "जोषवाक"-शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते ॥

---

* "कितवान्वाशीर्नामकः"—इत्येव मेव पाठः सर्वत्र ङ-पुस्तकातिरिक्तेषु; इत्थं तु ङ-पुस्तकानुसारत एव।

† ऋ० सं० ४, ८, २५, ४।

"छन्तिः(१७)"—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "छन्ततेः"—इति धातुनिर्द्देशः। "यशोऽन्नं वा"—इत्यर्थवचनम्। कर्त्तन मिति न्याय्यम्; यशो हि द्विषतां मर्म्माणि छन्तति, अन्न मप्यसम्यगुपयुक्त मायुरेव छन्तति। "त मुत्वा नून०——०मा अश्नवन्" †। नृमेधमः प्रियमेधसश्चेय मार्षम्। सतोबृहती। ऐन्द्री। चतुर्विंशादिषु सात्रिकेष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनियुक्ता। 'तम् उ त्वा' हे 'असुर' प्रज्ञावन्! 'प्रचेतसं' विदृद्धप्रज्ञानं 'राधः' धनं स्व मिव पित्र्यं 'भागम्' उत्पन्नप्रणयत्वाद् 'ईमहे' तच्चोदेहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः। किञ्च; 'महीव छन्तिः' महदिव यशः, महद् वा अन्नम् 'शरणा' शरणम्, गृहम्। 'ते' तव हे 'इन्द्र!' यद् "अन्तरिक्षलोके", तदहं 'प्राश्नवम्'। किञ्च; 'ते' तव 'सुम्ना' सुम्नानि बलसम्बन्धानि सुखानि, त्वद्भोग्यानीत्यर्थः। यद्वा; सुम्नानि, सुखसाधनानि; अप्सरःप्रभृतीनि प्राश्नुया महम्। तदहं सोमं सुन्वानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्य मश्नुयाम्, देहपातोत्तरकाल मिह चामुत्र चैतत् नः फलद्वय मस्तु त्वत्त इत्यभिप्रायः। यशो हि विस्तीर्णं भवति, तेन हि गृहस्योपमान मुपपद्यते। यदनुप्रविष्टानाम् अशनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम् प्राश्नुया मित्येव मन्त्रेणाप्युपपद्यते॥

"इयम् अपि इतरा छन्तिः एतस्मादेव"। सूत्रमयी कन्थेति या

---

* १भा० ४२१ पृ० १पं०।

† "त मु त्वा नून मसुर प्रचेतसं राधो भाग मिवेमहे। महीव छन्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्नवन्॥"—इति ऋ० सं० ६, ६, १२, ६।

प्रसिद्धा, साप्येतस्मादेव कृन्ततेः ; सा हि वस्त्रावयवैः सूचैर्ग्रथिता* भवति। "उपमार्थे वा" चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते। तयेतरा सूत्रमयी उपमीयते, विकर्त्तनसामान्यात्। कृत्ति रिव कृत्तिः कन्था। "कृत्ति- वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा"—इति। व्याख्यातोऽय मष्टमेऽध्यायो निगमः‡॥

"श्वघ्नी(६८)"—इति§, अनवगतम्। "कितवो भवति"—इत्यभि- धेयवचनम्। "स्वं हन्ति"—इति शब्दव्युत्पत्तिः। स्वहा इति न्याय्यम्। विग्रहप्रसङ्ग सुच्यते;—"स्वं पुनराश्रितं भवति"; तद्धि स्वामिन माभिमुख्येन श्रितं भवति स्वत्वेन। "कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति॰ ——॰नूतनः"॥। कृष्णस्याङ्गिरसस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। जगती। तार्त्तीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। यथात्र कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः 'कृतं विचिनोति', 'देवने' आस्तारे; अपि नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम्। 'मघवा' इन्द्रः 'संवर्गम्' उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बहूनां मेघानां मध्ये, विचिनोति,—कतमस्त्वेषां मेघाना मुदकदाने समर्थः? इति, तं विज्ञाय यदजहत्। 'सूर्यम्' सुष्ठु ईरयितार मपाम्। 'न' 'तत्', 'ते'

---

* "कृत्तैर्ग्रथिता"—रोथ्-सम्पादितवृत्तिपुस्तकपाठः।

† यास्कीयवृत्तीये इतियावत्। १भा॰ ३५६ पृ॰ ८पं॰—३५८ पृ॰ ३पं॰ द्रष्टव्ये।

‡ ङ-च-पुस्तकयोर्नैष निगमो दृश्यते; तत्र त्वय मस्ति,—"कृत्तिं वसान (य॰ वा॰ सं॰ १६, ५१)"—इत्यादि।

§ १भा॰ ४२१ पृ॰ ७पं॰।

‖ "कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत्। न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः॥"—इति ऋ॰ सं॰ ७, ८, २४, ५।

तव 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं शकत्'। तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुं मशक्तः। 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः। न पूर्वे चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः। कृतसम्बन्धाद् देवनसम्बन्धाच्च "श्वघ्नी = कितवः"—इत्युपपद्यते॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः; अत्र चोक्तः समाधिः॥

निगमप्रसक्त मुच्यते;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवास्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः"; स हि नित्यकाल मेव दिदेविषुः प्रतिदेवितृभिः, कितवैः पृच्छते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव। अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येव मसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः; स हि तस्मादेव माशासनात् "आशीः"-निमित्त-"नामकः" कितव एवासौ बभूव॥

"समम्(१९)"—इति *, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम"। तत् पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वसमसिमेत्यनुच्चानि"—इति ह्युक्तम्†। विप्रतिपन्नस्वरत्वादत्र भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण॥ ४ (२२)॥

मा नः समस्य दूढ्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः। ऊर्मिर्न नाव मा वधीत्॥ मा नः सर्वस्य दुर्द्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरू-

---

* १भा० ४२१पृ० ११पं० "समस्य"—इति।

† फि० सू० ४पा० ९।

र्णोतेर्नौः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कथ मनुदात्त-प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवति। उतो समस्मि-न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकर्मा। उरुष्या णो* अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-तिर्रक्षाकर्मकः†। अथापि ‡ प्रथमाबहुवचने। नभन्ता मन्यके समे॥ ५(२३)॥

"मा नः§ समस्य०——०मा वधीत्"। विरूप आङ्गिरस एता माग्नेये सूक्ते ददर्श। गायत्री। आग्नेयी। दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवने आद्ये सूक्ते विनियुक्ता। हे भगवन् अग्ने! युष्मत्प्रसादात् 'मा नः' मास्मान्, 'समस्य' सर्वस्यैव, 'दूढ्यः' दुर्धियः पापधियः, 'परिद्वेषसः' सर्वतो द्वेष्टुः, सम्भूतः, 'अंहतिः' वध इत्यर्थः। 'ऊर्मिर्न' ऊर्मिरिव, यथोर्मिर्नाव माभिमुख्येन गत्वा वधयति; मैव मंहतिरस्मान् द्वेष्यप्रहितोऽवधीदिति॥ एव मत्र सर्वस्मादेव द्वेष्टुर्वधानभीष्टत्वात् "समस्य"—इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते॥

"ऊर्मिः, ऊर्णोतेः" आच्छादनार्थस्य; सा ह्याच्छादयति तीर मुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति। "नौः प्रणोत्तव्या भवति" पारगमनाय; "नमतेर्वा" स्यात्; सा हि प्रह्वीभूतेव भवति, पारगमनाय॥

---

* "०रुर्मीत्रुष्याणो" ङ।
† "मुरुष्यती रक्षाकर्मा" ङ, च।
‡ "रक्षाकर्माथापि" ङ।
§ ऋ० सं० ६, ५, २५, ४।

आह; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् "अनुदात्तप्रकृति" अनुदात्तस्वभावम्, "तत् कथं नाम स्यात्?" "अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः, उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति। उच्यते;–"द्रष्टव्यं तु" एतद्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् "भवति"॥

आह; क्व पुनरस्य व्ययो दृष्टः? इति, उच्यते;—"उतो सम-स्मिन्ना शिशीहि नो वसो—इति सप्तम्याम्" व्ययो दृष्टः। "विद्मा सखित्व मुत॰ —— ॰गोमति"*। सौभरेरार्षम्। सतोबृहती। ऐन्द्री। आख्याने विनियुक्ता। 'विद्म' विजानीमो वयं 'सखित्वं' सखिभावम्। 'उत' अपि च। हे 'शूर' वज्रिन्! इन्द्र! 'भोज्यं' भोग्यम् अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं 'आ ईमहे' आभिमुख्येन त्विता याचामहे,— 'ते' तव यानि धनानि। किञ्च; 'उतो' अपि च 'समस्मिन्' सर्वस्मिन् 'शिशीहि नः' देहि अस्माकं हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र!। क्व पुनराशिशीहि नः? इति,—'वाजे' अन्ने इत्यर्थः। हे 'सुशिप्र' हे सुनस!, अथवा हे सुहनो! 'गोमति' गोभिस्तद्वति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः॥ एव मत्र समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः॥

"उरुष्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्" व्ययो दृष्टः। "स नो बोधि॰—॰समस्मात्"†। श्रुतबन्धोरार्षम्। आग्नेयी।

---

* "विद्मा सखित्व मुत शूर भोज्य१ मा ते ता वज्रिन्नीमहे। उतो समस्मिन्ना-शिशीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति॥"—इति ऋ॰ सं॰ ६, २, ९, २।

† "तं त्वा॰——॰सखिभ्यः। स नो बोधि श्रुधी हव मुरुष्याणो अघायतः सम-स्मात्॥"—इति य॰ वा॰ सं॰ ३, २६।

द्विपदा। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता। यः त्वमेवम्प्रभावः, यथा-प्रभावं त्वां वय मवोचाम। 'सः' त्वं हे भगवन्नग्ने ! 'बोधि' बुध्यस्व 'नः' अस्माक मभिप्रायम्। 'श्रुधी' शृणु च 'हवम्' आह्वान मिदम्। आहूतश्च 'उरुष्याणः' उपगम्यास्मान्, 'अघायतः' पाप मिच्छतः 'समस्मात्' सर्वस्मात् पाहि। एव मत्र समस्मादिति पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः॥

तस्मात् व्ययदर्शनाद्दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्त-प्रकृतित्वेपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते *॥ ५ (२३)॥

ह॒विषां जा॒रो अ॒पां पिप॑र्त्ति॒ पपु॑रिर्न्नरा। पि॒ता कुट॑स्य चर्ष॒णिः॥ हविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरि-रिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शम-यतेर्वा शातयतेर्वा। उ॒ग्रो यः शम्बः॑ पुरुहूत॒ तेनेत्यपि निगमो॒ भव॑ति। केपयः कपूया भवन्ति कपूय मिति पुनाति कर्म्म कुत्सितं दुष्पूयं भव॑ति॥ ६ (२४)† ॥

"कुटस्य(७०)", "चर्षणिः(७१)"—इति ‡, एते अनवगते। "कृतस्य", "चायिता"—इत्येतौ शब्दसमाधी। एक एव निगमः।—"ह॒विषां जा॒रो०—०चर्ष॒णिः"—इति §। प्रस्कण्वस्यार्षम्। आश्विनी। प्रात-

* अथापीत्यादि मूल मव्याख्यात मेव स्थितम।

† एतदन्त एव चतुर्थः पादः केषुचिद् रोथ्सदृष्टपुस्तकेषु (रोथ्०मु० २१०पृ०)।

‡ १भा० ४२१पृ० १८ पं०।

§ ऋ० सं० १, २, २२, ४।

रनुवाकाश्विनयोः श्रूयते। हे 'नरा' नरौ! अश्विनौ! युवाम्। एषः "आदित्यः", 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः। 'कुटस्य' "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः। 'चर्षणिः' "चायिता" द्रष्टा, बुद्ध्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम्। 'अपां जारः' अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो* जरयिता, शोषयिता। 'पपुरिः' च पूरयिता च। प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति' पूरयति वा प्रीणयति वा। यौ युवा मेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्येथे, प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माक माशिषं समर्द्धयत मित्येव माशीर्योज्या॥ एव मत्र "कुटस्य-चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायिते-त्येव मुपपद्येते॥ नरावत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते†, तयोश्चोदकेना-दित्यः पूरयिता। तस्मादादित्यविषयिता चर्षणिशब्दस्य; तस्य च बुद्ध्यधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व मुपपद्यते॥ 'पिपर्त्ति'-'पपुरिः'—इत्येव मेतौ निगमस्थौ शब्दौ "पृणात्यर्थौ वा प्रीणय-त्यर्थौ वा"॥

"शम्बः(७१)"—इति‡, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्यभिधेय-वचनम्। "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधी। "आराच्छत्रु॰—॰वाजरत्नाम्"§। कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्षम्। त्रिष्टुप्।

---

* "उद्यन् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याच-क्षते।"—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ६।

† "तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके"—इति प० दै० का० ६, १, १।

‡ १भा० ४२२ पृ० १पं०।

§ आराच्छत्रु मप बाधस्व दूर मुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन। अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम्॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, २२, २।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूत! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं वर्त्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपबाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः। आराच्छब्दो ऽत्र समीपार्थवाची। अन्यत्रापि चोक्तम्,—"आरात् प्राग्वंशादुदयास्तमयौ"—इति। किं पुनरपबाधस्व? 'उग्रो यः शम्बः' उद्गूर्णो यो वज्रः, तेन अपबाधस्व। किञ्च; तं दूर मपबाध्य 'अस्मे' अस्मभ्यं 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्वत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम्। अपि च 'गोमत्' गोभिस्तद्वत्—पश्वादिभिः। किञ्च; स त्व मेतदेवङ्गुणक मस्मभ्य मन्नं ददन् 'कृधि' कुरुष्व इमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाजरत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः। धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—'धीः, शची"—इति *। एव मत्रापबाधनसम्बन्धात् "शम्बः"—इत्येतद् वज्रनामेत्युपपद्यते। अपठित मेतद्वज्रनामसु †,—इत्यतोऽप्रसिद्धार्थम्; तस्यैवम्प्रकरणादर्थसिद्धिर्भवति॥

"केपयः(७२)"—इति ‡, अनवगतम्। "कपूयाः" ह्येते सन्तः केपय इत्युच्यन्ते। आह;—"कपूयम्"—"इति" कि मुक्तं भवति? उच्यते;—यदेतत् पापकारी प्रायश्चित्तेन "पुनाति कर्म कुत्सितम्", यच्च तद् "दुष्पूयं" दुष्पावं "भवति" पूयमान मपि, एतत् कपूय मित्युच्यते॥ ६(२४)॥

---

* १भा० २ख० १ख० (११), (१२)।

† १भा० २८६ पृ० २ख० २० ख० (१)—(१८)।

‡ १भा० ४२२ पृ० ४पं०।

पृथ॒क् प्राय॑न् प्रथ॒मा दे॒वहू॑तयो॒ऽकृ॑ण्वत श्रव॒स्या॑नि दु॒ष्टरा॑। न ये शे॒कुर्य॒ज्ञियां॒ नाव॑ मा॒रुह॑ मी॒र्मैव ते न्य॑विशन्त॒ केप॑यः॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि† यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोढुं‡ मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोढुं§ मीर्मैव ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव॥ ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समीरिततरो¶ भवति। ए॒ता विश्वा॒ सव॑ना तूतु॒मा कृ॑षे स्व॒यं सू॑नो सहसो॒ यानि॑ दधि॒षे। एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्वांसच मंहसस्त्राणं** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा॥ ७ (२५)॥

"पृथक् प्रायन्०—०केपयः" ††। पूर्व्ययैव समानार्षविनियोगा; इयन्तु जगती। 'पृथक् प्रायन्' 'पृथग्' भूता एव विद्या-

---

* "पृथतेः" क। "(पृथक् प्रथतेः)" च।

† "०ह्वयन्ताकुर्वतः श्रवणीयानि" क, ख, ग।

‡,§ 'मारोढु" च।

|| "ऋणेनैव" क, ख, ग।

¶ "समीरिततमो" ङ।

** "मंहसत्राणं" क, ख, ग।

†† ऋ० सं० ७, ८, २७, १।

कर्मानुरूपेण; देवयानेन पथा, पितृयानेन वा 'प्रापन्'। हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते। 'प्रथमाः देवहूतयः' ये मुख्या देवाना माह्वातारो यत् कर्मसु। किञ्च; 'दुष्टरा' "अन्यैः" असद्भिर्दुस्तराणि। 'अवस्यानि' "श्रवणीयानि यशांसि" 'अकृण्वत' अकुर्वत। किञ्च; 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञियां नावम्*', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न शेकुः' नाशक्नुर्वन्। अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोढुं किन्तर्हि? विषयप्रधानाः, कपूय मेव दुष्पूय मेव कर्म चक्रिरे; तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'ईर्मैव' "इहैव" लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त'। तदुक्तम्;—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोह्यत्†, ते कपूयां योनि मापद्येरन्;—श्वयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि‡॥ एव मत्र न ये शेकुः यज्ञियां नाव मारोढु मित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"— इत्युपपद्यते॥

---

* "यज्ञो वै सुतर्मा नौः, कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ र्वाग्वै सुतर्मा नौ र्वाच मेव तदारुह्य तया स्वर्गं लोक मभिसन्तरन्ति।"—इति ऐ० ब्रा० १, २, २। किञ्च; "तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवते ये संवत्सरं द्वादशाहं वासते। तद्यथा सैरावती नावं पारकामाः समारोहेयुरेव मेवैतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति।"—इति ऐ० ब्रा० ६, ४, ५।

† "अभ्यास मनुभूय"—इत्येव मेव हस्तिपुस्तकपाठः परं मूलविरुद्धः।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशोहयत, ते रमणीयां योनि मापद्येरन्; ब्राह्मणयोनिं वा, क्षत्रिययोनिं वा, वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा०——० चण्डालयोनिं वाथैतयोः पथोर्न कतरेणाचन, तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति; जायस्व-म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्।"—इति छा० ब्रा० ७, १०।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते ;—“ईर्म इति बाहुनाम”—इति, स हि “समीरिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

“तुतुम्-आकृषे[७४]”—इति*, एते अनवगते । “तुतुम्”—इत्यस्य “तूर्णम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य “उपाकुरुषे”—इति शब्दसमाधिः । “एता विश्वा०—०वचः” † । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येय मार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते निविद्धानीये महाव्रते महदुक्थे शस्यते । ‘एता’ एतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि । त्व मुपागम्य तेनतेन देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह ; कतमानि पुनः स्थानानि ? उच्यते ;—“स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे” । हे ‘सूनो सहसः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘स्वयम्’ एव ‘दधिषे’ धारयसि, तानि त्व मेव कुरुषे । यत एवं कुरुषे, अत एव त्व मेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः । अत एतस्मात् कारणात् ‘वराय’ वरयितव्याय, ‘ते’ तव, ‘पात्रम्’ एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः । ‘धर्मणे’ धारयित्रे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च कृत्स्नः, तवैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चान्नं‡, तवैव । ‘उद्यतं’ चैतदनेकप्रकार मपि स्तुतिलक्षणं ‘वचः’ तवैव । एव मत्र शब्दसारूप्यात् “तुतुम्”—इत्येष शब्दः तूर्ण मित्येव मुपपद्यते । करणसम्बन्धाच्च ; यद्धि कर्म, तूर्ण मेव करण मिष्यते कर्तृभिः तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपग-

---

* १भा० ४२२ पृ० ९पं० ।

† “एता विश्वा०—०दधिषे । वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ९, ६ ।

‡ “स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते”—इति छा० आ० ९, ९ ।

स्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-शब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः ॥

अत्र "सूनो! सहसः"—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाग्नेयी मेता मृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्षते; अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत इति। तथा हि प्रकरणविरोधो भवति। सूक्तं ह्येतदैन्द्रम्। ऐन्द्रत्वे लस्य "सूनो!"-"सहसः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेवताभावेन; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः, प्राणस्तु पुत्रः;—इत्येव सुपपद्यते पितृ-पुत्रभावः। तदुक्तम्;—"प्राणो वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति* ॥

"अंसत्रम्(७५)"—इति †, अनवगतम्। विकल्पतस्यानेकार्थम्। "अंहसः त्राणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभिधेयवचनम्; ताभ्यां हि पुरुषाः साङ्ग्रामिकाः, अंहसस्त्रायन्ते। आख्यानप्रसक्त मुच्यते;—"कवचं, कु-अञ्चितं भवति" कुटिल मञ्चितम्; स हि तस्य स्वभावः। अथ वा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं "भवति"। अथ वा "कायेऽञ्चितम्" तद्गतं "भवति" ॥७(२५)॥

प्री॒णी॒ताश्वा॑न् हि॒तं ज॑याथ स्वस्ति॒वाहं॒ रथ॒ मित् कृ॑णुध्वम्। द्रो॒णा॑हाव मव॒त मश्म॑चक्र मंस॑त्रकोशं सिञ्चता नृ॒पाणा॑म्॥ प्रीणीताश्वान्त्सुहितं‡ जयथ जयनं

---

* "प्राणो वा०——०प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति"—इति का० ब्रा० ९,९।

† १भा० ४२२ पृ० १४ पं०।

‡ "प्रीणीताश्वान्सुहितं" क, ङ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतोऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र मिति वांसचकोश मंसत्राणि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्यय मपीतरः कोश एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते काकुदं तात्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्नुदतीति† वा कोकूयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो ‡) जिह्वा जोहुवा तालु तरते स्तीर्णतम मङ्गं लततेर्वा स्याद् (लम्बकर्म्मणो §) विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्ययः॥८ (२६)॥

"प्रीणीताश्वान्०—०नृपाणम्" ‖। बुधस्य सोमपुत्रस्येय मार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। 'प्रीणीत' प्रीणयत यवसोदकादिना। एतान् 'अश्वान्' उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः। प्रीणयित्वैतानश्वानेभिरश्वैरुप-जातवीर्यैः 'हितं' "सुहितं" 'जयाथ' "जयथ", "जयनं वो हित

---

* "मंसत्राणि व" क ख, ग। "मंसत्रणि वः" च।
† "एनान्नुदतीति" क, ख, ग।
‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
§ नैतद् दृश्यते ङ-च-पुस्तकयोः।
‖ ऋ० सं० ८, ५, १९, १।

मस्तु" अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,— यत्र सुहृद्भ्रातृपुत्रादयो हन्यन्ते। 'स्वस्तिवाहम्' अभिपूजितवाहं 'रथं' 'कृणुध्वम्' "कुरुध्वम्"; हे देवाः! एव मेतां साङ्ग्रामिकी मितिकर्त्तव्यतां कृत्वा 'द्रोणं' "द्रुममयम्" एतम् "आहावम्" आहावस्थानीयं रथं कृत्वा; 'अवतम्' एतं सङ्ग्रामरूपम्। 'अश्मचक्रम्' "अशनचक्रं" व्यापनचक्रं; व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्तानि चक्राणि शत्रूणाम्। अथ वा "असनचक्रम्" अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि। 'अंसत्रकोशम्' "अंसत्राणि" धनूंषि, कवचानि वा "कोशस्थानीयानि" तत्र "सन्तु"। तैः 'सिञ्चत' उत्सिञ्चतैनं सङ्ग्रामकूपम्। 'नृपाणं' "नरपाणम्", नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते। एव मत्र "कूपकर्मणा" अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धर्चे किञ्चित् साधर्म्येण "सङ्ग्राम मुपमिमीते" मन्त्रदृक्॥ एव मत्र सङ्ग्रामोपमासम्बन्धादुत्सेचनसम्बन्धाच्च "अंसत्र"-शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते॥

ततः "आहावः, आह्वानात्"—इत्येतद्यथाऽस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम्। आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः*। इदं त्वन्यत्,—"आवहः, आवहनात्"—इति अस्यैव विपरिणम्यते। उह्यतेऽस्मिन्नुदक मित्यावहः। "अवतः" कूपः; स हि खन्यमानो "महानवाततः" अवाङ्कतितो "भवति" गत इत्यर्थः। 'अंसत्रकोशम्'—इति कोश-शब्दो विग्रहप्रसक्तः "कोशः कुष्णातेः"—इति। "विकुषितः" स विविधं कुषितो "भवति" चर्म्मकोशः, शुषिरत्वात्। "अय मपीतरो द्रव्यकोशः",

---

* "अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्होतृषु वदिष्यमाणस्तदाहावस्य रूपम्।"—इति ऐ० ब्रा० ५, ४, ६।

"एतस्मादेव" कृष्णातेः। "सञ्चयः" सञ्चयकोशः। स हि "आचितमात्रः" मात्राभिः आचितो "भवति", "महत्त्वात्" ॥

"काकुदम्[७६]"—इति *, अनवगतम्। "तालु—इत्याचक्षते"—इत्यभिधेयवचनम्। "जिह्वा, कोकुवा"—इत्युच्यते; "सा" हि कोकुवाख्या जिह्वा, "अस्मिन्" तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं मुहुर्मुहुः "धीयते", तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते। "जिह्वा कोकुवा" कथं स्यात्? इति, उच्यते;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वायाः कोकुवात्वम्। "कोकूयमाना" तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि "वर्णान् नुदति"; तस्माद्वा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात्। आह;—जिह्वैव तावत् कस्मात् "जिह्वा"—इत्यभिधीयते? इति, उच्यते;—सा हि "जोहुवा" सती जिह्वेत्युच्यते। तया प्राणिनोऽन्न मात्मन्येव जुह्वति; तया आह्वयतीति वा जोहुवा। अथ "तालु" कस्मात्? उच्यते;—"तरतेः" धातोः; तद्धि "तीर्णतरम्" इतराङ्गेभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति। "लततेर्वा स्यात्", "वीपरीतात्" आद्यन्तवैपर्य्येण,—"यथा तलम्"—इति। समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्टप्रतीत्यर्थम्। अस्यैव लततेर्लवनार्थस्य "लता"—इत्येतच्छब्दरूपम् "अविपर्ययः" अविपर्ययेण भवति ॥ ८ (२६)॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरा मिव ॥ (सदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्रा[illegible]ायानुक्षरन्ति

---

* १आ० ४२२ पृ० १९ पं०।

काकुदं सूर्म्यं सुषिरा मिवेत्यपि निगमो भवति॥*)
(सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणात् यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुक्षरन्ति सूर्मि† कल्याणोर्मि‡ स्रोतः सुषिर मनु यथा§ बीरिटं तैटीकिरन्तरिक्ष मेव माह॥ पूर्वं वयते¶ रुत्तर मिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन् भांसि वा** तदेतस्या मृच्युदाहरन्त्यपि†† निगमो भवति‡‡)॥ ९ (२७)§§॥

"सुदेवो असि०—०सुषिरा मिव"‖‖। प्रियमेधस आर्षम्। अनुष्टुप्। हे "वरुण!" "सुदेवः" शोभनस्त्व मसि देवः। 'यस्य'

---

* ङ-च-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः।

† "सूर्मि" ङ।

‡ "कल्याणोर्मिः" ग, ङ।

§ "मनु यस्य" ग।

‖ "मेव माह" ङ।

¶ "पूर्वं वेते" ग, ङ।

** "भान्तीति वा" ग।

†† "मृच्युदाहरन्तित्यपि" ग, ङ।

‡‡ क-ख-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः।

§§ सुदेवस्त्वं कल्याणदान इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठो दृष्टावननुभूतोऽपि क-ख-ग-पुस्तकेषु दृष्टत्वादिहोपन्यस्तः। सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठस्तु क-ख-पुस्तकयोरदृष्टोऽपि दृष्टावनुभूयते, ङ-च-पुस्तकयोश्च दृश्यत एवेतीहोपन्यस्तः। ग-पुस्तके तु क-ख-पुस्तकादृष्टीतो ङ-च-पुस्तकादृष्टीतश्चोभावेव पाठौ यथेह स्थितौ, एव मेव पूर्वापरीभूतौ दृश्येते। तथा च ग-पुस्तकानुसारत एवासौ खण्डोऽत्र मुद्र्यते सर्वपाठप्रदर्शनायेति।

‖‖ ऋ० सं० ६, ५, ७, २।

'ते' तव, एताः 'सप्त सिन्धवः' अन्तरिक्षनद्यो वा वक्ष्वाङ्क्षेत्येवमाद्याः; "अम्बा नामासि, तितुचा नामासि, अभ्रपत्नी नामासि, मेघपत्नी नामासि, वर्षयन्ती नामासि, पुरस्तादरुन्धा नामासि"—इति सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः। समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन्। 'काकुदं' तालु, 'अनुक्षरन्ति', 'सूर्म्यं सुषिरां' नगरोदकनिःसरणभूमिम् 'इव'; सर्वतः समस्रुवतेत्यभिप्रायः॥ एव मत्र सिन्ध्वनुक्षरणसम्बन्धात् "काकुदं = तालु"—इत्युपपद्यते। दुर्वचनत्वं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम्। अन्यासु हि ऋक्षु या एतस्मिन् प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्काराण्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नैय मृगधीता स्यात् *॥

"बीरिटम्(७७)"—इति †, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वात् सर्व एव बिभेति। तदेवं भी-तननं सद् बीरिट मित्युच्यते। अथ वा भासोऽत्र नक्षत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् बीरिट मित्युच्यते। गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम् ‡॥ ८(२७)॥

प्र वा॑वृजे सुप्र॒या ब॒र्हिरे॑षा॒ मा वि॒श्पती॑व॒ बीरि॑ट इयाते। वि॒शा म॒क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न्॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषा मेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिट मन्तरिक्षं

* सिन्धु-सूर्मिशब्द-व्याख्यानेऽन्यव्याख्याते एव स्थिते।
† १भा० ४३२ पृ० ६पं० "बीरिटे"—इति।
‡ इहापि नैरुक्त मव्याख्यात मेव स्थितम्।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात् सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्या मभिह्रुतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वाऽच्छाभेराप्तु मिति शाकपूणिः पर्शं सी मिति व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुञ्चितो भवतीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्व मेयादित्यपि निगमो भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पक्व मौषध मागच्छत्विति त्यागच्छत्विति† ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः‡ ॥ ५. ४.

"प्र वावृजे सुप्रया०—०नियुत्वान्" §। वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । 'प्रवावृजे' "प्रवृज्यते" प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । 'सुप्रयाः' "सुप्रयाणं" सुप्रगमनं, यत् सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णे तस्मिन् । "आविश्पतीव वीरिट इयाते" । "आ इयाते" 'विश्पती' "सर्वस्य" जगतः "पातारौ वा पालयितारौ वा" धात्वन्यत्व मर्थैकत्वम् । 'इव' पादपूरणः; एवेत्येतस्यार्थे वा । क्व पुनरवस्थितौ एयाते?

---

* "व्याख्याताः । एन" च ।

† "मौषध मागच्छत्विति" च ।

‡ रोथ्सम्पादितपुस्तकेषु बहुषु चतुर्विंशखण्डान्त एव चतुर्थः पादः, इह तु पञ्चमः पादः समाप्तः ।

§ ऋ० सं० ५, ४, ६, १ ।

इति, उच्यते;–'बीरिटे' अन्तरिक्षे इत्यर्थः। "अपि वा" अथ मिव-शब्दः "उपमार्थे" एव "स्यात्"; विश्पतीव; "सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे" अवस्थितौ। आह;—कस्य पुनः एयाते? कौ वा एयाते? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते? इति, उच्यते;—"एषां" 'विशां' "मनुष्याणां" तासु क्रियासु आह्वयमानौ 'अक्तोः' "रात्र्याः" अपगमे सति, 'उषसः' च आगमनकाले 'पूर्वहूतौ' "पूर्वस्याम्" एव "अभिहूतौ" प्रथमे एवाह्वानकाले। 'वायुः' "च" 'नियुत्वान्', 'पूषा' "च" 'स्वस्तये' "स्वस्त्ययनाय" स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति "बीरिटम् = अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते। यस्मिन्नपि पक्षे, गणो बीरिट-शब्देनोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव॥

आह;—"नियुत्वान्" कस्मात्? इति, उच्यते,—"नियुतोऽस्याश्वाः"। अथ "नियुतः" कस्मात्? उच्यते,—"नियमनात्"। नीचैर्हि नियम्यन्ते। "नियोजनाद्वा" नियोज्यन्ते हि रथे। "नियुतो वायोः*"—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायु-शब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण; न हि पूष्णो नियुद्भिः सम्बन्धोऽस्ति॥

"अच्छ(७८)"—इति†, एष शब्दो "अभेः" अर्थे भवति। "आप्तुम्"—"इति" योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति, एवं "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते॥

---

* १भा० १५२पृ० १अ० १५ख० (१०)।

† १भा० ४२२पृ० ११पं०।

"परि[७९]", "ईम्[८०]", "सीम्[८१]",—"इति *" एते "व्याख्याताः" षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

"एनम्[८२]", "एनाम्[८३]"—इति ‡ पदद्वयम्, "अस्याः-अस्येत्येतेन" पदद्वयेन "व्याख्यातम्" नवमेऽध्याये §। निगमाश्चात्र मृग्याः॥

"सृणिः[८४]"—इति ‖, अनवगतम्। "अङ्कुशो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "सरणात्"—इति व्युत्पत्तिः। सर इति न्याय्यम्। सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि। "अङ्कुशोऽञ्चतेः"—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्चत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि। "आकुचितो भवतीति वा"। स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूता भवति॥

"युनक्त सीरा वियुगा०——०पक्व मेयात् ¶"। बुधस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवी। ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता। 'युनक्त' योजयत, देवाः योजयितारः, 'सीरा' सीराणि, 'वि' 'तनुध्वम्' वितनुत च 'युगा' एतानि युगानि, 'कृते' कृष्टे 'इह' अस्मिन् 'योनौ' क्षेत्रे 'बीजं'

---

* १भा० ४२३पृ० १३पं०।

† "परीति सर्वतोभावम्"—इति (२भा० ४१पृ०) १अ० १पा० ५ख०। "अनर्थकाः कर्मोपसंग्रहार्थीया वा पदपूरणा वा"—इति (२भा० ७३पृ०) १अ० २पा० ५ख०। "सीमिति परिग्रहार्थीया वा पदपूरणो वा"—इति (२भा० ६२पृ०) १अ० २पा० २ख०।

‡ १भा० ४२३पृ० १६पं०।

§ "अस्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे"—इति (२भा० ४७५पृ०) ४अ० ४पा० ४ख०।

‖ १भा० ४२४ पृ० ३पं०।

¶ "युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम्। गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्वमेयात्॥"—इति य० वा० सं० १२, ६८।

'वपत'। तथा 'च' वपत, यथा 'गिरा' वाचा यत् प्रार्थयामः, तत् 'अुष्टिः' चिप्र मेव 'असद्' भवेत्; 'सभराः' च अतिफलभारवत्य एताः स्वुरोषधयः 'नः' अस्माकम्। किञ्च; 'नेदीय इत्सृण्यः' "सृणि रङ्कुशो भवति" यावति प्रदेशेऽवस्थित माक्रष्टुं शक्नोति, ततोऽपि नेदीयः। अत्र 'पक्वम्' औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, 'एयात्' आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं बहु च वपतेत्यर्थः। एव मत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सृणिरङ्कुशो भवति"—इत्युपपद्यते। अन्ये तु ब्रुवते। तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणात्मुष्टिः पूर्येतेति दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते। तदाक्रष्टस्यस्य अङ्कुशाभावात् दात्राकर्षणात् प्राग् "अन्तिकतमं" सन्निकृष्टतम मौषधं पक्वं आगच्छे दिति युष्माभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माशास्महे,—"पक्व मौषध मागच्छत्विति"॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८)॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ
जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ
दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

---

* २भा० १४६ पृ० "¶" द्रष्टव्यम्।

"परि[७९]", "ईम्[८०]", "सीम्[८१]",—"इति *" एते "व्याख्याताः" षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

"एनम्[८२]", "एनाम्[८३]"—इति ‡ पदद्वयम्, "अस्याः-अस्येत्येतेन" पदद्वयेन "व्याख्यातम्" नवमेऽध्याये §। निगमास्त्वत्र मृग्याः॥

"सृणिः[८४]"—इति ‖, अनवगतम्। "अङ्कुशो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "सरणात्"—इति व्युत्पत्तिः। सर इति न्याय्यम्। सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि। "अङ्कुशोऽञ्चतेः"—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्चत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि। "आकुचितो भवतीति वा"। स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूता भवति॥

"युनक्त सीरा वियुगा०——०पक्व मेयात् ¶"। बुधस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवी। ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता। 'युनक्त' योजयत, देवाः योजयितारः, 'सीरा' सीराणि, 'वि' 'तनुध्वम्' वितनुत च 'युगा' एतानि युगानि, 'कृते' कृष्टे 'इह' अस्मिन् 'योनौ' क्षेत्रे 'वीजं'

---

* १भा० ४२३पृ० १३पं०।

† "परीति सर्वतोभावम्"—इति (२भा० ४१पृ०) १अ० १पा० ५ख०। "अनर्थकाः कर्मोपसंग्रहार्थे इति"—इति (२भा० ७३पृ०) १अ० ३पा० ५ख०। "सीमिति परिग्रहार्थीया वा पदपूरणो वा"—इति (२भा० ६२पृ०) १अ० २पा० २ख०।

‡ १भा० ४२३पृ० १६पं०।

§ "अस्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे"—इति (२भा० ४७५पृ०) ४अ० ४पा० ४ख०।

‖ १भा० ४२४पृ० ३पं०।

¶ "युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह वीजम्। गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात्॥"—इति य० वा० सं० १२, ६८।

'वपत'। तथा 'च' वपत, यथा 'गिरा' वाचा यत् प्रार्थयामः, तत् 'शुष्टिः' क्षिप्र मेव 'असद्' भवेत्; 'सभराः' च अतिफलभारवत्य एताः सुरौषधयः 'नः' अस्माकम्। किञ्च; 'नेदीय इत्सृण्यः' "सृणि रङ्कुशो भवति" यावति प्रदेशेऽवस्थित माक्रष्टुं शक्नोति, ततोऽपि नेदीयः। अत्र 'पक्वम्' औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, 'एयात्' आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं बहु च वपतेत्यर्थः। एव मत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सृणिरङ्कुशो भवति"—इत्युपपद्यते। अन्ये तु ब्रुवते। तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येनेति दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते। तदाकृष्टसस्यस्य अङ्कुशाभावात् दात्राकर्षणात् प्राग् "अन्तिकतमं" सन्निकृष्टतम मौषधं पक्वं आगच्छे दिति युष्माभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माशास्महे,—"पक्व मौषध मागच्छत्विति" ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ
जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ
दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

---

* १भा० १४६ पृ० "¶" द्रष्टव्यम्।

([१]सस्निम[२]सश्चन्ती[३]नयस्य[४]वराहो[५]गायन्ति त्वा[६]पवित्रं[७]पुरु-
[८]त्वा[९]किमित्ते[१०]प्रतत्ते[११]ऽग्निं[१२]न्नरएकया[१३]पान्तमन्युरुर्वश्य[१४]प्सराउ-
[१५]तासि[१६]सइन्नि[१७]यत्कदा[१८]मर्त्तंपत्नीवन्तः[१९]सुगुरसद्[२०]वृकश्चन्द्रमा-
[२१]अरुणो[२२]मायइन्द्राग्नी[२३]मानःसमस्य[२४]हविषाजारः[२५]पृथक्प्रा-
[२६]यन्प्रीणीता[२७]सुदेवः[२८]प्रवाहजेऽष्टाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

* १भा० १४६ पृ० “ * * ” द्रष्टव्यम् ।

॥ अथ षष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ३म्*। त्व मंग्ने द्युभि॒स्त्व मा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्व म॒द्भ्यस्त्व मश्मं॑न॒स्परि॑। त्वं वनें॑भ्य॒स्त्व मोषं॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचिः॑ ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्षणि राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणि-रुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्म-णोऽय मपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्त मस्मात् पापक मिति॑ नैरु॒क्ताः ॥ १ † ॥

"आशुशुक्षणिः(१)"—इति ‡, अनवगतम्। "आशु शुचा सनिता वा" स्यात्, "आशु शुचा क्षणिता वा"। "त्व मंग्ने

---

* "ओं" ख। "ॐ" ग। "ओः" ङ। च-पुस्तके न किमपि।

† ङ-च-पुस्तकयोर्नात्र खण्डसमाप्तिः।

‡ १भा० ४२६ पृ० ९ पं०।

द्युभिस्त्व माशुशुक्षणिः०——०जायसे शुचिः"*। गृत्समदस्यैव मार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। जगती, आग्नेयी। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वं' 'द्युभिः' अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः एषां मथ्यमानो नृणां जायसे; पौर्णमास्या ममावस्यायां वादधीतेत्युक्तम्†। किञ्च; 'त्वम् आशुशुक्षणिः'। "आशु इति च शु इति च" एते "क्षिप्रनामनी भवतः"। शु-इत्येतदत्र प्रासङ्गिक मन्यत्रोपकारं करिष्यतीति। तद्यथा,—"शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे"—इत्येव मादौ‡। 'आशुशुक्षणिः'—इत्येतेषां पञ्चाना मक्षराणा माद्यं तावदक्षरद्वयम् 'आशु'—इत्येतत् क्षिप्रनाम§। अधुना 'शु'—इत्येतत् तृतीय मक्षर मतिक्रम्य उत्तर मक्षरद्वयं निराह,—"क्षणिः"—इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः "क्षणोतेः" धातोः (तना० उ०) हिंसार्थस्य। "सनोतेः (तना० उ०)" वा सम्भजनार्थस्य। मध्यमं तु 'शु'—इत्येतदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीप्त्यर्थस्य। अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरैरभिधीयते? इति उच्यते,—"आशु" "शुचा" दीप्त्या "क्षणोति" हिनस्ति—"इति" आशुशुक्षणिः, अग्निः। अथ वा "आशु" "शुचा" "सनोति" सम्भजति—"इति" आशुशुक्षणिः, अग्निः। क्षणोतेः सनोतेश्च विकल्पः। "शुक् शोचतेः"—इति। पञ्चाना मक्षराणा माशुशुक्षणि-शब्दे तृतीय मक्षरं 'शु'—इति, तस्यैतन्निर्वचनम्। एवं तावदय मेको निर्वचनप्रकारः आशुशुक्षणि-शब्दस्य।

---

* ऋ० सं० २, ५, १७, १।

† "दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत"—इति गो० गृ० सू० १, १, १४।

‡ प० दै० का० ९ख० ४पा० ६ख०।

§ "शु(१५), आशु,(१६)"—इति क्षिप्रनामसु (१भा० २५७० द्रष्टव्ये।

अथ वैव मन्यथा स्यात् "पञ्चम्यर्थे" इयं "प्रथमा" विभक्तिः। 'आशुशुक्षणेः'—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—'आशुशुक्षणिः'—इति। आह,— किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्चमीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते,—"तथा हि वाक्यसंयोगः" तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य शब्दस्यानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य। आह,— कथं कृत्वा?—इति, उच्यते;—'त्व मद्भ्यस्त्व मश्मनस्परि। त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यः"—इत्येतान्यत्तराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि, तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्य मित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विपरिणाम इति। आशुशुक्षणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य य एषः पुरस्तात् "आ-इति आकारः", एष तावत् "उपसर्गः"। यः पुनरेष शुशुक्षणिरिति "उत्तरः" अनन्तरस्थतुरक्षरः शब्दः, एषः "चिकीर्षितजः" चिकीर्षितादर्थाज्जातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः। अथ पुनः समस्तस्य कोऽर्थः? इति, उच्यते;— यः कश्चित् "आशुशोचयिषुः" आदिदीपयिषुः भवति, स आशुशुक्षणिः (यजमान इति यावत्*) तस्मादाशुशुक्षणेः त्वं हे भगवन्नग्ने! 'जायसे'। कि मेतावदेव? नेत्युच्यते, —त्वम् 'अद्भ्यः' जायसे, वैद्युतात्मना। त्व मेव च 'अश्मनः' 'परि' परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे। त्वं 'वनेभ्यः' दारुभ्यः। त्वम् 'ओषधीभ्यः' शरादिभ्यः। त्वं 'नृणां' मनुष्याणां हे 'नृपते' मनुष्यपते! 'जायसे' अभिव्यज्यसे। 'शुचिः' दीप्त इत्यर्थः॥

"शुचिः शोचतेः" ज्वलत्यर्थस्य। "अथ मपीतरः शुचिः" लौकिकः

---

* क-पुस्तके नैतद् दृश्यते।

"एतस्मादेव"—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते; "निः" निष्कृष्य हि "अस्मात्" "पापकम्" अशुचिलम्, अन्यस्मिन् "सिक्तं" भवतीत्येवम्। अत्राग्निर्वाच्य आशुशुक्षणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति, स वा आशुशुक्षणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत्। आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते। इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीताल्लोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान्। अहस्त मिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम्। अहस्त मिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ड्ढि* परिक्वणनं मेघम्॥ २ (१) ॥

"आशाभ्यः(२)"—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च। "आसदनात्" —इत्यवगमः। "इन्द्र आशाभ्यस्परि०——०विचर्षणिः" ‡। एतस्-

---

* "संपिढ्ढि" क, ग। "संपिंढ्ढि" ख। "संपिंढि" ङ। "संपिण्ढि" च। दुर्गवृत्तौ तु "सम्पिण्ड्ढि"—इत्येव।

† १भा० ४२० पृ० ३पं।

‡ "इन्द्र०——०करत्। जेता शत्रून् विचर्षणिः॥"—इति ऋ० सं० २, ८, ९, २।

मदस्येव मार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे शस्यते। 'इन्द्रः' 'आशाभ्यः' दिग्भ्यो हि यद् भय मुत्पद्यते जगताम्, 'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोत्वित्यर्थः। आह ;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः ?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्षणिः' अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम्॥ "आशा दिशो भवन्ति, आसदनात्"; आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति। "आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशनात्"। अभ्यश्नुवते हि ताः परस्परेणैव॥

"काशिः(२)"—इति *, अनवगतम्। 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः। "मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम्। "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम्। "मुष्टिः"—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—"मोचनाद्वा" मुच्यते ह्यसौ, "मोषणाद्वा" तेन हि मुष्यते, "मोहनाद्वा" तत्र हि मुह्यति परः। कि मेतन्मुष्टौ ? इति †। "उताभये पुरुहूत०———०काशिरित्ते"‡। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। पृष्ठ्याभिप्लवयोः द्वितीयपञ्चमयोरह्नोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्यन्दिने सवने; सहदानु मलाह्वण उदृहरचइत्येतास्य तत्रैव§। अपि

* १भा० ४२७ पृ० ५ पं०।

† "कि मेतस्मिन् मुष्टाविति" ख।

‡ "उताभये पुरुहूत अवोभिरेको दृळ्ह मवदो वृत्रहा सन्। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते॥"—इति ऋ० सं० ३, २, १, ५।

§ अनुपदवक्ष्यमाणा इमास्व ऋचोऽत्रैव माध्यन्दिने सवने अच्छावाकनामलिङ्गा शस्यन्त इत्यर्थः। तत्र, कुणारुमिति चतुर्थस्य पदस्य निगमाय सहदानुमिति (ऋ० सं० ३, २, २, ३), अलातृण इति पञ्चमपदस्य निगमाय अलातृण इति (ऋ० सं० ३, २, २, ५.) सलल्कूमिति षष्ठपदस्य निगमाय उदृहरच इति (ऋ० सं० ३, २, ४, २.) दर्शयिष्यतीहैव यथोत्तरम् ;—१२४, १२५, १२७पृ०।

भयवति सङ्ग्रामे, 'अभये' अभये इव। हे 'पुरुहूत!' 'एकः अपि 'सन्' असहायः, 'अवोभिः' अवणीयैः शब्दैरन्नैर्वा, हविर्भिर्वा तृप्तः सन् 'दृढं' समर्थम् 'अवदः', 'वृत्रहा' शत्रुहेत्यर्थः। किमेतावदेव माहाभाग्यम्? नेत्युच्यते, इदं चान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि 'रोदसी' "द्यावापृथिव्यौ", एवमपि 'अपारे' "दूरपारे" सती 'यत्' "सङ्गृणासि", त्वमहो! 'काशिः' 'ते' "महान्"॥ एवमत्र सङ्ग्रहणसम्बन्धात् "काशि"-शब्दो मुष्ट्यभिधायक इत्युपपद्यते॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते,—ये एते "रोदसी", एते "रोधसी"। किं कारणम्? "विरोधनात्" विविधानि हि भूतान्येते रुन्धः। "कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते; तदपि हि "स्रोतः" उदकस्रोतांसि "निरुणद्धि"। "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः; तत् पुनः "विपरीतात्" वैपरीत्येन। "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्ययेण"॥

"कुणारुम्[४]"—इति*, अनवगतम्। मेघोऽभिधेयः। "क्वणनम्"—इति शब्दसमाधिः। "सुहदानुं पुरुहूत०——०तुवसा जघन्य"†। 'सह'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम्। हे 'पुरुहूत!' "इन्द्र!" 'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्तम्' अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिण्ड्ढि", सञ्चूर्णय। 'कुणारुं' "परिक्वणनं" शब्दकारिणमित्यर्थः। एवं तावदेनं कुरु। अथ पुनः योऽयमपरो वृत्रः, वर्त्तिता, मेघः। एनमप्युपरि 'वर्द्धमानं', 'पियारुं'

---

* १भा० ४२७ पृ० ८ पं०।

† सुहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम्। अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारु मपादमिन्द्र तवसा जघन्य॥"—इति ऋ० सं० २, २, २, २।

हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवसा' बलेन 'जघन्थ' जहीत्यर्थः॥ एव मत्र बधाधिकारात् मेघाधिकाराच्च "कुणारुं = क्वणनशीलम्"—इत्युपपद्यते॥ २ (१)॥

अ॒ला॒तृ॒णो व॒ल इ॑न्द्र व्र॒जो गोः पु॒रा हन्तो॒र्भय॑मानो॒ व्या॑र। सु॒गान् प॒थो अ॑कृणो॒न्निर॒जे गाः प्राव॒न्वाणीः पु॑रुहू॒तं धम॑न्तीः॥ अलातृणोऽल मातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार। सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः। सुगमनान् पथो अकरोन्निरजनाय* गवाम्। प्राव॒न्वाणीः पुरुहूतं धम॑न्तीः। आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद् बहुभिराहूत मुदकं भवति धमतिर्गतिकर्म्मा॥ ३ (२)॥

"अलातृणः(५)"—इति †, अनवगतम्। "अल मातर्दनः"—इत्यवगमः। अलातृणो वल ०——० धम॑न्तीः ‡"। हे 'इन्द्र!' योऽयम् 'अलातृणः' "अल मातर्दनः" पर्याप्तिः आतर्दयितुम्। उदकपूर्णो 'वलः' मेघः; स हि आवृणोत्युदकम्। 'व्रजः' च, स एव अन्तरीक्षे व्रजतीति; गुणान्तरत्वादजामि। आह;—किं तस्य? इति। एष 'गोः' "एतस्याः माध्यमिकाया वाचः" भावत्कायाः शब्द मुपश्रुत्य 'पुरा'

---

* "निर्गमनाय"—इत्येव वृत्तिसम्मतः, ङ-च-पुस्तकदोषः।

† १भा० ४२७ पृ० १२ पं०।

‡ ऋ० सं० २, १, १, ५।

एव 'हन्तोः' "हननाद्" भवतो वधाद् 'भयमानः' बिभ्यत्; असह्योऽय मस्य वध इति मन्यमानः, 'व्यार' विश्लथीभवतीत्यर्थः। स त्व मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनान्" 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णे हि तस्मिन्मेघे सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति। किञ्च; निर्गताः सत्यः ताः 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षेणावन्, रक्षन्ति; 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः यथानिम्न मभिसरमाणः, 'पुरुहूतम्' उदकम्। यदेतदुदकस्थानं तड़ागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रक्षन्ति; तद्धि उपदस्येत्, यदि न पतेरंस्ता आपः। एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः; ताः हि "वहनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते। "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते। यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गत मुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषा मेव प्राणिना महो दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो धमन्तीः मुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्नित्यर्थः॥ एव मत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात् "अलातृणः = मेघः"—इत्युपपद्यते॥

"बहुभिः" प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते— ममेदं ममेद मिति, तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति"। "धमतिः" एष "गतिकर्मा" एव *; नात्र स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः। स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः। "धमति(१२), नदति(६), सरति"—इति †॥

---

* १भा० (२२७, २४६ पृ०) २ख० १४ ख० ५०)।

† १भा० (२२१, २२२ पृ०) ३ख० १४ ख०।

'निरजे गाः'—इत्यत्र * केचिद् 'पशुगव्य एताः'—इति व्याच-क्षते †, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति, सुयवसत्वान्नीरजस्कत्वाच्च। 'ग्रावन् वाणीः'—इत्यत आरभ्य समान मेव पूर्वेण॥ २ (२)॥

उद्वृह रक्षः सहमूल मिन्द्र वृश्चा मध्य प्रत्यग्रं शृणीहि। आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति मस्य॥ उद्धर रक्षः सहमूल मिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्र मग्र मागतं भवत्या कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं ‡ भवति पापक मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्त-पतेर्हेतिर्हन्तेः। त्वं चिदित्था कत्पयं शयानम्। सुखप-यसम्। सुख मस्य पयः। विस्रुह आपो भवन्ति विस्रव-णात्। वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो भवति। वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात्। वीरुधः पारयिष्ण्वः १ इत्यपि निगमो भवति। नक्षद्दाभ-मश्नुवानदाभ मभ्यशनेन दभ्नोतीति। नक्षद्दाभं ततुरिं

---

* पृ० १२५ पृ० २ पं०।

† ऐतिहासपक्षेणेति भावः। तथाहि ऋ० सं० २, १, ५, ५.—इत्येवमादीनां सायणीयं भाष्यं द्रष्टव्यम्।

‡ "संवद्धं" क। "संलुब्धं" च। "संलुब्धं" ख-नाम-वृत्ति-पुस्तकपाठः।

पर्वतेष्ठा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृध्वायुः कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति। यो अस्कृधोयुर-जरस्ववानित्यपि निगमो भवति (निस्तम्भा निस्रथ्यहारिणः*) ॥ ४ (३) ॥

"मलत्तूकम्(६)"—इति†, अनवगतम् । "संलुब्धम्"—इति शब्द-समाधिः, "सरल्लकम्"—इति "वा"। "उद् वृह रक्षः० ——०हेति मस्य"‡। "उद्धर" एतत् 'रक्षः' 'सहमूलम्' हे 'इन्द्र!', 'वृश्च' अस्य छिन्धि 'मध्यम्', 'अग्रं' च अस्य 'प्रति शृणीहि' प्रतिजहीत्यर्थः। किञ्च; 'आ कीवतः' "आ कियतः"§ आ कस्माद् "देशात्" एतदुद्धर; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं—कियतोऽपि प्रदेशादेतदुद्धृत मिति। यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैत-दुद्धरेत्यभिप्रायः। तथा चैतदुद्धृत्य 'मलत्तूकं' "संलुब्धं" संमूढ मप्रतिपत्तं कुरु। अथ वा "पापकं" पापतर मस्मत्तः कुरु—"इति" एतत् "नैरुक्ताः" नैरुक्तपक्षेण। अथ वा "सरल्लकं" सरणशीलं‖ "वा" (अशनशीलं¶) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु। तत एतत् उन्मूलं कृत्वा स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे 'ब्रह्मद्विषे' ब्राह्मणद्वेष्ट्रे 'तपुषिं' तापयित्रीं 'हेतिं' हन्त्रीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्याग्रच्छेदनाय पुनः पुनः 'अस्य'

---

* नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु परं वृत्तिकृता तु व्याख्यात मेव।

† १भा० ४२७ पृ० १८ पं०।

‡ ऋ० सं० ३, १, ४, २।

§ "आ कियत इति पाठान्तरम्"—इति क।

‖ "चरणशीलं"—इति ख।

¶ नास्त्येतत्पदं क-नाम-वृत्तिपुस्तके।

चिपेत्यर्थः॥ एव मत्र सलतूक मिति लुभेर्मोहनार्थस्य (तु०प०) शब्दसा-रूप्यात् संलुब्ध मित्युपपद्यते। "सर्त्तीः" (भू०प०) अथच सारूप्य मस्तीति "सरल्कं वा स्यात्"—इत्युक्तं भाष्यकारेण। रक्षोविशेषणञ्चैतत्; तस्य हि सम्मोहो वा नाशनं वाभीष्ट मिति॥

"कत्पयम्[७]"—इति *, अनवगतम्। 'कपयम्'—इत्यवगमः। कपय मित्यवगमे "सुखपयसम्"—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम्। मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः। किं कारणम्? "सुखं" हि सुखोत्पादनम् "अस्य" "पयः", मधुरत्वात्। "त्वं चिदित्था०——० जघान"†। गातुर्नामात्रेयः, तस्येय मार्षम्। 'त्वं' तं मेघम् 'इत्था' अमुना प्रकारेण, अथ वा अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके 'कत्पयं' सुखोदकं 'शयानम्' असूर्यं तमस्य ‡ कृत्वा 'वावृधानं' वर्द्धमानम्। 'मन्दानः' मन्दमानः, 'वृषभः' वर्षिता, 'इन्द्रः', 'सुतस्य' अभिषुतस्य, सोमस्य स्व मंशं पीत्वा। ततः 'उच्चैः' वज्रम् "अवगूर्य"§ 'जघान'। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माशीर्योज्या॥ एव मत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् "कत्पयः = सुखपयः = मेघः"—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात्॥

"विस्रुहः[८]"—इति ‖, अनवगतम्। 'विस्रवः'—इत्यवगमः।

---

* १भा० ४२८ पृ० ६ पं०।

† "त्वं चिदित्था कत्पयं शयान मसूर्ये तमसि वावृधानम्। तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान॥"—इति ऋ० सं० ४, १, २२, ६।

‡ "असूर्ये तमसि"—इति मूलपाठः; तस्यैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यान मेतदिति वा। "असूर्यं तमः"—इत्येव क-पाठः।

§ "अपगूर्य"—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यान मेतदिति वा।

‖ १भा० ४२८पृ० ९पं०।

"आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विस्रवणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "वैश्वानरस्य ०——० सप्त विस्रुहः" *। भरद्वाजस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वैश्वानरस्य' भगवतः, अग्नेः, 'अमृतस्य' अमरणधर्मिणः, 'केतुना' कर्मणा, 'चक्षसा' चक्षुषा दर्शनेन 'दिवः' अपि यानि 'सानूनि' समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि 'विमितानि' विनिर्मितानीत्यर्थः। अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्त्तते साधुन्यसाधुनि वा। साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मीयत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—"वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि सानूनि निर्मितानि"—इति; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्व मिदं ख्यापयति, ततः कर्म प्रतायते। तदुक्तम्,—"अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"—इति †। किञ्च; 'तस्येदु विश्वा' तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य। अयं चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम् ‡, 'विश्वा भुवना' विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितॄण्युदकानि। "भुवनम्"—इति ह्युदकनामसु पठितम् §। 'मूर्द्धनि' उपरि

---

* "वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना। तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः॥"—इति ऋ० सं० ४ ५,९,६।

† 'वाग्वै देवानां मनोता, * * * अग्नौ मनोताः सङ्गच्छन्ते"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २, १, १०। "तेजोऽशितं त्रिधा विधीयते,—ऽस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक्। अन्नमयं हि सोम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति"—इति च छा० ब्रा० १०, ५। "मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्"—इति शिक्षावचनञ्च पर्य्यालोच्यम्।

‡ "अय मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः"—इति प० दै० का० ७, ५, २।

§ १मा० (९६ पृ०) १अ० १२ ख० (५०)।

'वया इव' शाखा इव "रुरुहुः सप्त विस्रुहः"। 'सप्त' सर्पणाः, 'विस्रुहः' विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव 'रुरुहुः' अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव स्रोताः पृथिव्या उपरि, यथा-निम्नं विस्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैव मवोचत्,—"तस्येदु विश्वा ०——० सप्त विस्रुहः"—इति॥ एव मत्र शब्दसारूप्या-दर्थोपपत्तेश्च "विस्रुहः = आपः" "भवन्ति"—इत्युपपद्यते। 'भुवन'-शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति; चतुर्विधश्च भूतग्रामः, विस्रुहस्य वया इव रुरुहुः पृथिव्या उपरीति। 'सप्त'-शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्रवन्ति च॥

"वीरुधः(९)"—इति*, अनवगतम्। "विरोहणात्"—इत्यवगमः। "ओषधयो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विरोहणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "ओषधीः प्रति ०——० वीरुधः पारयिष्णवः"†। भिषज आथर्वणस्येय मार्षम्। ओषधिसूक्ते। अनुष्टुप्। हे 'ओषधीः' ओषधयः! 'प्रतिमोदध्वम्' इमं रुग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा। 'मोदध्वम्' मुदिताः हृष्टाः भवन्तु। कीदृश्यो यूयम्? 'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, 'प्रसूवरीः' प्रकर्षेण सूयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरीः। याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः। 'अश्वा इव' वड़वा इव 'सजित्वरीः' सह जैत्र्यः, 'वीरुधः', सर्वरोगान् जित्वा अस्माक मायुषः 'पारयिष्णवः' पारयित्र्यः सन्तु॥ एव मत्र

* १भा० ४२८ पृ० ११ पं०।

† 'ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः। अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः॥"—इति ऋ० सं० ८, ५, ८, २।

"पुष्पवतीः प्रसूवरीः"—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् "वीरुधः — ओषधयः" "भवन्ति"—इत्युपपद्यते ॥

"नचद्दाभम्(१०)"— इति *, अनवगतम्। 'न चणदाभम्'-इत्यवगमः। "अश्नुवानदाभम्"—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम्। अभ्यशनेन अभिव्यापनेन यो दभ्नोति हिनस्ति, स नचद्दाभः। "त मु नः पूर्वे ०——० मतिभिः शविष्ठम्" †। भरद्वाजस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। सम्पातसूक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे शस्यते। "त मीमहे"—इति ‡, इयञ्च तत्रैव। 'तम्' इन्द्रम् 'नः' अस्माकम्, ये 'पूर्वे' 'पितरः' पितृगणाः, 'सप्त' सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु पठ्यन्ते। अथ वा 'सप्त' 'सृप्ताः', पूर्वतर मस्माल्लोकादमुं लोकम्, ते च 'नवग्वाः' नवगतयः§, अभिनवा हि तेषां गतिः ;—अर्द्धमासेऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम्। अथ वा नवनीतगतयः॥ नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति, — इद मस्माकं स्यादिति ; "स्वयं विलीनं पितृणाम्"—इत्युक्तम्¶। 'विप्रासः'—इति, विप्राः = प्राप्तप्रज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः। 'मतिभिः' 'अभिवाजयन्तः' स्तुवन्त आसते। किंलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते? इति, उच्यते ;— 'नचद्दाभम्' योऽभिव्यापनमात्रेणापि दभ्नोति, कि

---

* १भा० ४२८ पृ० १५ पं०।

† "त मु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः। नचद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठा मद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम्॥"—इति ऋ० सं० ४, ६, १२, २।

‡ ऋ० सं ४, ६, १२ ३। इहाप्यनुपदं दर्शयिष्यति (१४३पृ० १०पं०)।

§, ॥ "नवगतयो नवनीतगतयो वा"—इति प० दै० का० ११. २, ७।

¶ "नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति ;—आज्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणा मायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणाम्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, १, ३।

मुत वेधेन ? तम्। 'ततुरिम्' यस्य त्वरणशीलः, तम्। 'पर्वतेष्ठाम्' यस्य मेघस्थायी, तम्। 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोग्धव्या वाक् अनतिक्रमणीया, तम्। 'शविष्ठम्' यस्य बलिष्ठः, तम्। य एवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माशीर्यैज्या॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दभ्नोति, स नचद्दाभ इत्युच्यते॥

"अक्रुधोयुः(११)"—इति *, अनवगतम्। "अक्रुध्यायुः"—इत्यवगमः। "क्रुधु"—इति ह्रस्वनाम"†; तद्धि "निकृत्तम्" इव "भवति", ह्रस्वत्वात्। तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते 'अक्रुधु'—इति भवति। "त मीमह इन्द्र मस्य०——०हरिवो मादयध्यै"‡।

'तम्', वय मात्मनः पुत्रम् 'ईमहे' याचामहे। 'हरिवः!' त्वाम्। 'इन्द्रम्' ईश्वरम्। आह;—यः किंलक्षणः पुत्रः ? इति, उच्यते;— सः 'अस्य' 'रायः' धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः। किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, 'पुरुवीरस्य' बहुवीरैस्तद्वतः, 'नृवतः' च दासैस्तद्वतः, 'पुरुक्षोः' च बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः। न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मल्पकालः, त मीमहे; किन्तर्हि? 'यः' च 'अक्रुधोयुः' अक्रुध्यायुः, दीर्घायुरित्यर्थः। 'अजरः' च, यो दृढशरीर इत्यर्थः। 'स्वर्वान्' च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता। यः

---

* १भा० ४२८ पृ० १९ पं०।

† १भा० (२९६, २९७ पृ०) ३अ० २ख० (९)।

‡ "त मीमह इन्द्र मस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः। यो अक्रुधोयुरजरः स्वर्वान् त मा भर हरिवो मादयध्यै॥"—इति ऋ० सं० ४, ६, १३, २।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर। 'हरिवो मादयध्यै' अस्माक मात्मनस्य मदनाय तर्पनायेत्यर्थः॥ एव मन्त्र "अस्कृधोयुः"— इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च॥

"निश्टम्भाः(१२)"—इति *, अनवगतम्। "निश्रथ्यहारिणः"— इत्यवगमः; निस्रथया दृढया गत्या हरन्तः॥ ४ (२)॥

आजासः पूषणं रथे निश्टम्भास्ते जनश्रियम्। देवं वहन्तु बिभ्रतः॥ आवहन्त्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहारिणस्ते † जनश्रियं जातश्रियं वृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति वृबदुक्थो वा। बृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा। ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति। ऋदूपे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। पुलुकामः पुरुकामः। पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवति। असिन्वती असंखादन्त्यौ॥ असिन्वती बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति। कपनाः ‡ कम्पनाः क्रिमयो § भवन्ति। मोषथा वृक्षं कपनेव

* १भा० ४२९ पृ० ८ पं०।

† "निष्टथ्यहारिणस्ते" क, ख, ग। "निश्रियहारिणस्ते"—इति रोथ्स-सम्पादितयोः C. D. पुस्तकयोः पाठः।

‡ "कपना" क, ख, ग।

§ "क्रमयो" क, ख, ग।

वेधस इत्यपि निगमो भवति। भार्ऋजीकः प्रसिद्धभाः। धूमकेतुः समिधा भार्ऋजीक इत्यपि निगमो भवति। रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि। सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति। जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा*। क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति। परि घ्रंस मोमना वां वयो गात्। पर्यगाद्वां घ्रंस महरवनेनान्नम्†॥ ५ (४)॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १०

"आजासः पूषणं ०——० वहन्तु बिभ्रतः"‡। भरद्वाजस्यार्षम्। 'आ वहन्तु' 'अजासः' अजाः, अश्वाः।'निष्टम्भाः' "निश्रथ्यहारिणः"§। य एवंलक्षणा अश्वाः, ते आवहन्तु 'पूषणं' देवं 'रथे' व्यवस्थितं 'बिभ्रतः' धारयमाणाः। 'जनश्रियम्' "जातश्रियम्" उद्भूतश्रियमित्यर्थः॥ एव मत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् 'अजासः'—इत्यनेन "निष्टम्भाः"—इत्येतदश्वविशेषणम्। सति चाश्वविशेषणे "निः श्रथ्यहारिणः" ‖ शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य॥ त्यं:

"हवदुक्थः(१२)"—इति ¶, अनवगम्। "महदुक्थः"—इति, "वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा" शब्दसमाधौ। "हवदुक्थं हवा-

* "जूनोतेर्वा" क, ख; ग।

† "महरवनायान्नम्"—इति च-पुस्तकमात्रे, इत्थौ प्राधान्यतया च स्वीकृतः।

‡ ऋ० सं० ४, ८, २१, ६।

§,‖ "निष्टथ्यहारिणः"—इति क ह० पाठः।

¶ १भा० २२९ पृ० १४ पं०।

मह्वे ०——० मवसे*"। काश्यपस्यार्षम्†। प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे त्र्यशीतिषु च महाव्रते शस्यते। "उक्थम्"—इति शस्त्र मुच्यते‡, तद् यस्य बृहत् महत्, स बृबदुक्थः; अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स बृबदुक्थः। तं 'बृबदुक्थम्' इन्द्रम्, 'हवामहे' वय माह्वयामहे, एतस्मिन् कर्मणि। 'सृप्रकरस्नम्' सृप्रबाहुम्, दीर्घबाहुम् 'ऊतये' अवनाय, रक्षणाय आत्मनः। 'साधु कृण्वन्तम्' साधुकारिणम्, नित्यकाल मेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम्। 'अवसे' तस्यैव तर्पणाय, त मागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे॥ एव मत्र 'हवामहे'—इत्यनेन सम्बन्धात् "बृबदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्थो वा"—इत्युपपद्यते। य एव हि महदुक्थो भवति, वक्तव्योक्थो वा स एव सुतरा माह्वयन इति॥

"ऋदूदरः(१४)"—इति§, अनवगतम्। "मृदूदरः"—इत्यवगमः। "सोमः" अभिधेयः। ऋदूदरेण सख्या ०——० प्रतिरमेम्यायुः"॥। प्रगाथस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सौमी। सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः [illegible] मचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ। 'ऋदूदरेण' मृदूदरेण सोमेन;

भवा

* भर्यं हवामहे सृप्रकरस्न मूतये। साधु कृण्वन्त मवसे॥"—इति ऋ० सं० ६, [illegible], ५।

† मेधातिथेरार्ष मि वक्तव्ये काश्यपस्यार्ष मिति भ्रमादुक्त मिव अनुक्रमणीविरोधात् सायणविरोधाच्च। तथाह्यनुक्रमणिका—'प्रकतानि त्रिंशन्मेधातिथिः'—इति, "काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः"—इति च सायणः (ऋ० सं० ६, २, १, १.)

‡ "उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम्"—इति पं० दे० का० ११, २, १०। पुरस्ताच्च (१भा० २२२ पृ०द्रष्टव्यम्।

§ १भा० ४३० पृ० १पं।

॥ "ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः। अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, १२, ५।

म्टदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात्। अथ वा म्टदुरय मुदरे स्यात्—इत्येव माशास्यते, पात्रभिर्वमनाशङ्कया। तस्मात् म्टदूदरः सोमः, स पुनरेष म्टदूदरः सन्मृदूदर इत्युच्यते, तेन म्टदूदरेण। 'सख्या' समानख्यानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्, संसेवेयम्। पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, 'पीतः' सन्। यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम्। हे 'हर्यश्व!' इन्द्र! सोमस्वामिन्! एतदस्तु नः। किञ्च 'अयं यः सोमः', 'न्यधायि अस्मे' निहितोऽस्मास्वासीत्। येनेमा मापद मापादिताः स्मो वमनद्वारेण। 'तस्मै' तदर्थम्। तेनास्माक मायुषो यदवखण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय। 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्ण मनवखण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः। सोमवमनवैगुण्यात् आयुषश्छेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घ मायुर्ययाच यजमानाय॥ एव मस्मिन् "ऋदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च॥

"ऋदूपे(१५)"—"इति*, उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—"ऋदूपे चिद्दृढ वृधा"—इत्यत्र †॥

"पुलुकामः(१६)"—इति ‡, अनवगतम्। "पुरु[illegible]त्वे "नि[illegible]—इत्यवगमः। "इमं नु सोम मन्तितो ०——० कामो[illegible]त्यः" §।

---

* १भा० ४२० पृ० ५पं०।

† अत्रैवाध्याये [illegible] पा० ४ख०।

‡ १भा० ४२० [illegible] ११ पं०।

§ "इमं नु सोम[illegible]न्तितो हृत्सु पीत मुप ब्रुवे। यत् सी मागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः[illegible]।"—इति ऋ० सं० २, ४, २२, ५।

अगस्त्य-लोपामुद्रासंवादे अन्तेवासी ब्रह्मचारी इमां सौमीं बृहती मपश्यत्। 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे'। न च बहिरन्तिकेऽवस्थित मुपब्रुवे, किन्तर्हि? 'पीतं' सन्तं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थित मुपब्रुवे।—"यत् सी मागश्चकृमा"। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चकृम' पापं कृतवन्तो वयम्। 'तत्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्ठु सुखविधि-परिणामं करोतु। किं कारणम्? इतः,— यस्मात् 'पुलुकामो हि' बहुकामो हि 'मर्त्यः'। स बहुकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्य मागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र 'पुलुकाम'-शब्देन पुरुकामो बहुकाम उच्यते, 'मर्त्य'-शब्दसामा-नाधिकरण्यात् सारूप्याच्च॥

"असिन्वती(१०)"—इति *, अनवगतम्। "असङ्खादन्त्यौ"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अपश्य मस्य ०——० भूर्यन्तः" †। वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजम्भरस्य वा सप्तेरिय मार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'अपश्यम्' अहम्। भगवतः अग्नेः 'महतः', 'महित्वम्' माहाभाग्यम्। 'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः। 'मर्त्यासु' मरणधर्मिणीषु, 'विक्षु' मनुष्य-प्रजासु इत्यर्थः। आह;—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम्? इति, उच्यते,— 'नाना' भावेनैते 'हनू' हननसमर्थे ज्वाले अवस्थिते 'विभृते' विविध मिव धृते सत्यौ 'सम्भरेते' एकत्र हरेते हवींषि दारूणि वा। सम्भृत्य च 'असिन्वती' "असङ्खादन्त्यौ" असङ्खादन्त्याविव; अथ वा असञ्चूर्ण-

* १भा० ४३० पृ० १२ पं०।

† "अपश्य मस्य महतो महित्व ममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु। नाना हनू विभृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः॥"—इति ऋ० सं० ८, २, १४, १।

यन्त्याविव। अनेन प्रकारेण शीघ्रं 'बप्सती' भक्षयन्त्यौ। 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा;—यत् 'अत्तः' भक्षयतः; न च श्राम्यतः। एतदस्य माहाभाग्य मह्न मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति। ह्नुरूप-सम्बन्धात्* बह्वीष्वपि ज्वालासु द्विवचन मेव स्थितम्॥ एव मत्र ह्नुसम्बन्धात् "असिन्वती = असङ्खादन्त्यौ"—इत्युपपद्यते॥

"कपनाः(१८)"—इति †, अनवगतम्। "कम्पनाः"—इति शब्द-समाधिः। "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "अभ्राजि शर्द्धो ०——० नेषथा सुगम्" ‡। श्यावाश्वस्यात्रेयस्येय मार्षम्। मारुती। जगती। दाशरात्रिके त्रिवृत्स्तोमे प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते विनियुक्ता। "प्रशर्द्धायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रणात् §। 'अभ्राजि' भ्राजते। 'वः' 'मरुतः!', तत् 'शर्द्धः' तद्बलम्। 'यत्' येन बलेन 'अर्णसं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनु प्रविश्य 'मोषथ' मुष्णीथ यूयम्; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः। कथम्पुनर्मोषथ? इति।—"वृक्षं कपनेव वेधसः"। 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः"‖ इव, 'वेधसः' वेद्धारः; यथा वृक्ष मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूय मुदकं मुष्णीथ। अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः! इति मरुद्वि-षय मेतत् सम्बोधनं स्यात्। यस्माद् यूय मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

---

* "ह्नुरूपकसम्बन्धात्"—इति ख०।

† १भा० ४२० पृ० १५ पं०।

‡ "अभ्राजि शर्द्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः। अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्त मनु नेषथा सुगम्॥"—इति ऋ० सं० ४, २, १५, १।

§ "प्रशर्द्धायेति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तम्०——०मारुत्या यजेत (आ० २. ११.) इति"—इति ऋ० सं० ५, ४, दशमसूक्तारम्भे सा० भा० द्रष्टव्यम्।

‖ "क्रमयः"—इति ख-ह०।

अर्थैतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि 'अनु नेषथ' हे 'सजोषसः' सहप्रीताः! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्व मित्यभिप्रायः। कथञ्च पुनर्नेषथ? 'चक्षुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एव मनुनेषथैनं सुग मिति॥ एव मत्र वृक्षसम्बन्धात् "क्रिमयः=कम्पनाः"; ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोष-यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-स्वाभाव्यात्॥

"भाऋजीकः(१९)"—इति *, अनवगतम्। "ऋजुभाः"—इत्य-वगमः। "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम्॥ "दे॒वो दे॒वान् परि॒भूः ०——० वा॒चा यजी॑यान्" †। आङ्गस्य हविर्द्धानस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्' 'परिभूः' सर्वतो भवसि। 'ऋतेन' यज्ञेन सहितः। तदुक्तम्,—"अग्ने॒ ने॒मिर॒राँ इ॑व दे॒वाँस्त्वं प॑रि॒भूर॑सि"—इति ‡। यस्य मेवम्प्रभावः, तं त्वां ब्रवीमि;—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति। 'प्रथमः' यस्मात् त्वं मनुष्यहोतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु। 'चिकित्वान्' स्व मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः। 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

---

* १भा० ४३१ पृ० ३ पं०।

† "दे॒वो दे॒वान् परि॒भूर्ऋ॒तेन॒ वहा॑ नो ह॒व्यं प्र॑थ॒मश्चि॑कि॒त्वान्। धू॒मके॑तुः स॒मिधा॒ भाऋ॑जीको म॒न्द्रो होता॒ नित्यो॑ वा॒चा यजी॑यान्॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, ११, २।

‡ ऋ० सं० ४, १, ५, ६।

धूमध्वजो वा। 'समिधा' समिन्धनेन 'भाऋजीकः' प्रसिद्धभाः। 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम्। 'होता' आह्वाता 'नित्यः'; इतरं मनुष्यहोतार मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता *। 'वाचा' वागधिदेवताभावेनावस्थितः †। 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतार मपेक्ष्य। एव मत्र "भाऋजीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते॥

"रुजानाः(२०)"—इति ‡, एतदेकं पदम्, अनवगतम्। 'रुजत्यः'—इत्यवगमः। "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "रुजन्ति कूलानि"—इति हेतुनिर्देशः॥ "अयोद्धेव दुर्मदः०——०इन्द्रशत्रुः" §। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते। 'अयोद्धा इव' यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः। आह,—स यथा किं करोति? इति, उच्यते;—'आ हि जुह्वे' आह्वयतीत्यर्थः। क माह्वयति? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां शत्रूणां बाधितारम्, 'ऋजीषम्' ऋजीषिण मित्यर्थः। तदुक्तम्,—"ऋजीषी वज्री"—इति ‖। त मेवम्प्रभाव मिन्द्र माहूय मेघो 'नातारीत्' इतरवद्दुर्मदः न तर्तुं शक्नोति। 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं' समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, 'संरुजानाः' ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विशीर्यमानः

---

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदी नाभिः"—इति ऐ० ब्रा० १, ५, १।

† "वाग् वा अनुष्टुप्"—इत्येवमादि च द्रष्टव्यम् ऐ० ब्रा० १, ५, १।

‡ १भा० ४२१ पृ० ६ पं०।

§ "अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्। नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः॥"—इति ऋ० सं० १, २, २७, १।

‖ पु० ६९ पृ० २२ पं०।

'पिपिषे' 'इन्द्रशत्रुः' इन्द्रस्य शातयितव्य इत्यर्थः। एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः "नद्यः = रुजानाः"—इत्युपपद्यते॥

"जूर्णिः(११)"—इति *, अनवगतम्। जवनाद् वा, द्रवणाद् वा, दवनाद् वा—इति शब्दसमाधयः। शक्तिः अभिधेया। "जवतेर्वा" गत्यर्थस्य जूर्णिः, "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, "दुनोतेर्वा" हिंसार्थस्यैव जूर्णिः॥ "प्रप्रा वो अस्मे ०—— ० जूर्णिर्न वक्षति" †। परुच्छेपस्यार्षम्। अतिशक्वर्यतिच्छन्दाः। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'प्र'ब्रवीमि हे स्तोतारः! प्रब्रूत अस्मै। 'स्वयशोभिः' आत्मीयैः यशोभिः संयुक्ताः स्तुतीः। किं कारणम्? यस्मादेष 'इन्द्रः' स्तुतः 'ऊती' अविता, रक्षिता 'परिवर्गे' सङ्ग्रामे; यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अय मस्माकं रक्षिता भवति ‡। 'दुर्मतीनाम्' पापमतीना मस्मच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति। त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट मिन्द्रम् 'दरीमन्' दारयितृतमं दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुतः। आह —कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति? इति, उच्यते;—'स्वयं' 'सा' § 'रिषयध्यै' रेषणाय भविष्यति; किञ्चिदप्यकृत्वास्माक मिन्द्रप्रभावात् स्वय मेव विनङ्क्ष्यतीत्यभिप्रायः; का पुनरसौ? इति,— "या नं उपेषे अत्रैः"। 'या' अस्मान् 'उपेषे' उप आगच्छति 'अत्रैः'

---

* १भा० ४२१ पृ० ८ पं०।

† "प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मतीनाम्। स्वयं सा रिषयध्यै या नं उपेषे अत्रैः। हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति॥"—इति ऋ० सं० १, १, १०, २।

‡ "भविष्यति"—इति क।

§ 'सा शक्तिः शत्रुसेना वा'—इति ख०-पु०-टीप्पनी।

अदनैः रक्षोभिः प्रक्षिता, सा। "क्षुते मंसुन्न वंक्षति"*। 'ईम्'—इत्यनर्थकः। 'क्षता' सती इन्द्रेण 'न' 'वक्षति'†। अस्मान् प्रति 'क्षिप्ता' अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः 'जूर्णिः' जवसम्पन्नापि सती शक्तिः, 'न वक्षति'‡; अस्मान् प्रति न प्राप्स्यतीत्यर्थः॥ एव मत्र क्षेपणसम्बन्धात् "जूर्णिः = शक्तिः"—इत्युपपद्यते॥

"ओमना(२२)"—इति §, अनवगतम्। "अवनाय"—इत्यवगमः। "युवोः श्रिय॑०—०मोमना॑ वां वयो॑ गात्"॥। वसिष्ठ स्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ! 'युवोः श्रियम्'। युवयोः या श्रीः तां 'परि अवृणीत' सर्वतः सम्भजत 'योषा'। आह,—कतमा? इति, उच्यते;—'सूरो दुहिता' सूर्यस्य दुहिता। कदा तां श्रिय मुषःसञ्ज्ञिका इय मवृणीत? 'परितक्म्यायाम्' रात्र्याम्, ऊर्द्ध मर्द्धरात्रात्; सह्यश्विनोः कालः¶। किञ्च "यद् दे॑वयन्त मव॑थः शची॑भिः" यस्माद् 'देवयन्तं' देवान् यष्टु मिच्छन्तम् यजमानम् 'अवथः' 'शचीभिः' स्वैः कर्मभिः। तेन कारणेन 'वां' 'परि अगात्' परिगच्छति। सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति 'वयः' "अन्नं" हविर्लक्षणम्, 'घ्रंसं परि' प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः। पूर्वाह्णोह्यश्विनोर्यागकाल

---

*, †, ‡ अत्र सर्वत्रैव 'वक्ष्यति'—इति सयकारपाठः ख०-पुस्तके।

§ १भा० ४३१पृ० १०पं०।

॥ "युवोः श्रिय॑ं परि॒ योषा॑वृणीत॒ सूरो॑ दुहि॒ता परि॑तक्म्यायाम्। यद्दे॑वयन्त॒ मव॑थ॒ः शची॑भि॒ः परि॑ घ्रं॒स मो॒मना॑ वां॒ वयो॑ गात्॥"—इति ऋ० सं० ५, ५, १९, ४।

¶ "तयोः काल ऊर्द्ध मर्द्धरात्रात्"—इति दै० का० १२, १, १।

तदुक्तम्,—"प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम्"—इति * । क मर्थं पुरस्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? 'ओमना' "अवनाय" तर्पणायेत्यर्थः। एव मत्राश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् 'ओमना'—इत्यस्य शब्दस्य "अवनाय"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

केचिदत्र "अवनेनान्नम्"—इत्येव मधीयते भाष्यम् † । तेषां योजना,—"अवनेन" तर्पणेन भवता निमित्तभूतेन 'पर्यगात्' "अन्नम्" इति ॥

केचित् "अनेनान्नम्"—इत्येव मधीयते भाष्यम् ‡ । तेषाम्,—"अनेन" मन्त्रेण "अन्नं" परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५(४)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः॥ ६, १॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा (इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषा मेकः प्रत्युवाच शकटः§ शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा निगद व्याख्याता)॥ १ ॥

---

* ऋ० सं० ४, ४, १८, १।

† क-ख-ग-ङ-पुस्तकेषु दृश्यत एव।

‡ मत्सङ्गृहीतपुस्तकेषु रोथसङ्गृहीतपुस्तकेषु च नैवं क्वचिदपि।

§ "शकटं"—इति पाठः।

|| बन्धनीचिह्नान्तर्गतपाठो न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

"उपलप्रक्षिणी(२२)"—इति *, अनवगतम्। "सक्तुकारिका" अभिधेया; सा हि "उपलेषु" यवान् "प्रक्षिणाति" हिनस्ति। एवं मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः। अथ "वा" "उपलेषु" "प्रक्षेपिणी" स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा। उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः। सेयम् 'उपलप्रक्षेपिणी' सती 'उपलप्रक्षिणी'—इत्युच्यते॥ १ (५)॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना। नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ कारुरहमस्मि कर्त्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्मो गाव इव लोकमिन्द्रायेन्दो परि स्रवेत्यध्येषणा। आसीन ऊर्द्धामुपसि क्षिणाति। उपस्थे प्रकलविद्वणिग् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च। दुर्म्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्द्धयज्वाभ्यर्द्धयन्यजति। सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वेत्यपि निगमो भवतीक्ष ईशिषे। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि

* १भा० ४२१पृ० १२पं०।

निगमो भवति। क्षोणस्य क्षयणस्य। मह: क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (६) ॥

"कारुरहं ततो० —— ० मेन्द्रायेन्दो परि स्रव"*। शिशुराङ्गिरसः, तस्येय मार्षम्। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। स्वदुष्कृताशङ्कया किलापरिस्रवति सोमे पापसङ्कीर्त्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान आत्मान मेव निर्द्दिशन्नाह ;—'अहं' तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले परेषां 'कारुः' स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेनावस्थितो वहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचोयुक्तिभिर्जिविकापरतया। 'ततः' मम पिता पुत्रो वा 'भिषक्' आसीत्, ब्रह्मा †; स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति। यदुक्तम्,—"भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति" ‡। इतरो लौकिको वा भिषक्। "ततः— इति सन्ताननाम ; पितुर्वा पुत्रस्य वा" §। पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते ‖। एव मपादाने कारके 'ततः' पिता ; पुत्रः पुनः तन्यते अयं 'ततः', कर्मणि कारके।

---

* ऋ० सं० ७, ५, २५, २।

† ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः, स च सर्वेषा मृत्विजां कार्यद्रष्टा त्रिवेदविद् भवति। तथाच—"यदेतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकरोत्"—इत्यादि (ऐ० ब्रा० ५, ५, ७)। "समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः"—इत्यादि (ता० ब्रा० १, १, ४.) च द्रष्टव्यम्। य० वा० सं० ५, २२. अपि द्रष्टव्या।

‡ "यज्ञस्य हैष भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५, ५, ९।

§ "स पितर मेत्याब्रवीत् त्वां ह वाव मह्यं तताभादुरिति"—इति ऐ० ब्रा० ५, ९, ९। किञ्च "स तथेत्युक्ता पुत्र मामन्त्रयामास ततायं वै मह्यं त्वा मददादन्त त्वयाह मिमं यजा इति"—इति ऐ० ब्रा० ७, ३, २।

‖ "प्रजा वै तन्तुः ; प्रजा मेवास्मा एतत् सन्तनोति"—इति ऐ० ब्रा० ३, १, ११।

'उपलप्रक्षिणी' सवनीयानां* पेष्ट्री; "दासी पिनष्टि"—इति ह्युक्तम्। इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री। 'नना' "माता" समासीत्; सा हि स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थ मपत्यं प्रति नता भवति। "दुहिता वा" नना स्यात्; सापि हि परिचर्य्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति †। यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन मातोच्यते; यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन दुहितोच्यते। ते वय मेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः 'नानाधियः' "नानाकर्माणः", यथोक्तेन क्रमेण कारुरह मित्येवमादिना 'वसूयवः' "वसुकामाः"; कथं नाम वसु लभेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति। एतेनाभिप्रायेण "अनु गा इव तस्थिम" अन्वास्थिताः स्मो लोक मिमम्। कथम्पुनरन्वास्थिताः स्मः? इति,—गाव इव; यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोक मन्वास्थिता गावः, एव मन्वास्थिताः स्मो वय मपीमं लोकम्। स त्वम् 'इन्दो!' विज्ञायैतदनेन स्वदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद् दशापवित्राद् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'परि स्रव'; अस्माभिरेव मध्येष्यमाणः कथं वा नपरिस्रविष्यसीत्यभिप्रायः॥ एव मत्र "उपलप्रक्षिणी = सक्तुकारिका", शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते॥

"उपसि(२४)"—इति ‡, अनवगतम्। "उपस्थे"—इत्यवगमः।

---

* 'धाना-सक्तु-करम्भादीनाम्'—इति ख० पु० टीप्पनी। "तथा हि सवनानां रूपम्'—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, २, ५. द्रष्टव्यम्।

† "नना" १भा० ७४, ९० पृ० द्र०।

‡ १भा० ४२२ पृ० १पं०।

"पृत्तो जंगार०——०मन्वेति भूमिम्" *॥ वसुकस्य इन्द्रपुत्रस्य आर्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'पत्तः' पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो 'जगार' गृहीत्वान् उदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने 'आसीनः' 'प्रत्यञ्चम्' आत्मानं प्रत्यञ्चितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन 'शीर्ष्णा' उत्सृष्टम् 'अत्ति' स्वीकरोतीत्यर्थः। तदेव मसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां 'शिरः प्रतिदधौ' शिरस उपरि दधाति। 'वरूथं' वरतर मुदकम् †। एव मय मिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरम् एतां द्युलोकाख्यां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, 'ऊर्द्धाम्' उपर्यवस्थिताम्, अन्तरिक्षलोके आसीनः 'उपस्थि' उपस्थे, आत्मन उपस्थाने, अन्तरिक्षलोके 'क्षिणाति' प्रक्षारयति। यच्च प्रक्षारयति, तदिमं लोकं प्रति पुनरुत्सृजति। तत् तेनोत्सृष्टं 'न्यक्' नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति। ततः 'उत्तानां भूमिं' यथानिम्नम् 'अन्वेति'॥ एव मत्र "उपस्थि"—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च "उपस्थे"—इत्येवार्थप्रतीतिः॥ "अपि वा शिर आदित्यो भवति"—इत्युक्तम् ‡, तस्मात् 'शीर्ष्णा'—इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्व मादित्यस्य॥

"प्रकलवित्(२५)"—इति§, अनवगतम्। 'प्रकलावित्'—इत्यवगमः। "वणिग्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। स हि "कलाश्च वेद प्रकलाश्च"।

---

* "पृत्तो जंगार प्रत्यञ्चं मत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम्। आसीन ऊर्द्धामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्ताना मन्वेति भूमिम्॥"—इति ऋ॰ सं॰ ७, ७, १७, २।

† १भा॰ २०६ पृ॰ (१७), २११पृ॰ (१७) द्रष्टव्यम्।

‡ २भा॰ ४११पृ॰ ११पं॰।

§ १भा॰ ४२२ पृ॰ २पं॰।

कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति; यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति। "इन्द्रेणैते तृत्सवो॰ ——॰ भोजना सुदासे"*। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते। 'इन्द्रेण' 'एते' 'तृत्सवः' दारयितव्याः मेघाः, 'वेविषाणाः' पुनः पुनः व्याप्यमानाः, 'आपः न' आप इव 'सृष्टाः' केन चित्, 'अधवन्त' अगच्छन्। 'नीचीः' नीचै-रित्यर्थः। उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-प्रायः। किञ्च; 'दुर्मिचासः' सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धान-पराः, ते पुनर्दुर्मित्राः। के पुनस्ते? इति,—'प्रकलविदः' वणिज इत्यर्थः। ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्य मल्पं ददति, एव मेते मेघाः पूर्व मल्पोदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः 'जक्षुः' 'विश्वानि' सर्वाण्यशेषाणि 'भोजना' भोजनान्युदकानि † 'सुदासे' राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ‡॥ एव मल्पोदकाल्प-दानोपमासम्बन्धात् "प्रकलविद् = वणिग्"—इत्युपपद्यते॥ अवयव-प्रत्यवयवादिकलाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति, गणितकुशलत्वात्; न तथान्य इति॥

"अभ्यर्द्धयज्वा(२६)"—इति §, अनवगतम्। अभ्यर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्

---

* "इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः। दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे"—इति ऋ॰ सं॰ ५, २ २७, ५।

† १भा॰ २२२ पृ॰, २२७ पृ॰ धननामसु (१८); २भा॰ २९१ पृ॰ ११पं॰ "भो-जनानीति वा धनानीति वा"।

‡ "एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदासं पैजवन मभिषिषेच तस्मा-दु सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे"—इति ऐ॰ ब्रा॰ ८, ४, ७।

§ १भा॰ ४३२ पृ॰ ८ पं॰।

यो यजति। अभ्यर्द्धयतिश्च दानार्थः। "मिम्यक्ष येषु ०—— ० अध्वनि प्रविक्ते" *। ऋजिश्वा नाम भारद्वाजः, तस्यैव मार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। त्रिष्टुप्। हे मरुतः! 'येषु' युष्मासु 'रोदसी' देवी, रुद्रस्य पत्नी 'मिम्यक्ष' पुनः पुनरेकतां गच्छति। "इयक्षति, मियक्षति"—इति गति गतिकर्मसु पठितम् †। यश्च युष्माकं मध्येऽवस्थितः 'सिषक्ति' सेवते, 'पूषा' सूर्यः रश्मिभिः 'अभ्यर्द्धयज्वा' अभिवृद्धदानः। ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे। श्रुत्वा 'हवम्' आह्वानम् 'यत् ह याथ' यदा यूय मायाथ अस्मान् प्रति, तदा 'भूमा' बहूनि बलानि, ध्वजाग्राणि वा 'रेजन्ते' कम्पन्ते। एतस्मिन् 'अध्वनि' अन्तरिक्षे। 'प्रविक्ते' विविक्ते, विस्तीर्णे इत्यर्थः॥ एव मत्र "पूषा = अभ्यर्द्धयज्वा"; स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति॥

"ईक्षे(२७)"—इति ‡, अनवगतम्। "ईशिषे"—इत्यवगमः। "नृवत्त इन्द्र नृतमाभि ०—— ० महि स्थूरं बृहन्तम्" §। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'नृवत् ते' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कश्चिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां 'नृतमाभिः' मनुष्यतमयोग्याभिः 'ऊती' अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः 'वंसीमहि' सम्भजेमहि।

---

* "मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा। श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते॥"—इति ऋ० सं० ४, ८, ८, ५।

† १भा० २२९, २३० पृ० गतिकर्मसु २०, २१ पं० (२१), (२२) टीप्पनी द्रष्टव्या।

‡ १भा ४२१ पृ० १२ पं०।

§ नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम्॥"—इति ऋ० सं० ४, ६, ८, ५।

'वामं पार्थिवं' वननीयं धनम्। 'श्रोमतेभिः' श्रवणीयतमैः शब्दैः। केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतः,— यस्मात् 'ईक्षे' ईशिषे, त्वम्, 'वस्वः' वसुनः, धनस्य ; 'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः। त्वम्, हे राजन्! 'धाः रत्नम्' देहि धनम्। कीदृशं पुनर्देहि? 'महि' महत्, वस्तुभूतम् ; 'स्थूरं' बहु बृहन्तञ्च बहुकालं यत् स्यात्, तद् देहि॥ एव मत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे'—इत्येष शब्दः "ईशिषे"—इत्येव मुपपद्यते॥

"च्चोणस्य[२८]"—इति*, अनवगतम्। "क्षयणस्य"—इत्यवगमः। "युवं श्यावाय०——० अध्यधत्तम्" †। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'युवं' युवां हे 'अश्विनौ!' 'श्यावाय' राज्ञे 'रुशतीं' ज्वलितरूपां श्रियम् 'अदत्तम्'। युवा मेव च महतः 'च्चोणस्य' "क्षयणस्य" निवासस्य दातारौ 'कण्वाय' ऋषये। किञ्च, 'प्रवाच्यं' प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् 'वाम्' युवाभ्यां 'कृतम्', हे 'वृषणौ !' वर्षितारौ यत् 'नार्षदाय' ऋषये वधिरीभूताय 'श्रवः' श्रोत्रम् 'अध्यधत्तम्' अधिकं दत्तवन्तौ स्थः॥ एव मत्र दानसम्बन्धा-धिकाराच्छब्दसारूप्याच्च "च्चोणस्य = गृहस्य"—इति प्रतीयत॥

"क्षोणस्य[२८]"—इति एके मन्यन्ते। तत् पुनरनुपपन्नम्, "क्षय-णस्य"—इति हि भाष्यकारो निराह॥ २ (६)॥

---

* १भा० ४३२ पृ० १६ पं०।

† युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय। प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम्॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १४, ३।

अस्मे ते बन्धुः* । वयमित्यर्थः। अस्मे यातं नासत्या सजोषाः। अस्मानित्यर्थः। अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। अस्माभिरित्यर्थः। अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्। अस्मभ्यमित्यर्थः। अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु। अस्मदित्यर्थः। ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे। अस्माकमित्यर्थः। अस्मे धत्त वसवो वसूनि। अस्मास्वित्यर्थः। पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्। श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि पाथ उच्यते पानात्। आ चष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव। देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति। सवीमनि प्रसवे। देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति। सप्रथाः सर्वतः पृथुः। त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति। विदथानि वेदनानि। विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

"अस्मे(२९)"—इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम्। तस्मादनेकार्थम्। एकमेव ह्येतच्छब्दरूपं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्त्तते, प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति। तद्यथा,

---

* "अस्मे ते बन्धुः" ग०।

† १भा० ४२२ पृ० २पं०।

प्रथमायास्तावत्,—"अस्मे ते बन्धुः"*; "वय मित्यर्थः"। "तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुष्यन्ती। अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्"—इति †। सोमक्रयणस्य द्रव्यापाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः। सोच्यते ;—हे अजे ! 'तपसः' अग्नेः त्वं 'तनूः' शरीरम् 'असि' ; "अग्नेर्ह्येषा अजा"—इति-ह्युक्तम् ‡, "स एता एभ्यः प्ररोचयत्"—इति § च, तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्व मजायाः। 'प्रजापतेः' 'वर्णः' वरणीया त्वम्। 'सहस्रपोषम्' अस्माकम्। 'पुष्यन्ती' एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाव मुपेहि। एव मजा मभिष्टुत्य अधुना सोमं ब्रवीति ;—हे सोम ! अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना 'क्रीयसे'। किं कारणम् ? 'अस्मे' "वयम्" 'ते' तव 'बन्धुः' बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र प्रथमान्तेन 'बन्धु'-शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'अस्मे'—इत्यस्य "वयम्"—इत्येवं प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते॥

द्वितीयायास्तावत्,—"अस्मे यातं नासत्या सजोषाः"; "अस्मानित्यर्थः"। "आ श्येनस्य०——० उषसो व्युष्टौ"‖। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'आ

---

* य० वा० सं० ४, २२।

† "अग्नेस्तनूरसि"—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५; ५, १)।

‡ "आग्नेयो वाव सर्वः पशुः"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ६।

§ "अतएव कृष्णग्रीव आग्नेयो रराट पुरस्तात्"—इति य० वा० सं० २४, १।

‖ "आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः। हवे हि वा मश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १९, ६।

यातम्' 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति। हे 'नासत्या' नासत्यौ! 'अश्विना' अश्विनौ! कथञ्च पुनरायातम्? 'श्येनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन; परिश्रान्तस्य हि श्येनस्यापि मन्दतरो जवो भवति। 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परेण वा। 'वां' युवाम्। कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,— यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम्। न वृथैव आह्वयामि; किन्तर्हि? 'रातहव्यः' दत्तहव्यः; युवा मुद्दिश्य 'उत्सृष्ट मेतद्धव्यं मया। तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'शश्वत्तमायाः' शाश्वतिकतमायाः 'उषसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदन-काले आह्वयमानावागच्छतम्॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मात्"—इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते॥

तृतीयायास्तावत्,—"अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः"; "अस्माभिरित्यर्थः"। "भूरि चकर्थ०——०यदब्रवाम" *। इन्द्रमरुत्संवादे मरुता मार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते च व्यूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बहु 'चकर्थ' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे। तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौंस्येभिः' बलैः। हे 'वृषभ' वर्षितः! नैकाकीत्यभिप्रायः। किञ्च; वय मपि 'भूरीणि' बहूनि कर्माणि 'कृणवाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे। हे

---

* भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यदब्रवाम॥"—इति ऋ० सं० १, २, १५, १।

'शविष्ठ' बलिष्ठ! 'इन्द्र!'। न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः; किन्तर्हि? 'क्रत्वा' एव कर्मणैव। तत् सम्पादयामः, 'यद् वशामः' यत् कामयामहे इत्यर्थः॥ एव मत्र "शुष्मेभिः"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्माभिः"—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—"अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्"; "अस्मभ्य मित्यर्थः"। "अस्मे प्र यन्धि०——०इन्द्र शिप्रिन्"*। घोरस्याङ्गिरसस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। जातकर्मणि विनियुक्ता। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'प्र यन्धि' देहि। हे 'मघवन्' धनवन्! 'इन्द्र!' 'ऋजीषिन्!' 'रायः' धनस्य, 'विश्ववारस्य' सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, 'भूरेः' बहुनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिलषितां मात्रां देहि। किञ्च; 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'शतं शरदः' शतं वर्षाणि 'जीवसे' जीवनाय 'धाः' देहि। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'वीरान्' पुत्रान् 'शश्वतः' दीर्घायुषः देहि। हे 'शिप्रिन्!'॥ एव मत्र "अस्मे प्र यन्धि"—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मभ्यम्"—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते॥

पञ्चम्यास्तावत्,—"अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु"; "अस्मदित्यर्थः"। "तस्य वयं०——० सनुतर्युयोतु"†। गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम्। षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप्। पुनरपि चेय मेव काचीवतः

* "अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन्॥"—इति ऋ० सं० ३, १, २०, ५।

† "तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, २१, २।

सुकीर्त्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे चाहनि पृष्ठ्यस्य, विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये 'स्याम'। 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये स्तुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्य मेव स्याम । 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्, 'अस्मे' "अस्मत्तः" 'आराच्चित्' दूरतर मपनीय 'द्वेषः' द्वेषं पापम्, ततः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा ; 'युयोतु' नाशयत्वित्यर्थः । एव मत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्येतस्य "अस्मत्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठ्यास्तावत्,—"ऊ॒र्व इ॑व पप्रथे॒ कामो॒ अ॒स्मे"; "अस्माक मित्यर्थः"। "आ नो॑ भर॒ ०——० वसू॑नाम्"*। "उद्दृहरचः"†—इत्यस्या एवेय मनन्तरा। 'आ भर' आहर। 'नः' अस्मभ्यम्। हे 'इन्द्र!' 'भगम्' भजनीयं धनराशिम्, 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तम्। आहृत्य चास्मभ्यं देहि। तथा प्रभूतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य 'प्ररेके' अतिरेके सति 'नि दधीमहि'। 'ते' तव स्वभूतस्य 'देष्णस्य' दानस्येत्यर्थः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभूतं देहीति ? इतः,— यस्मात् 'ऊर्व इव' यथा वडवामुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिबन् 'पप्रथे' प्रथते, एव मयम् 'अस्मे' "अस्माकम्" 'कामः' प्रथते विस्तीर्यते। 'तम्' 'आ' आभिमुख्येन 'पृण' पूरय 'वसूनाम्' हे 'वसुपते!'॥ एव मत्र

---

* "आ नो॑ भर॒ भग॑ मिन्द्र द्यु॒मन्तं॒ नि ते॑ दे॒ष्णस्य॑ धीमहि प्र॒रेके । ऊ॒र्व इ॑व पप्रथे॒ कामो॑ अ॒स्मे तमा पृ॑ण वसुपते॒ वसू॑नाम् ॥"—इति ऋ० सं० २, २, ४, ४ ।

† पु० १२७ पृ० ४ प० द्रष्टव्या।

'कामः पप्रथे'—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आशिषः 'अस्मे' —इति "अस्माकम्"—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते॥

सप्तम्यास्तावत्,—"अस्मे धत्त वसवो वसूनि" *। अत्र 'धत्त'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'-इत्यस्य "अस्मासु"—इत्येवं सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते॥ सप्तदशेऽध्याये "सुगावो देवाः सुपथाः"—इति शेष उच्यत एव †॥

"पाथः(२०)"—इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "अन्तरिक्षम्" तावत् पाथ उच्यते। तत् पुनरेतत् "पथा व्याख्यातम्"; "पन्थाः पततेर्वा"—इत्यत्र §। "यत्रा चक्रुरमृता०——०मित्रावरुणोत हव्यैः" ‖। वसिष्ठस्यार्षम्। अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति। एवं ह्याह;—"ऋचः सौर्यो हि गीयन्त उद्वेतीत्यर्द्धपञ्चमाः"—इति ¶। 'यत्र' यदा 'अस्मे' सूर्याय 'चक्रुः' कृतवन्तः 'अमृताः' देवाः 'गातुं' गमनमार्गम्, उदयादारभ्य यावदस्तमय इति, यदाचाय मारब्धः सूर्यः 'श्येनो न' श्येन इव 'दीयन् अन्वेति' दीयमानः गच्छन् 'पाथः' "अन्तरिक्षम्" तेन मार्गेण। अथ तदा आरभ्य 'प्रति विधेम' 'वां' प्रतीत्य चेतसा युवाम्।

---

* य० वा० सं० ८, १८।

† यास्कीयस्यैतस्य भाष्यस्य द्वादशे इति यावत्। प० दै० का० १२, ४, ८।

‡ १भा० ४३२ पृ० ११ प०।

§ २भा० २४९ पृ० ५पं०।

‖ "यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः। प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः॥—इति ऋ० सं० ५, ५, ५, ५।

¶ ऋ० सं० ७, ४, ८. सूक्तारम्भे सायणीयं द्रष्टव्यम्।

'उदिते' सूर्ये 'विधेम' परिचरेम वयम्। हे 'मित्रावरुणौ!' 'नमोभिः' नमस्कारैः 'उत' अपि च 'हव्यैः'॥ एव मत्र 'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः'—इत्यनेन सम्बन्धात् "पाथः = अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते॥

अपठित मेतदन्तरिक्षनामसु *, इति अप्रतीतार्थम्। अथ वैव मन्यथा स्यात्;—प्रथमस्यार्द्धर्चस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धर्चो निराकाङ्क्ष एव। 'यत्र' यस्मिन् नभसः प्रदेशे 'गातुं' ज्ञातवन्तः, 'अमृताः' देवाः सूर्यस्य। तेन एव प्रदेशेन 'श्येनः' इव 'दीयन्नन्वेति' अनुगच्छति 'पाथः' न तां भयदा मीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः॥

"उदक मपि पाथ उच्यते"; "पानात्"। "अभि वो देवीं॰ ——॰ उग्रः सहस्रचक्षाः" †। वसिष्ठस्यार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते। हे ऋत्विजः! 'अभि' वदामि 'वः',—एनां 'देवीं धियं' यूयम् एतान् विश्वान् देवान् 'प्रति दधिध्वम्' धारयध्वम्। किञ्च; "प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम्"। 'प्र' ब्रवीमि च एतत् 'देवत्रा' देवगामिनीम् एतां 'वाचं' स्तुतिलक्षणाम् 'कृणुध्वम्'। किञ्च; "आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः"। वरुणोऽपि देवः आदित्यः, 'आचष्टे' इव, प्रकथ-

---

* १मा॰ २४ पृ॰ १ख॰ ३ख॰ (१)—(१६)।

† "अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम्॥ आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः॥"—इति ऋ॰ सं॰ ५, २, २५, ९-१०। न त्वेकेयं ऋक् चतुष्पदा; अपि त्विमे द्वे द्विपदे, "प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं त्वाद्या एकविंशतिर्द्विपदाः"—इत्यनुक्रमणीवचनात्, "षोडशिन्या धूर्ष्वेका इति द्विपदा (६, २.)"—इत्याश्वलायनशासनाच्चेति।

यतीव जनानां वर्षम्, उत्सृजन् 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्, उदकं 'पाथः'। किंलक्षणः पुनर्वरुणः? आचष्टे;—'उग्रः' उद्गूर्णः, 'सहस्रचक्षाः' बहुदर्शन इत्यर्थः॥ एव मत्र 'पाथः'-शब्देन "उदकम्"—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात्॥

"अन्न मपि पाथ उच्यते"; "पानादेव"। "वनस्पते रशनया ०——० द्यावापृथिवी हवं मे" *। आप्री-सूक्ते वाध्यश्वस्य सुमित्रस्येय मार्षम्। हे 'वनस्पते!' 'रशनया' 'नियूय' निबध्य 'देवानाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविर्लक्षणम् 'उप वक्षि' समीपं वहसि 'विद्वान्' जानानः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः;—यस्मात् 'स्वदाति' स्वादयति, सः 'देवः' त्वयोढ़ानि एतानि 'हवींषि'। यानि 'कृणवत्' अकरोत्, एष यजमानः। वनस्पति मेव मुक्त्वा पुनर्द्यावापृथिव्यावाह;— हे 'द्यावापृथिव्यौ!' 'वां' युवा मपि 'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम॥

"सवीमनि(२१)"—इति †, अनवगतम्। "प्रसवे"—इत्यवगमः। "देवस्य वयं०——० याति भूमनः" ‡। भरद्वाजस्यार्षम्। जगती। गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीय महः, तत्रेयं तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते। 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवीमनि' 'श्रेष्ठे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम'।

---

* "वनस्पते रशनया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान्। स्वदाति देवः कृणवद्धवींष्यवतां द्यावापृथिवी हवं मे॥"—इति ऋ० सं० ८, २, २१, ५।

† १भा० ४३३पृ० १८ पं०।

‡ "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने। यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः॥"—इति ऋ० सं० ५,१,१५, १।

'वसुनस्य' धनस्य च 'दावने' दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव त्वस्मारः स्याम। हे सवितः! 'यः' त्वं 'विश्वस्य' सर्वस्यास्य 'द्विपदः' मनुष्यादेः, 'यः' 'चतुष्पदः' गवादेः, 'भूमनः' भूम्नः, 'निवेशने' च स्थितौ, 'प्रसवे च' सृष्टौ, प्रभुः 'असि' *। तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति॥ एव मत्र 'सवितुः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'सवीमनि'—इत्यस्य "प्रसवे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते॥

"सप्रथाः[१२]"—इति †, अनवगतम्। "सर्वतः पृथुः"—इत्यवगमः। "त्व मग्ने सुप्रथा॰——॰ वि तन्वते" ‡। सुतम्भरस्येय मार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अग्ने! त्व मेव 'सप्रथाः' "सर्वतः पृथुः" विस्तीर्णः। 'जुष्टः' च आसेवितो यजमानैः। 'होता' आह्वाता देवानां भवसि। 'वरेण्यः' वरणीयः सर्वथापि। किं बहुना 'त्वया' एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं 'यज्ञं' 'वितन्वते' विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति। एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "सप्रथाः = सर्वतः पृथुः"—इत्युपपद्यते॥

"विदथानि[१३]"—इति §, अनवगतम्। "वेदनानि"—इत्यवगमः। "होता देवो॰——॰ प्रचोदयन्" ‖। विश्वामित्रस्यार्षम्।

---

* 'प्रसवे च' सृष्टौ, प्रसुतः' क।

† १भा॰ ४२४ पृ॰ २ पं॰।

‡ "त्व मग्ने सुप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः। त्वया यज्ञं वि तन्वते॥"—इति ऋ॰ सं॰ ४. १, ५, ४।

§ १भा॰ ४२४ पृ॰ ५पं॰।

‖ "होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया। विदथानि प्रचोदयन्॥"—इति ऋ॰ सं॰ ३, १, २९, २

गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अग्नीषोमप्रणयने* विनियुक्ता । 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अमरणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणीयमानस्य 'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विजाम् 'विदथानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदयन्' अनुगृह्णन्नित्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विदथानि = वेदनानि"—इत्युपपद्यते ॥ २ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः† स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भाग मनुध्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वौजते-र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथेय मितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिर मित्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च‡ ॥ ४§ ॥

---

* 'अग्नीषोमप्रणयने' क ।

† "विभज्यमानाः" क, ख, ग ।

‡ "सत्याशीर्देवानिति च"—इति ङ०-सम्मतः ।

§ नेह खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः ।

"आयन्तः(२४)"—इति *, अनवगतम्। "समाश्रिताः"—इत्येव मर्थप्रतीति। "आयन्त इव०——० न दीधिमः" †। बृहती। नृमेधस्य आङ्गिरसस्येय मार्षम्। अनर्श्वराति मितीय मनन्तरा चास्याः‡ महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः। 'आयन्त इव सूर्यम्' इवोऽनर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे। "समाश्रिताः" समन्तादाश्रिताः 'सूर्यम्' "उप तिष्ठन्ते" रश्मयः। किम्? इति,—"विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत"। 'इत्'—इत्यनर्थक एव। 'विश्वा' विश्वानि "सर्वाणि" 'इन्द्रस्य' "धनानि", सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि "विभक्ष्यमाणाः" विभक्तु मिच्छन्तः। अथ "वा" 'इत्'—इत्ययम् "उपमार्थे स्यात्", नानर्थकः। आह;—कथम्? इति, उच्यते;—"सूर्य मिवेन्द्र मुपतिष्ठन्ते" यथा सूर्यं महन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र मुदकेश्वर मुपतिष्ठन्ते। तस्य "इन्द्रस्य" स्वभूतानि "सर्वाणि धनानि" उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमानाः। (किञ्च§) "वसूनि जाते जनमान ओजसा"। यथेन्द्र आदित्यो वा‖ 'वसूनि' धनानि 'जाते' "च" उत्पन्ने च 'जनमाने' "जनिष्यमाणे च," स्वेन 'ओजसा' ऐश्वर्य-"बलेन" "विभजति"। तथैव यथाविभक्तः तेन, "तं" 'भागं' भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानुप्रवृत्त्यैव। यत एव मतो "वयम्" अपि "तम्" एव 'भागं' 'प्रति'

---

* १भा० ४३४ पृ० ७प०।

† ऋ० सं० ६, ७, २, २।

‡ ऋ० सं० ६, ७, ३, ४। "प्रगाथं प्रत्यवदधाति"—इति ऐ० ब्रा० ५, १०।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके।

‖ "यथेन्द्रस्य आदित्यो" क।

'न दीधिमः'। अत्र 'न'—इत्यनर्थकः, अनेर्वा स्थाने। "तं वयं भाग मनुध्यायामः"—इति भाष्यकारो निराह॥ एव मत्र 'आयन्त इव सूर्यम्'—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च 'आयन्तः'—इत्येष शब्दः, समाङावुपसर्गावध्याहृत्य "समाश्रिताः" —इत्येव सुपमार्थे भवतीत्युपपद्यते॥

"ओजः",—"ओजतेर्वा" वृद्ध्यर्थस्य (चु० अ० प०); "उब्जतेर्वा" न्यग्भावार्थस्य (तु० प०)* ॥

"आशीः(२५)"—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च। "आशिरम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। या यजमानस्य व्रतधुक्, ता माशिरं दुहन्ति। एतस्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाशिरमित्युच्यते। अथ "वा" "आश्रपणात्"; ईषद्धि तच्छृतं भवति दधिभावात्॥

"अथ" पुनः या "इयम्,—इतरा आशीः"? इयम् "आशास्तेः" आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा०प०) अभिलाषार्थस्य॥

"इन्द्राय गाव०——० विदत्"‡। प्रियमेधस आङ्गिरसस्येयमार्षम्। मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इन्द्राय' 'वज्रिणे' अर्थाय 'गावः' 'आशिरं' अपणार्थं पयः, यज्ञे पुनः 'दुदुह्रे'। 'मधु' मध्वास्वादम्। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः 'उपह्वरे'

---

* १भा० ९९, ११२ पृ० १अ० १२ख० (४३); २१५ पृ० २अ० ९ख० (१)। "ओजस्क बलतेजसोः"—इति कवि०।

† १भा० ४३४ पृ० १०पं०।

‡ "इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु। यत् सीमुपह्वरे विदत्॥"—इति ऋ० सं० ६, ५, ६, १।

उपगूहे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तत् स्तनैर्दुदुह्रे॥ एव मत्र गो-सम्बन्धात् 'आशीः'-शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते॥

"अथेय मितराशीराशास्तेः"—इति यदुक्तम्, तत्रेद मुदाहरणम्;—"सा मे सत्याशीर्देवान्* गम्यात्। शृण्वन्तु ते समर्द्धयन्तु। जुष्टात जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा। अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो देवान् गच्छतु"॥ प्रस्तरे† प्रह्रियमाणे यजमानो जपत्येनम्। 'सा' 'मे' मम 'आशीः', 'सत्या' यथाप्रार्थितैव 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु। 'शृण्वन्तु' 'ते' देवाः। श्रुत्वा च 'समर्द्धयन्तु'; 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा' प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि 'पण्यतरा' स्तुतादपि स्तुततरा। किञ्च; 'अहेडता मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रहितोऽस्माभिः हे प्रस्तर! त्व मपि 'देवान्' 'गच्छ'। 'यज्ञः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु'। त्व मपि चान्यं यज्ञम्। तदयं याचामोऽसावपि देवान् गम्यात्॥ एव मत्र आशीरेव 'आशीः'-शब्देनाभिधीयते; आशिषो हि देवान् प्रति गमन मभीष्ट मिति॥ ४॥

यदा ते मर्त्तो अनु भोग मानळादिद्‡ ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः॥ यदा ते मर्त्तो भोग मन्वापदथ ग्रसिष्ठतम ओषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्म्मा§ वा

---

* "सत्याशीर्देवेषु"—इति यास्कीयपाठः सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु।

† प्रस्तरो दर्भमुष्टिः। अम० को० २, २, १९१ श्लो०। "यजमानः प्रस्तरः (ऐ० ब्रा० ९, १, २)"—इत्यादि च द्रष्टव्यम्।

‡ "मानळादिद्" क, ख, ग।

§ "जागर्त्तिर्गिरतिकर्म्मा" क, ङ। 'जीगर्त्तिर्गिरतिकर्म्मा" ग।

गृणातिकर्म्मा वा गृह्णातिकर्म्मा वा। मूरा अमूर न वयञ्चिकित्वो महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से॥ मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्व मसि न वयं विद्मो* महत्व† मग्ने त्वं तु वेत्थ शशमानः शंशमानः। यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति। देवो देवाच्या कृपा। देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा॥ ॥ ५ (८) ॥

"अजीगः(२६)"—इति ‡, अनवगतम्। "अगारीः"—इत्यवगमः। "अर्वा ते०—० ओषधीरजीगः"§। दीर्घतमस इय मार्षम्। अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता। 'अत्र' एतस्मिन् काले 'ते' तव हे अश्व! 'रूपम्' अहम् 'उत्तमम्' उत्कृष्टम् 'अपश्यम्'। 'जिगीषमाणं' जेतु मिच्छमानम् 'इषे' अन्ने जेतव्ये निमित्तभूते 'आ पदे गोः' उपरि भूम्याः शरपथे वेद्यां वा। यज्ञेनापि ह्यन्न मेवामुष्मिंल्लोके जीयते, तस्माद् वेद्या मित्येव मुपपद्यते। किञ्च; 'यदा' यस्मिन् काले 'ते' तव 'मर्त्तः' मनुष्यः 'अनुभोगम्' 'आनट्' प्राप्नोति, वाह्यन् वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् 'ओषधीः अगारीः' ओषधीर्ग्रहासि गिरसि वा। अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु

---

* "मूल्हा वयं स्मोऽमूल्हस्त्व मसि": क ग। "मूक्ता वयं स्मोऽमूक्तस्त्व मसि" ख।

† "महित्व" क, ख, ग।

‡ १भा० ४२५ पृ० १प०।

§ "अर्वा ते रूप मुत्तम मपश्यं जिगीषमाण मिष आपदे गोः। यदा ०—० रजीगः॥"—इति ऋ० सं० २, ३, १२, २।

सुतरा मोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव ॥ एव मत्र ओषध्यश्व-सम्बन्धात् "जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा"—इत्युपपद्यते ॥

"अमूरः(२७)"—इति *, अनवगतम्। "अमूढः"—इत्यवगमः। "मूरा अमूर०—०विश्पतिः सन्" †। त्रितस्याप्तस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'अमूर!' अमूढ! 'मूराः' मूढाः 'वयं' स्मः। भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात् 'न वयं चिकित्वः' न वयं भवतः प्रभावस्यान्तं विजानीमः। हे 'अग्ने!' 'त्वम्' एव आत्मनो महिमानं "महत्त्वम्" ‡ माहाभाग्यम् 'वित्से' वेत्सि; कस्त्वदन्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः। किञ्च; 'शये' शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये 'वव्रिः' विशेषात्मा, तव रूपाख्यः 'चरति' समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुश्चरति। स त्व मनेन रूपेणोत्तरवेद्या मवस्थितो 'जिह्वया' ज्वालया तानि तानि हवींषि 'अदन्' भक्षयन् 'रेरिह्यते'। 'युवतिं' तां ता माहुतिं पुनः पुनः आस्वादयसि। 'विश्पतिः' विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा 'सन्' यस्त्व मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं नाम कुर्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र 'मूढाः'-इत्यात्मनिन्दाद्वारेण अग्निः "अमूढः"—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य 'अमूर'-शब्दस्य "अमूढः" —इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

---

* १भा० ४२५ पृ० ५प०।

† "मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से। शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन्॥"—इति ऋ० सं० ७,५,१२,४।

‡ 'महित्वम्'— इति ख-नामहस्तिपुस्तके।

"शशमानः[२८]"—इति *, अनवगतम्। "शंसमानः"—इत्यवगमः। "यो वां यज्ञैः ०——० गन्त मस्मयुः" †। दीर्घतमस आर्षम्। जगतीच्छन्दः। 'यः' यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ! 'यज्ञैः' निमित्तभूतैः 'शशमानः' "शंसमानः" स्तुवन् 'दाशति' ददाति हवींषि युवाभ्याम्। 'कविः' क्रान्तदर्शनः, 'होता' आह्वाता 'यजति'। 'मन्मसाधनः' मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः। आह;—तस्य किम्? इति, उच्यते;—'उपाहतं गच्छथः' प्रत्युपागच्छथः युवाम्, 'वीथः' च 'अध्वरम्' अध्वाश्रितानि हवींषि। वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव। यतो ब्रूमः;—'सुमतिं' शोभनप्रज्ञं यजमानम् अनु लक्ष्य 'अच्छा गिरः' एता अस्मद्गिरः आभिमुख्येन 'गन्तम्' गन्तु मिच्छथो युवाम्। 'अस्मयू' अस्मान् कामयमानावित्यर्थः॥ एव मत्र 'यज्ञैः शशमानः'—इति यज्ञसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच "शशमानः = शंसमानः"—इत्येव मुपपद्यते॥

"देवो देवाच्या, कृपा[२९]"—इति ‡, एते § अनवगते। देवशब्दोऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाम्नातः। देवः, देवाच्या, कृपा,—इति त्रीणि एतानि पदानि। 'देवाच्या'—इत्यस्य "देवान् प्रत्यञ्चितया" —इत्यर्थप्रतीतिः। 'कृपा'—इत्यस्यापि "कल्पितया"—इत्येव मर्थ-

---

* १भा० ४२५ पृ० ८पं०।

† "यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः। उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वर मच्छा गिरः सुमतिं गन्त मस्मयू॥"—इति ऋ०२,१,२१,२।

‡ १भा० ४२५ पृ० १०पं०।

§ १भा० ४२४ पृ० (२९)-टीप्पनी द्रष्टव्या।

प्रतीतिः। "अग्निं होतारं ०——० सर्पिषः" *। परुच्छेपस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अग्निं' 'होतारम्' आह्वातारम् देवानाम् 'मन्ये'। 'दास्वन्तं' दानवन्तं दातृतमम्, 'वसुं' वासयितारम् सर्वस्य जगतः। 'सूनुं'—'सहसः' बलस्य पुत्रम्, 'जातवेदसं' जातप्रज्ञानम्। 'विप्रं न जातवेदसम्' विप्र मिव जातप्रज्ञानम्; यथा हि कश्चित् कञ्चिन्मनुष्यं समानपृष्ठोदरपाणिपादं विप्रात्प्रज्ञानं यथावत् जानीयात्, एव मह मग्निं यथावज्जाने। 'यः' अग्निः, 'स्वध्वरः' शोभनयज्ञः 'देवः'। 'ऊर्द्धया' 'कृपा' कृपया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, 'देवाच्या' देवान् प्रत्यञ्चितया गत्या, 'घृतस्य' 'विभ्राष्टिं' विभ्रंशम् 'अनु वष्टि' आहुतिप्रक्षेपम्। 'शोचिषा' ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति। "वष्टि"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्†। 'आजुह्वानस्य' उपरि हूयमानस्य 'सर्पिषः' सर्पणशीलस्य। य मग्नि मह मेवं जाने, यस्यैवङ्गुणयुक्तः, स इदं नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र "देवाच्या, कृपा"—इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्येव मुपपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥ ५ (८)॥

अश्र॑वं॒ हि भू॑रि॒दाव॑त्तरा वां॒ विजा॑मातुरु॒त वा॑ घा स्या॒लात्। अथा॒ सोम॑स्य॒ प्रय॑ती यु॒वभ्या॒ मिन्द्रा॑ग्नी

* "अ॒ग्निं होता॑रं मन्ये॒ दास्व॑न्तं॒ वसुं॑ सू॒नुं सह॑सो जा॒तवे॑दसं॒ विप्रं॒ न जा॒तवे॑दसम्। य ऊ॒र्ध्वया॑ स्वध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा। घृ॒तस्य॒ विभ्रा॑ष्टि॒ मनु॑ वष्टि शो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्य स॒र्पिषः॑॥"—इति ऋ० सं० २, १, १२, १।

† १भा० १९९ पृ० २ख० ६ख० (७)

स्तोमं जनयामि नव्यम्॥ अश्रौषं हि बहुदावत्तरौ* वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति † श्यस्व-द्दाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्म्माता वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः ‡ स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पं मशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यं§) नवतर मोमास इत्युपरिष्टाद्द्व्याख्यास्यामः॥ ६ (९)॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ६, २.

"विजामातुः(४०)"—इति ||, अनवगतम्। उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थे वृत्तिरत्रानवगमः। "असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः"—इति भाष्य-कारो निराह्व विगतजामातृभाव इव च; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते; स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः। "अश्रवं हि ०——०जनयामि नव्यम् ¶"। कुत्सस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। "अश्रौषम्"

---

* "बहुदाथितरौ" क, ख, ग।
† "विजामातुरसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति" क, ख, ग।
‡ "लाजा राजतेः" क, ख, ग।
§ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
|| १भा० ४३५ पृ० १७ पं०।
¶ ऋ० सं० १, ७, १८, १।

अहम् युवाम्। हे 'इन्द्राग्नी !' 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ। कुतः ? 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृभावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बहुदानेन कन्या पितृनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति। ततोऽपि बहुतरस्य धनस्य दातारावह मश्रौषं भवन्तौ। "उत वा घा स्यालात्"। "घा"—इत्यनर्थकः। 'स्यालात्' अपि बहुदातारौ युवा मह मश्रौषं भवन्तौ; स्यालोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति। यत एव मह मश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती' प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी ! 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि, 'नव्यं' नवतर मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः॥ एव मत्र 'विजामातृ'-शब्देन "असुसमाप्तजामातृभावः" उच्यते, तस्य बहुदातृत्वादित्युपपत्तिः॥

"विजामातेति" "शश्वत्" प्रसिद्ध मेतत् "दाक्षिणात्याः* क्रीतापति माचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्या मात्मनो भार्यार्थं। तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः"॥ "जामाता"। "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता; स्त्रीत्वं हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति॥ "स्यालः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदानविदो मन्यन्ते। अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते; "स्यात्" तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति", तस्मात् स्यालः उच्यते।† "स्यं शूर्पम्", "स्यतेः (दि॰प॰)" धातोः प्रत्ये-

---

* "दाक्षिणाजाः" मूलपाठः।

† इत उत्तरं लाजापदनिर्वचनव्याख्यानं व्याख्यातु मुचितम्।

पणार्थस्य; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते॥ "शूर्पम् अशनपवनम्" तेन ह्यशनं पूयते। "शृणातेः (क्र्या०प०)" तद्धि शरमयं भवति॥

"ओमासः[41]"—"इति" *, एतत् पदम् "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" सप्तदशेऽध्याये † "ओमासश्चर्षणीधृतः"—इत्यत्र ‡॥ ६(९)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः॥ ६, २॥

॥ तृतीयः पादः॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजः॥ सोमानं § सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्त मिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं॥ सोतारं मां ¶ प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते॥ १ (१०)॥

"सोमानम्[42]"—इति ¶, अनवगतम्। "सोतारम्"—इत्यवगमः। "सोमानं स्वरणं ०——० य औशिजः" **। मेधातिथेः

---

* १भा० ४२६ पृ० ४पं०।

† यास्कीयस्यास्य निरुक्तग्रन्थस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत्।

‡ प० दै० १२, ४, ६।

§,|| "सोमानं" ङ, च।

¶ "मा" क, ख, ग।

** १भा० ४२६ पृ० ९पं०।

†† ऋ० सं० १, १, २४, १।

काक्षस्यार्षम्। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता; "सोमानं स्वरण मिति ब्राह्मणस्पत्ययोपतिष्ठेत"—इति ह्युक्तम् *। 'सोमानम्' अनेकेषां "सोमानां" "सोतारम्" अभिषोतारम्, माम्, 'स्वरणं' शब्दयितारम्, सुयशस्विनं 'कृणुहि' कुरु हे 'ब्रह्मणस्पते!'। कथं च पुनः "प्रकाशनवन्तं कुरु"? इति,—"कक्षीवन्तं य औशिजः"। लुप्तोपम मेतत्। 'यः' 'औशिजः' कक्षीवान्, त मिव। अत्र करोतिसम्बन्धात् "प्रकाशनवन्तम्"—इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण। 'कक्षीवान्' "कक्ष्यावान्" कक्ष्यया तद्वान् †। "अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्"; स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात् कक्षीवान्। 'औशिजः' "उशिजः पुत्रः"। "उशिक्" पुनः "वष्टेः" कान्त्यर्थस्य ‡। एव मत्र 'सोमानम्'—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् "सोतारम् सोमानाम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

अपि चैव मन्यथा स्यात्;—योऽहं सोमानां सोता, कक्षीवान् औशिजः, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते!॥ १ (१०)॥

इन्द्रासोमा सम॒घशंसम॒भ्य१॒घं तपु॒र्ययस्तु च॒रुर॒ग्निवाँ इव। ब्रह्म॒द्विषे क्र॒व्यादे॑ घो॒रच॑क्षसे॒ द्वेषो॑ धत्त

---

* "सोमान मिति पञ्च ब्राह्मणस्पत्याः"—इत्यादि सा०भा० (ऋ०सं०१,१,२४,१)।

† "कक्षः", "कक्ष्या" च २भा० १६५ पृ० १पं०। "कक्ष्याः" तत्रैव २८२ पृ० १० पं०। (ऋ० सं० १, ११९—१२५ १, १२६, '—५; ९, ७४ सूक्तानां द्रष्टा।

‡ १भा० १९९ पृ० २ख० ६ख० (७)। 'उशिजः'—इति मेधाविनामसु च (१भा० २४२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

मनवायं किमीदिने॥ इन्द्रासोमावघस्य शंसितार मघं हन्तेर्निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्म्रच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मणद्वेष्ट्रे*) क्रव्य मदते† (घोरचक्षसे‡) घोरख्यानाय क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्त मनवाय मनवयवं§ यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने कि मिदानी मिति चरते कि मिदं कि मिद मिति वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति॥ २ (११)॥

"अनवायं(४३)", "किमीदिने(४४)"—इति ‖, एते अनवगते। 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्"—इत्यवगमः। 'किमीदिने'—इत्यस्य "किमिदङ्किमिदङ्कारी पिशुनः"॥ "इन्द्रासोमा समघशंस ०——० मनवायं किमीदिने" ¶। वसिष्ठस्यार्षम्। हे "इन्द्रासोमौ!" सन्तापन्तं भवन्तौ, 'अघशंसं' पापस्य "शंसितारम्", 'अभ्यघं' पाप मेव कर्त्तु माभिमुख्येन नित्यकाल मेव योऽवस्थितः, तं सन्तापयन्तम्। स च 'तपुः' युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, "चरुरग्निवाँ इव" चरुरिव अग्निसंयुक्तः 'ययस्तु' क्षयं यात्वित्यर्थः। किञ्च; 'ब्रह्मद्विषे'

---

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
† "मदने" क, ख, ग।
‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
§ "धत्त मव्यवेय मनवयवं" क, ख, ग।
‖ १भा० ४२६ पृ० १२ पं०।
¶ ऋ० सं० ५, ७, ५, २।

"ब्राह्मणद्वेष्ट्रे", 'क्रव्यादे' क्रव्य मदते पृष्ठमांसभक्षयित्रे, 'घोरचक्षसे' घोरदर्शनाय, 'द्वेषः' सर्वलोकद्वेष्यतां 'धत्तम्' युवाम् । 'अनवायम्' "अनवयवं" सकल मित्यर्थः । अथ "वा" "यदन्ये" 'अतद्रुहः' "अद्वेषसः" अद्वेष्टारः "न व्यवेयुः" व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः, तादृशं द्वेषो धत्तम् । 'किमीदिने' "पिशुनाय"—इत्यर्थः ॥ एव मत्र 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्" अवियोजनं वा—इत्यर्थ-प्रतीतिः ; तथाभीष्टत्वात् ॥

किमिदी च पिशुनः ; स हि "किमिदानीम्" वर्त्तते "इति" एव मन्वेषमाणः "चरते" ; (अथ "वा" "किमिदं" वर्त्तते "इति" एव मन्वेषमाणः "चरते" ;*) स हि तस्य स्वभावः ॥ "चरुः, मृच्चयो भवति" मृदादिसञ्चितो भवति । "चरतेर्वा" "समुच्चरन्ति" हि "अस्मादापः" ॥ "क्रव्यं" मांसम् ; तद्धि "विकृत्ताद् जायते" ॥ "पिशुनः" "पिंशतेः (जु० प०)" धातोः ; स हि स्वल्प मपि पापं "विपिंशति" विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (११)॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन । तृष्वी मनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष्व पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा † जालं वा याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराम्रता गणेन गतभयेन

* बन्धनीचिह्नान्तर्गतानि पदानि ख-पुस्तके न दृश्यन्ते ।
† 'प्रसहनात्तन्तुर्वा" क, ख, ग ।

हस्तिनेति वा तृष्वानु प्रसित्या द्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा। यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा* क्रिमिर्भवति पापनामा क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा। अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा। अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यघा यद्देनया विद्धोऽपवीयते। व्याधिर्वा भयं वा। अघे परेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमामयी मतिरात्ममयी। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतदित्यपि † निगमो भवति। श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति॥ ३ (१२)॥

“अमवान्(४५)”—इति ‡, अनवगतमनेकार्थञ्च। “कृणुष्व पाजः ०——० रक्षसस्तपिष्ठैः §; वामदेवस्यार्षम्। अग्निचयने पुरुषव्याघारणे विनियुक्ता; “राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्”—इति ह्युक्तम् ‖॥ हे भगवन्नग्ने! ‘कृणुष्व’ “कुरुष्व” एतदात्मीयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रसितिं

---

* “दुर्णामा” ङ, च।

† “अदिद्युतत्सवीमनीत्यपि”—इति ङ, च।

‡ १भा० ४३६ पृ० १७ पं०।

§ ऋ० सं० २, ४, २२, १।

‖ “कृणुष्वपञ्चोना राक्षोघ्नम्”—इत्यनुक्रमणिका।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्तु मिव, जाल मिव वा। 'पृथ्वीं' विस्तीर्णाम्। तत एव मेतद् विस्तीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांस्यभिमुखः। कथं च पुनर्याहि? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्' "अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि *। अथ वा यथा "अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा याहि। अथ वा यथा "स्ववान्" आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद् विजयाय, तथा याहि। 'इभेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन" सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि। अथ वा 'इभेन' "गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि। किञ्च; "तृष्वी मनु प्रसितिं द्रूणानः"। क्षिप्र मनु प्रहृतया गत्या, सन्ततया गत्या। 'दृणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि। कस्मात् पुनरेव मुच्यते? इतः;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति दीप्तायाः अर्चिषः। स त्व मेव मागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः" अस्मच्छत्रून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः॥ एव मत्र राजोपमान-सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते †॥

'पाजः'—इति बलनाम‡, "पालनात्; तेन हि पाल्यते। 'प्रसितिः'—"प्रसहनात्"; "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्या मपि ताभ्या मभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च॥

"अमीवा(४६)"—इति §, अनवगतम्। "अभ्यमनेन" "अभ्यमन-

---

* "यथा राजा अमात्यवान् रीतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि" इति क।
† अम मित्यस्य "भयं वा बलं वा"—इत्यर्थौ वक्ष्यति दै० का० १०, २, ८।
‡ १भा० ११५ पृ० २अ० ६ख० (१); २१६ पृष्ठायां च तद्वृत्तिर्द्रष्टव्या।
§ १भा० ४६७ पृ० ५ पं०।

वान्"—इति यदुक्त माधस्ये मन्त्रे *, अनेनैव तद् "व्याख्यातम्" †।
"यस्ते गर्भ ममीवा ०——० मनीनशत्" ‡। रक्षोहा नाम ब्राह्मणः, तस्येय मार्षम्। पुत्रकामस्य षडाहुतो नाम स्थालीपाकः, तत्रेयं विनियुक्ता। 'यः' 'ते' तव हे स्त्रि! 'गर्भम्' 'अमीवा' रोगभूतः, 'दुर्णामा' "पापनामा क्रिमिः" पापप्रदेशे नतः परिणतः उत्पन्नः, 'योनिम्' 'आ' गत्य 'शये' शेते गर्भहिंसिता। तम् अग्निः ब्रह्मणा सह 'निर् अनीनशत्' नाशयतु। 'क्रव्याद' मांसभक्षयितारम्॥ एव मत्र 'अमीवा'—इत्यस्य "क्रिमिः" अभिधेयः; क्रिम्युपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः॥

"दुरितम्(४७)"—इति §, अनवगतम्। "दुर्गतिगमनम्"—इति अर्थप्रतीतिः। "वैश्वदेवीं सूनृता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः पावकाः। अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम"। 'वैश्वदेवीं' वाचं 'सूनृतां' सत्याम् 'आरभध्वम्' उपक्रमध्वम् वक्तुम्। तयैवंलक्षणया वाचा 'शुद्धाः' इह अनभिशस्ताः पूताश्च परलोके भवथ। 'यज्ञियासः' यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः। किञ्च; 'अतिक्रामन्तः' अतिक्रममाणा वयम्। तस्या वाचो माहाभाग्येन। 'दुरितानि' दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, 'विश्वा' विश्वानि। 'शतं हिमाः' शतं हेमन्तानां 'सर्ववीराः' अनवखण्डितपुत्रपौत्राः 'मदेम'

---

* अत्रैव खण्डे पुरस्तात् १८४पृ० १०पं० ; १९६पृ० ५पं०।

† "व्याख्यातः"—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु।

‡ यस्ते गर्भ ममीवा दुर्णामा योनिं माशये। अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्याद ममीनशद्॥"—इति ऋ० सं० ८, ८, २०, २।

§ १भा० ४६७ पृ० ९ पं०।

ह्वयेमेत्यर्थः ॥ एव मत्रातिक्रमणसम्बन्धात् "दुरितम् = दुष्कृतम्"— इत्युपपद्यते; तस्य हि अतिक्रमण मभीष्ट मिति ॥

"अप्वा[४८]"—इति *, अनवगतम्। 'अपव्ययति'—इत्यवगमः। रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा; तया हि "विद्धः अपवीयते" अपवेक्ष्यते प्राणैः। "अमीषां चित्तम् (ऋ०सं० ८,५,२३,६)" —इति उपरिष्टाच्छेषः † ॥

"अमतिः[४९]"—इति ‡, अनवगतम्। "अमामयी मतिः" अमतिः। एव मपि न प्रतीयत इत्याह;— "आत्ममयी" यस्य मतिः असावमतिरित्युच्यते। कस्यासौ? आदित्यः; तस्य हि आत्मप्रकाशमयी मतिः।

२ १७ २१ २ १ २
"अभि त्यं देवं ०——० कृपास्वः" §। नकुलस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः; अष्टिः। प्रवर्ग्ये शस्यते; सोमसन्माने चाध्वर्यवे ‖ विनियुक्ता। 'अभि अर्चामि' 'त्यं' तम् अहम्, 'देवं' सवितारम्'। 'ओण्योः' द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि वर्त्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात्। 'कविक्रतुं' क्रान्तप्रज्ञानम्, 'सत्यसवं' सत्याभ्यनुज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां धनानां दातारम्,

---

* १भा० ४२७ पृ० १२ पं०।

† प० दै० ९, २, १२।

‡ १भा० ४२८ पृ० १पं०।

२ १७ २१ २ २ १ २ २क २र २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २
§ "अभि त्यं देवँ सवितार मोण्योः कविक्रतु मर्चामि सत्यसवँ रत्नधा मभि
२२ २२ २ २७ २ २ २ १ २र २ १ २ २ १२ २ १ २
प्रियं मतिम्। ऊर्द्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुक्रतुः
२ १ २
कृपा स्वः ॥"—इति सा० छ० आ० ५, २, २, ८।

‖ "सोमसमाने चाध्वर्यवे"—इति क।

'अभि मतिम्' अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; 'प्रियं' च सर्वभूतानाम्। 'ऊर्द्धा' 'यस्य' सवितुः 'अमतिः' आत्मप्रकाशमयी मतिः। आह,— कतमा पुनरसावूर्द्धा? इति,—'भाः' याः 'अदिद्युतत्' अद्योतयत्। तम् अभ्यर्च्चामि। किञ्च; 'सवीमनि' प्रसवे यस्य सर्व मिदं प्रवर्त्तते; 'हिरण्यपाणिः' रश्मिपाणिः, सर्व मिदं जगद् 'अमिमीत' निर्मितवान्। 'सुक्रतुः' सुकर्मा। 'कृपा' स्वया सामर्थ्य-कल्पनया। 'स्वः' आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः *॥ एव मत्र 'अमति'-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञान मुच्यते; स हि प्रकाशसतत्वएव नान्यत्प्रकाशान्तर मपेक्षत इत्युपपत्तिः॥

"श्रुष्टी(५०)"—इति †, अनवगतम्; "पुरन्धिः(५१)"—इति च ‡। श्रुष्टीत्यस्य 'स्वशनम्'—इत्यवगमः; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः—इत्यवगमः॥ ३ (१२)॥

ताँ अ॑ध्व॒र उ॑श॒तो य॑क्ष्यग्ने श्रु॒ष्टी भग॒न्नास॑त्या॒ पुर॑न्धिम्। तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः § पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्म्मतमः

* २भा॰ २१० पृ॰ ७पं॰।
†,‡ १भा॰ ४३८ पृ॰ ७पं॰।
§ "पुरन्धिर्बहुभिस्तत्कः" क, ख, ग। "पुरन्धिर्बहुभिस्तत्कः" रोथस d।

पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति। इमा मू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति। रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः॥ समिद्धस्य रुशद्दर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति॥ ४ (१३)॥

"ते हि यज्ञेषु०——०नासत्या पुरन्धिम्" *। वसिष्ठस्यार्षम्। वैश्वदेवी। त्रिष्टुप्। 'ते' ये 'विश्वेदेवाः' 'यज्ञेषु' 'यज्ञियासः' यज्ञसम्पादिनः, 'ऊमाः' अवितारो रक्षितारः, अवनीया वा तर्पणीयाः, 'सधस्थं' वैश्वदेवं समानं स्थानम् 'अभि सन्ति' अभितिष्ठन्ते। किं तेषाम्? इति,— 'तान्' विश्वान् देवान् हे "अग्ने!" एतस्मिन् 'अध्वरे' "यज्ञे" 'उशतः' स्व मंशं, "कामयमानान्", 'श्रुष्टी' "क्षिप्रम्" अविलम्बमानः 'यक्षि' "यज"; 'नासत्या' "नासत्यौ चाश्विनौ" यज, 'पुरन्धिम्' च यज॥ एव मत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् "श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम"—इत्युपपद्यते †। अन्यत्र हि वक्ष्यति "श्रुष्टीवरीः = सुखवरीः"—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थ मपि भवति॥

"सत्यौ एव नासत्यौ—इति", "और्णवाभः" आचार्यो मन्यते। तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् §। तस्मान्नासत्याविन्युच्यते। द्विः प्रतिषेधः प्रकृति मापादयति। अथवा "सत्यस्य"

* ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः। ताँ अध्वर० ——० पुरन्धिम्॥"—इति ऋ० सं० ५, ४, ९, ४।

† इतः पूर्वस्मिन् खण्डे उक्त मेतत् १८५ पृ० ११पं०।

‡ अत्रैवोपरिष्टात् ४ पा० ६ खण्डे।

§ "अथो खल्वाहुः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्? सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता वै मनुष्या इति॥"—इति ऐ० ब्रा० १, १, ६।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा*) "नेतारौ" नासत्यौ; तथा हि "आग्रायणः" आचार्यो मन्यते। अथ "वा" ऐतिहासिकपक्षेण "नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति" † ॥

"पुरन्धिः"। पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति विचार्यते।—"तत्कः पुरन्धिः?"—इति। "भगः" अत्र "पुरस्तात्";—'अष्टौ भगम्'—इति‡, "तस्य" अयम् "अन्वादेशः"—"इत्येकम्" आचार्यमतम्। नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते द्विवचनवाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् 'पुरन्धि'-शब्दस्य च। "इन्द्रः" उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—"इत्यपरं" मतम्। किङ्कारणम्? "सः" हि इन्द्रः "बहुकर्मतमः" अन्येभ्यो देवेभ्यः। "धीः"—इति कर्मनामसु पठितम् §, तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः; (सचेन्द्रः। तस्मात् पुरन्धिः ‖) इन्द्रः—इत्युपपद्यते। अथवा अन्येन पुरन्धित्व मिन्द्रस्य स्यात्;—"पुरां च दारयितृतमः" मेघपुरो ह्यसावेव दारयति। "वरुणः" पुरन्धिशब्देनोच्यते,—"इत्यपरम्" मतम्। किङ्कारणम्? "तं" हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् "प्रज्ञया" बुद्ध्या "स्तौति"। तद्यथा,—"इ॒मा मू॒ नु ०——० न॒द्यः समु॒द्रम्"¶। अत्रेरार्षम्। वारुणी।

---

* नैतत् दृश्यते ख-पुस्तके।

† ऋ० सं० ७, ४, २२, १—२ ऋचौ द्रष्टव्यौ। किञ्च, मात्स्यैकादशे "नासापुटाभ्यामुत्सृष्टम्"—इत्यादि।

‡ अत्रैव मन्त्रे १८९ पृ० १३ पं०।

§ १भा० १९२ पृ० २अ० १ख० (२१)।

‖ नास्त्येतत् क-पुस्तके।

¶ "इ॒मा मू॒ नु क॒वित॑मस्य मा॒यां म॒हीं दे॒वस्य॒ न कि॒रा द॑धर्ष। एकं॒ यदु॒द्ना न पृ॒णन्त्येनी॑रासि॒ञ्चन्ती॑र॒वन॑यः समु॒द्रम्॥"—इति ऋ० सं० ४, ४, २१, १।

त्रिष्टुप्। 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य' मेधावितमस्य (द्योतमानस्य *) 'महीं' महतीं मायां 'न किरादधर्ष' न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति। कतमां मायाम्? इति,—'एकम्' एतं सन्तं वरुणम् आदित्यम् †, 'यद्' एता 'उद्ना' उदकेन रश्मिना नद्यः 'एनीः' गमनशीलाः सतत मुदक मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति। एवं नामाहर्निश मेता गच्छन्त्यो 'अवनयः' नद्य इव 'समुद्रं' सिञ्चन्त्यो 'न पृणन्ति' (न प्रीणयन्ति ‡) (बुद्ध्या §)। तेषां रश्मीनां च मायाम् एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य 'आ धर्षयितुम्' अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम्। कथ मप्ययं न सम्पूर्यत इति॥ एव मत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम ‖; सा यस्य पुर्वी बह्वी, स पुरन्धिः। वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयते, तस्माद् "वरुणः = पुरन्धिः"—इत्युपपद्यते ¶॥

"रुशत्(५२)"—इति **, अनवगतम्। "रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः"—इति निर्वचनम्। "रोचनम्"—इत्यवगमः। "अबोधि होता॰

---

* नास्त्येतद् क-पुस्तके।

† "यो वा अग्निः स वरुणः"—इत्यादि ऐ॰ ब्रा॰ ६, ४, १॰।

‡ नास्त्येतत् क-पुस्तके।

§ नास्त्येतत् ख-पुस्तके।

‖ १भा॰ ३२४ पृ॰ ३अ॰ ९ख॰ (७)।

¶ "कवितमस्य॰——॰'यद्' यस्मात् 'एकम्' समुद्रम् 'उद्ना' उदकेन 'न पृणन्ति' न पूरयन्ति। काः? 'एनीः' एन्यः, शुभ्राः गमनशीला वा, 'सिञ्चन्तीः' उदकमासेचयन्त्यः, 'अवनयः' नद्यः। बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैक मपि समुद्रं पूरयन्तीति। इदं वरुणस्य महत् कर्मेति। अथान्तरिक्षविस्ताराद्दिसमुद्रापूरणपर्यन्त कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिरूपावस्थानात्; एष अचेत्यादिश्रुतेः॥"—इति सा॰ भा॰।

** १भा॰ ४२९ पृ॰ १पं॰।

——० स्तमसो निरमोचि"*। गविष्ठिरबुधयोरार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अबोधि होता' बुध्यते होता 'अग्निः', 'यजथाय' यजमानाय, यष्टव्यतया देवान्। 'ऊर्द्धः' ज्वलनक्रियायोगात्। 'प्रातः अस्थात्' अग्निहोत्रिणां गृहेषु योऽवतिष्ठते, 'सुमनाः' च शोभनमनाः। 'समिद्धस्य' च यस्य 'रुशत्' रोचिष्णुर्वर्णः 'अदर्शि' दृश्यते। 'पाजः' च बलं यस्य 'अप्रमितम्', यश्च प्रभावतो 'महान्'। 'तमसः' च सर्व मिदं 'निरमोचि' निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया॥ एव मन्यधिकारादत्र शब्दसारूप्यात् "रुशत्"—"इति" एतत् "वर्णनाम"—इत्युपपद्यते॥ ४ (१३)॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम्। अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो† देवा अस्त्याप्य माप्य माप्नोतेः सुदत्रः कल्याणदानः। त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति। सुविदत्रः कल्याणविद्यः। आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङि-त्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति। स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति।

---

* "अबोधि होता यजथाय देवानूर्द्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात्। समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि॥"—इति ऋ० सं० ३, ८, ११, २।

† "रेशयदासिनो"—इति ङ, वृत्तिसम्मतश्च।

तुर्वणिस्तूर्णवनिः। स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्य इत्यपि निगमो भवति। गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति। जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति॥ ५ (१४)॥

"रिशादसः(५२)"—इति *, अनवगतम्। "रेशयदासिनः†"—इत्यवगमः। "अस्ति हि वः ०——० नव्यसे" ‡। मनोर्वैवस्वतस्येयमार्षम्। सतो बृहती। वैश्वदेवे सूक्ते। हे 'रिशादसः' "रेशयदासिनः"! §, 'देवासः' देवाः! यो हि रेशयति हिंसावान् भवति, तस्मै त आयुधान्यस्यन्ति। "रेशयदारिणः"—इति केचिदधीयते निर्वचनम्; तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः। 'अस्ति' 'सः' युष्माकं 'सजात्यं' "समानजातिता" देवत्वम्, 'अस्ति' च युष्माकम् 'आप्यम्' आप्तव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूय मित्यभिप्रायः। यत एव मतो ब्रवीमि;—'प्रवोचत' यूयम् अस्मभ्य मनुजानीत। 'सुविताय' सुगताय, 'सुभोगाय' स्थानाय, 'सुम्नाय' सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, 'नव्यसे' नवतराय। कथं च पुनः प्रवोचत? इति,—'मक्षु' चिप्र मित्यर्थः। एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "रिशादसः = रेशयदासिनः॥, रेशय दारिणो वा"—इत्युपपद्यते॥

---

* १भा० ४२९ पृ० ६ पं०।

‡ अस्ति हि वः०——०सज्यात्यम्। प्रणः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षू सुम्नाय नव्यसे॥"—इति ऋ० सं० ६, २ २२, ५।

†, §, ‖ "रेशयदासिनः"—इति ख-पु०।

"सुदत्रः(५४)"—इति *, अनवगतम्। 'सुदानः'—इत्यवगमः। "ता नो रासन् ०——० विदधातु रायः" †। वशिष्ठस्यार्षम्। दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते। 'ताः' देव्यः, 'नः' अस्मभ्यं 'रासन्' 'वसूनि' ददलित्यर्थः। किंलक्षणाः देव्यः? 'रातिषाचः' हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते। किञ्च; आभिमुख्येन स्थित्वा 'रोदसी' रुद्रस्य पत्नी 'शृणोतु', 'वरुणानी' च। किञ्च; 'वरूत्रीभिः' वरयितव्याभिः सहितः 'सुशरणः' स्वाश्रयणो 'नः' अस्माकम् 'अस्तु'। 'त्वष्टा', 'सुदत्रः' "कल्याणदानः" 'विदधातु' च अस्माकम् 'रायः' धन मित्यर्थः॥ एव मत्र 'रायः'-सम्बन्धात् "सुदत्रः = कल्याणदानः"—इत्युपपद्यते॥

"सुविदत्रः(५५)"—इति ‡, अनवगतम्। 'सुविद्यः'—इत्यवगमः। "कल्याणविद्यः"—इत्यभिधेयवचनम्। "ये तातृषुर्देवत्रा ०——० पितृभिर्घर्मसद्भिः" §। शङ्खस्य यामायनस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। पैत्री। पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्यैषा। 'ये' 'तातृषुः' स्तीर्णवन्तः, 'देवत्रा' देवान् प्रति 'जेहमानाः' गच्छन्तः, 'होत्राविदः' स्तुतिविदः, 'स्तोमतष्टासः' स्तोमकर्त्तारः 'अर्कैः' मन्त्रैः स्तोमकर्त्तारः॥। यः

---

* १भा० ४२९ पृ० १० पं०।

† "ता नो रासन्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु। वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः॥"—इति ऋ० सं० ५, ३, २०, २।

‡ १भा० ४२९ पृ० १२पं०।

§ "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः। आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, १८, ४।

|| मन्त्रैः स्तोमग्रथनप्रकारस्य ताण्ड्य महाब्राह्मणे द्वितीयतृतीययोर्द्रष्टव्यः।

एवंलक्षणाः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि'। हे 'अग्ने!' 'सुविदत्रेभिः' "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, तैश्च साकम्। एवङ्गुणयुक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्संस्कृतैः 'कव्यैः' पितृदेवत्यैः 'घर्मसद्भिः' यज्ञसदादिभिः हविर्भिस्तृप्तिमुपयाहि। अथ वा सत्यवादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः साक मायाहीति। एवं पितृविशेषणत्वेनैव* योज्य मेतदपि पदद्वयम्॥ एव मत्र शब्दसारूप्यात् 'सुविदत्र'-शब्दः "कल्याणविद्य"-वाचीत्युपपद्यते॥

"आनुषक्(५६)"—इति †, अनवगतम्। "अनुषक्तम्"—इत्यवगमः। "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम्। "आ घा ये अग्नि० ——० युवा सखा" ‡। त्रिशोकस्यार्षम्। बृहतीसहस्रे तृचाशीतिषु विनियुक्ता। 'ये' एव नित्य मग्निम् 'आ' आभिमुख्येनावस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'बर्हिः' 'आनुषक्' "अनुषक्तं" 'स्तृणन्ति'; तेषा मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा' समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति; नेतरेषा मयज्वनाम्। बर्हिःसम्बन्धाद् 'आनुषग्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—इत्युपपद्यते॥

"तुर्वणिः(५७)"—इति §, अनवगतम्। "तूर्णवनिः"—इत्यर्थवचनम्। तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्णवनिरित्युक्तः।

---

* "पितृविशेषणेनैव"—इति ख।

† १भा० ४२९ पृ० १७ पं०।

‡ "आ घा ये अग्नि मिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्। येषा मिन्द्रो युवा सखा॥"—इति ऋ० सं० ६, ३, ४२, १।

§ १भा० ४४० पृ० ४पं०।

"स तुर्वणिर्महाँ०——०दामनि" *। इन्द्रस्य सव्यत्व मापन्नस्येयमार्षम् । जगती । ऐन्द्री । वैषुवतेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्रे शस्यते । स इन्द्रः 'तूर्वणिः' तूर्णवनिता ; इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते । 'महान्' प्रभावतः । 'अरेणुपौंस्ये' अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति, तत्र न रेणवः सन्ति ; तस्मादरेणुपौंस्य मित्युच्यते । "पौंस्यम्"—इति बलनामसु पठितम् †, तस्मिन् 'अरेणुपौंस्ये' बले अन्तरिक्षे, सङ्ग्रामे वा ‡। 'गिरेः भृष्टिः' गिरिशृङ्ग मिव उच्छ्रितः भ्राजते । 'तुजा' वज्रेण प्रगृहीतेन 'शवः' शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः । 'येन' वज्रेण 'शुष्णं'§ शोषयितारम्, 'असुरं' मेघम्, 'मायिनं' प्रज्ञावन्तम् 'आयसः' देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य 'मदे' प्राप्ते 'दुध्रः' दुर्द्धरः शत्रूणाम् 'आभूषुः' उपर्य्युपरि आत्मनो भवत मिच्छन् 'रामयन्नि दामनि' दाम्नीव न्यरमयत्, सुबधादित्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "तुर्वणिः = तूर्णवनिः"—इत्युपपद्यते ॥

"गिर्वणसे(५८)"—इति ‖, अनवगतम् । 'गीर्वननीयः'—इत्यवगमः । "गीर्भिः" स्तुतिभिः "एनं वनयन्ति"—इति अर्थवचनम् ।

---

* "स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः । येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥"इति ऋ० सं० १, ४, २१, २ ।

† १भा० २१५ पृ० २अ० ९ख० (२४) "पौंस्यानि" ।

‡ १भा० २६७ पृ० २अ० १७ ख० (४०) "पौंस्ये" ।

§ "येन वज्रेण हि नित्यं शुष्णं"—इति क ।

‖ १भा० ४४० पृ० ७पं० "गिर्वणाः" ।

"आमासु पक्व ०——० गिर्वणसे बृहत्" *। नृमेधः प्रियमेधो वा इत्य मार्षम्। बृहती। ऐन्द्रे सूक्ते। 'आमासु' अपक्वासु गोषु क्षीरं 'पक्वम्' 'ऐरयः' त्वम् इन्द्र!। तस्मादामा सती पक्वं दुह्ये इति ह विज्ञायते। तदिद मामायां सत्यां गवि शृतं पय इति। किञ्च; "आ सूर्यं रोहयो दिवि" 'आ रोहयः' 'सूर्यं' 'दिवि' द्युलोके इत्यर्थः। एव मिन्द्र मुक्त्वा स्तोतॄनाह,— अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय 'घर्मं न' घर्म मिव सुतप्तं सुष्ठु सुगुणं 'सामन्' साम 'तपत' स्थानकरणानुप्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः। 'सुवृक्तिभिः' शोभनाभिः स्तुतिभिः 'जुष्टं' प्रियं 'गिर्वणसे' इन्द्राय स्तुतिसम्भक्ते। कतमत् पुनस्तत्साम? इति,—'बृहत्' †; तद्धि प्रिय मिन्द्रस्य। एव मत्र "गिर्वणाः = देवः" उच्यते, शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५ (१४)॥

अस्त्रूर्तं स्त्रूर्तं रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमका‡ देवगणास्ते§ रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम्। अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिः। अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृश्मिन्

---

* "आमासु पक्व मैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि। घर्मं न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥"—इति ऋ० सं० ६, ६, ११, ७।

† तच्च साम सामवेदे आरण्यगानग्रन्थे १, २, १, २१।

‡ "माध्यमिका" ङ, च।

§ "देवगणा ये" ङ, च।

धायि तमपस्यया विदत्। यादृश्येऽधायि त मपस्यया-विदत्। उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः। उस्र इव गोपिता-जायि यज्ञैः॥ ६ (१५)॥

"असूर्त्ते सूर्त्ते(५९)"—इति *, एते अनवगते। "असुसमी-रिताः", "सुसमीरिते"—इत्यवगमः। "त आयजन्त ०——०कृण्वन्निमानि" †। विश्वकर्मणो भौवनस्येय मार्षम्। वैश्वकर्मणीभ्यां जुहोतीति ह्युक्त मग्निप्रणयने; तत्र विनियोगः। 'असूर्त्ताः' असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः; "योऽयं वायुः पवत एष प्राणः"—इति ह्युक्तम् ‡, तेन समन्तात् ईरिताः "असुसमीरिताः" वातसमीरिताः इत्यर्थः। के पुनस्ते? "माध्यमका देवगणाः" मेघाः, इतरे च मरुदादयः। ते वातेन समीर्यन्ते; वात एव हि तान् वहति। क्व पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः? इति,—'सूर्त्ते' "सुसमीरिते" विक्षिप्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः। 'रजसि' अन्तरिक्षलोके 'निषत्ते' निषण्णे इत्यर्थः। समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—'ये भूतानि समकृण्वन्' समस्तानि कृतवन्तः 'इमानि'। तेषां किम्? इति,—'त आ यजन्ते' इति। "अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्" प्रतिनिर्द्देशः प्रति-वचन मुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

---

* १भा० ४४० पृ० १४पं०।

† त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूमना। असूर्त्ते सूर्त्ते ०——० न्निमानि॥"—ऋ० सं० ८, २, १७, ४।

‡ "तस्माद्वाऽऽवायुः प्राणः"—इत्यादि ऐ० आ० २, २, १।

पश्चात्प्रयोगार्हस्य तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण; – तदेतत् भाष्यकारेण प्रदर्शित मस्मिन् मन्त्रे "त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्"—इति। त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्य-कारेण निर्वचन मुक्तम्। "ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति" ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति। 'आ यजन्त' 'द्रवि-णम्' उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्व मुदकम्, 'समस्मै' सर्व-स्मिन् भूतजाते। एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च। अधुना दृष्टान्त माह;—'ऋषयः पूर्वे' विश्वसृजः, 'जरितारः न' 'भूमना' भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्त्रेण; तैर्हि सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च। एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपन्नेश्च 'असूर्त्ते'-'सूर्त्ते'—इत्येतयोः "असुसमीरिताः"-"सुसमीरिते"—इत्येते शब्द-समाधी उपपद्येते॥

"अम्यक्(६०)"—इति *, अनवगतम्। "अमाक्ता इति वा, अभ्यक्ता इति वा" शब्दसमाधी। 'ऋष्टिः' अभिधेया; तां हि सङ्ग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मा मेषा प्रत्यस्थिता चिप्ता मा मेषा प्रत्यस्थितेति। अथ वा "अभ्यक्तेति वा" अभिगतैव नित्यकालं शत्रून् प्रति भवतीति अम्यगित्युच्यते। "अम्यक् सा० —— ० दधति प्रयांसि" †। अगस्त्यस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। छन्दोमेषु द्वितीये-

---

* १भा० ४४१ पृ० १पं०।

† "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति। अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि॥"—इति ऋ० सं० २, ४, ८, २।

ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'अभ्यक् सा ते' यदेवंलक्षणा त्वेषणा शक्तिः आभिमुख्येन मेघ मञ्चिता त्वया क्षिप्ता भवत्यात्मनस्तव या स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुविवृत्तयैव हे इन्द्र! 'अस्मे' अस्मदर्थं 'सनेमि' चिरन्तनम् 'अभ्वं' बहूदक मिह पातयितव्य मिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति। किञ्च; सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे 'शुशुकान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आस्ते। किञ्च; 'आपो न द्वीपम्' यथा ता दैव्या आपो द्वीपं परिवार्य्यात्मानं धारयन्ति; एव मेतानि मेघ्यानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् वृष्टेः तानि मञ्च-चितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्य्य धारयन्ति॥ एव मचाञ्चतेर्ग-त्यर्थस्य (भू० प०) 'अभ्यक्'—इत्येतद् वृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते॥

"यादृश्मिन्(९१)"—इति *, अनवगतम्। "यादृशे"—इत्यत्रगमः। "ज्यायांस मस्य०——०सो अरं करत्"†। अवत्सारस्येय मार्षम्। जगती। आग्नेयी। "तम्प्रत्नथा"—इत्येतस्मिन् सूक्ते ‡। उपहव्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते। 'ज्यायांसं' महत्तरम्। 'अस्य' 'यतुनस्य' (कर्मणि षष्ठ्यौ वा §) यतनशीलस्य भगवतः सूर्य्यस्य, 'केतुना' कर्मणा प्रज्ञया वा, 'ऋषिस्वरम्' ऋषिभिः स्वर्य्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरः, त

---

* १भा० ४४९ पृ० ८पं०।

† ज्यायांस मस्य यतुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते। यादृश्मिन् धायि त मपस्यया विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत्॥"—इति ऋ० सं० ४, १, १४, ३।

‡ ऋ० सं० ५मं० ३अं० १२ सू०।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके।

मृषिस्वरम्, स्तुवन् 'चरति' प्रचरति। "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृश्मिन्' "यादृशे" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः। किञ्च; 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुतीः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्याप्त मात्मनोऽभिप्रेत मर्थं करोति॥ एव मत्र शब्दसारूप्याद् 'यादृश्मिन्'—इत्यस्य "यादृशे" —इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते॥

"जारयायि[६२]"—इति *, अनवगतम्। "अजायि"—इत्यवगमः। "सास्माकेभि ०—— ०जारयायि यज्ञैः" †। भरद्वाजस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। "सास्माकेभिः" —इति छान्दस मात्वम्। 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुखैः स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते। 'एतरी न' अतिथिरिव। 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे 'आ' आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधनो वा 'द्रन्नः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा। 'अनार्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कञ्चिदन्यम्। 'उस्रः पिता इव' साण्ड इव "गोपिता" गवां पिता 'जारजायि' "अजायि"। यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विह्वियमाणः अनेकधा

---

* १भा० ४४१ पृ० १०पं०।

† "सास्माकेभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्टवे दम आ जातवेदाः। द्रन्नो वन्वन्क्रत्वानार्वोस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः॥"—इति ऋ० सं० ४, ५, १४, ४।

जायतेऽग्निः॥ एव मत्र 'जारजायि'—इत्यस्य "अजायि"—इत्यर्थप्रतीतिः॥ ६ (१५)॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्र मित्येतदनर्थक मुपबन्ध माददीत। अद्वीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। अद्वीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूतः। तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यच ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति। पुरोला अग्ने पचत इति यथा। शुरुध आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्ति। ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति। जञ्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो† जञ्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा। अस्मभ्य मप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति।

---

* नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† "मरुतो"—इति ख-ग-ङ-च-पुस्तकानां पाठो वृत्तिकृन्मतविरुद्धः परमस्ति च ऋक्संहितायां "मरुतो जञ्झतीरिव" इत्यपि निगमान्तरम् (ऋ०सं०४ २,९,६)।

आशदानः आशाशमानः । प्र स्वां मतिं मतिरच्छाश-दान् इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३.

"अग्रिया(९२)"—इति *, अनवगतम्। "अग्रगमनेन" अग्रियाः। अग्र मेव अग्रियाः, अनर्थक एवाग्रशब्दे 'या'कार उपवन्ध उपात्तः— "अपि वाग्र मित्येतदनर्थक मुपबन्ध माददीत"—इत्युक्तं भाष्यकारेण। "अयं वो यज्ञ ०——० अग्रियोत वाजाः" †। वामदेवस्यार्षम्। आर्भवे त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्यते। हे 'ऋभवः!' युष्माकम् 'अयं' 'यज्ञः' 'यम्' अह मकार्षम्। त मागत्य 'मनुष्वत्' मनुष्यवत्, 'प्रदिवः' प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः, 'आदधिध्वे' धारयध्वे। एतद् 'वः' प्रब्रवीमि। किञ्च; "प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुः" प्रस्थितानि यान्येतानि हवींषि, तानि यूयं "जोषयमाणाः" देवैः सेव्यमाना वा आत्मना 'अग्रिया' 'अभूत' "अभवत"। 'उत वाजाः' अपि च हे वाजाः! यूय मग्येव मेव भवत॥ एवम् "अग्रगामिनः अग्रसम्पादिनो वा अग्र मेव वा= अग्रिया"; तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

"चनः(९४)—इति ‡, अन्ननाम" "पचता(९५)"—इति, "पचतिः

---

* १भा० ४४२ पृ० १पं० ।

† "अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि य मा मनुष्वत्प्रदिवो दधिध्वे। प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः॥"—इति ऋ० सं० ३, ७, ९, १।

‡, § १भा० ४४२ पृ० ७पं० ।

नामीभूतः"—इति भाष्यकारो ब्रवीति। "अद्धीदिन्द्र०——०यजमानस्य कामाः" *। इय मग्नियुतस्य वाग्नियूपस्य वार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'अद्धि' भक्षय। हे 'इन्द्र!' 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि," 'इमा' "इमानि" 'हवींषि', 'चनः' अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम् 'दधिष्व' प्रक्षिप जठरे। 'पचता' पक्वानि इमानि हवींषि, अत एवं ब्रवीमि दधिष्वेति। 'उत सोमम्' अपि च सोमं दधिष्व। 'प्रयस्वन्तः' अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं 'त्वा' त्वां 'प्रति हर्य्यामसि' प्रतिहर्य्यामः, कामयामहे। "सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः"—इत्यभिप्रायेण। 'हवींषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्येतदन्नविषयं बहुवचन मुपपद्यते॥ "पचतिर्नामीभूतः"—इति धातुनिर्देशः॥

द्वितीय मुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति;—"तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्"—इति। 'तं' पशुं 'मेदस्तः' यतस्तस्य मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन 'प्रत्यग्रभीष्टाम्' इन्द्राग्नी 'पचता' पक्व मित्यर्थः॥ एव मेतदेकवचनं भवति॥

"अपि वा" "मेदसश्च" वपासहयोगिनः "पशोः" पश्ववदानस्य चाभिधायक मेतत्; "सात्त्वं" सत्त्वविषयं "द्विवचनं स्यात्"। सन्ति ह्येवंरूपाणि द्विवचान्यपि तद्यथा;—'दैव्या होतारा भिषजा" †॥

किं कारण मुच्यते "द्विवचनम्" एतत् "स्यात्"—इति? अतः;—यस्माद् "यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्" एव, निःसन्देह मेव

---

* "अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः॥"—इति ऋ० सं० ८,६ [illegible]।

† "दैव्यौ होतारौ, प्रयाजदेवौ। अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः। [illegible]ति तत्रैव महीधरः। य० वा० सं० २१, १८।

"तद् भवति ;—'पुरोळा* अग्ने पचतः'—इति यथा"। "पुरोळा अग्ने ०——० यविष्ठ्य" †। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति। 'पुरोडाः' पुरोडाशः 'पचतः' पक्व इत्यर्थः। 'तुभ्यं' त्वदर्थम्। भगवन् 'अग्ने!'। 'व'-'घ'—इति अनर्थकौ। न केवलं पक्वः, किन्तर्हि? 'परिष्कृतः' सुसंस्कृत इत्यर्थः। तं 'जुषस्व' सेवस्व हे 'यविष्ठ्य' युवतम! अथ वा मिश्रयितम!॥ एव मत्र 'परिष्कृतः'—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् 'पचतः'—इत्येकवचन मेव सिध्यति॥

"ब्रुरुधः(६६)"—इति ‡, अनवगतम्। "आपो भवन्ति"—इति अभिधेयवचनम्। "ब्रुचं संरुन्धन्ति"—इति निर्वचनम्। "ब्रुग्रुधः"—इति न्याय्यम्। "ऋतस्य हि ब्रुरुधः"—इति § दैवते शेषः ‖॥

"अमिनः(६७)"—इति ¶ अनवगतम्। "अमितमात्रः"—इत्यवगमः; न यस्य मात्राणां मान मस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते।

---

* निरुक्तमूलपुस्तकेषु तद्वृत्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव "पुरोला"—इत्येव पाठो दृश्यते परं प्रातिशाख्यानुसारेण तु "पुरोळा"—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठस्तु "पुरोळा"—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र।

† "पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः। तं जुषस्व यविष्ठ्य॥"—इति ऋ० सं० २, १, २१, २।

‡ १भा० ४४२ पृ० १०पं०।

§ ऋ० सं० २, ६, १०, २।

‖ 'दैवते' इत उत्तरस्मिन्नेव काण्डे (१०,४,४) 'शेषः' इह पठितादन्यो ऋगंशः।

¶ १भा० ४४२ पृ० १पं०।

"अभ्यमितो वा" अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अमिनः। "महाँ इन्द्रो०——०कर्त्तृभिर्भूत्"*। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रस्य ग्रहोऽनयैव गृह्यते। 'महान्' प्रभावतः, 'नृवत्' मनुष्यवत्, 'आचर्षणिप्राः' आपूरयिता 'चर्षणीनाम्' मनुष्याणां कामैः; यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भृत्य मापूरयति, वए मिन्द्रोऽपि स्तोतारम्। 'उत द्विबर्हाः' अपि च द्वयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परिवृढः 'अमिनः' च अमितमात्रः, अथ वा अनभिहिंसितः केनचित्। केन पुनरमिनः? इति, उच्यते,— 'सहोभिः' बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रस्य बलमात्राः केन चिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वा वा केनचिदिन्द्रः। 'अस्मद्' अस्मदनुग्रहाय अस्मद्दर्शनाय 'वावृधे' वर्द्धते। 'वीर्याय' वीरकर्मणे वर्षार्थम्' 'उरुः' महान् परिमाणतः, 'पृथुश्च' विस्तीर्णो, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायाभिप्रेताना मर्थानां 'सुकृतः' स्तुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः ऋत्विग्भिः 'भृत्' भूयादित्यर्थः॥ एव मत्र 'अमिन'-शब्देन "अमितमात्रः" अनभिहिंसितभात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥

"जज्झतीः[(६८)]"—इति †, अनवगतम्। शब्दानुकरणात् "आपः"—इति प्रतीयन्ते। "आ रुक्मैरायुधा०——०त्मना दिवः"‡।

---

* "महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः। अस्मद्र्यग् वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्॥"—इति ऋ० सं० ४, ६, ७, १।

† १भा० ४०३ पृ० ९पं०।

‡ "आ रुक्मैरायुधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत। अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्त त्मना दिवः॥"—इति ऋ० सं० ४, २, ९, ६।

श्यावाश्वस्यार्षम्। मारुती। पङ्क्तिः। 'आ' आभिमुख्येन 'शत्रून्' शातयितव्यान् मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'रुक्मैः' विकृतानि, एतास्त 'ऋष्टीः' शक्तीः 'असृक्षत' असृजन्त हे 'नरः' मरुतः! किञ्च; 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः 'इव' 'त्मना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकाद् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु। मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु। कथम्? इति,—'जज्झतीः इव' "शब्दकारिण्यः" इव स्रोतस्याः "आपः" 'ऊर्म्यः' प्रभूता इत्यर्थः॥ एवं मन्त्र शब्दानुकरणात् "आपः = जज्झतीः" —इत्युपपद्यते॥

"अप्रतिष्कुतः(१९)"—इति *, अनवगतम्। "अप्रतिष्कृतः, अप्रतिस्खलितः वा"—इति शब्दसमाधी। "स नो वृषन्०—— ० अस्मभ्य मप्रतिष्कुतः" †। मधुच्छन्दस आर्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। पृष्ठ्याभिप्लवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे। हे 'वृषन्' इन्द्र! वर्षितः! यः त्वम् अनुगृहीता 'नः' अस्माकम्, 'सः' त्वं शृणु यत् कुरुष्व। 'अमुं चरुम्' अमु मन्तरिक्षचरणशीलं मेघम्। हे 'सत्रा दावन्' सततदान! 'अपावृधि' अपावृणु, उदकदानार्थं मस्मभ्यम्। 'अप्रतिष्कुतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा "अप्रतिस्खलितः" सङ्ग्रामेषु॥ एवं मन्त्र 'अप्रतिष्कुत'-शब्दः "अप्रतिष्कृत"-वाची अथ वा "अप्रतिस्खलित"-वाची, तथार्थाविरोधः॥

---

* १भा० ४४२ पृ० १२ पं०।

† "स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि। अस्मभ्य मप्रतिष्कुतः॥"—इति ऋ० सं० १, १, १४, १।

"आशदान:(७०)"—इति *, अनवगतम्। "आशाद्यमान:"—इत्यवगमः। "अभि सिध्मो०——०मतिरच्छाशदान:"†। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। गोसव-विवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'अभि अजिगात्' अभ्यगच्छत्। 'अस्य' इन्द्रस्य स्वभूतः, 'तिग्मः' उत्साहवान् वज्रः शत्रून् प्रति 'सिध्मः' साधयिता शत्रूणाम्। 'वितिग्मेन' तीक्ष्णेन 'वृषभेण' वर्षप्रवर्त्तकेन। 'पुरः' मेघपुरः असुरपुरो वा 'अभेत्'। किञ्च; 'समसृजत् वज्रेण वृत्र मिन्द्रः'। स च भिद्यमानः 'प्रातिरत् स्वां मतिं' "न दातव्य मुदक मेषाम्"—इत्येतां मतिं स्वां 'प्रातिरत्' प्राजहादित्यर्थः। 'आशदानः' पुनः पुनः "आशाद्यमानः" इन्द्रेण॥ एव मत्र "आशदानः = आशाद्यमानः"—इत्युपपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
तृतीयः पादः ॥ ६,३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सृप्रः सर्पणादिद मपीतरत्सृप्र मेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा। सृप्रकरस्न मूतय इत्यपि निगमो भवति। करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ सुशिप्र मेतेन व्याख्या-

---

* १भा० ४४२ पृ० १७ पं०।

† "अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत्। सं वज्रेणासृजद् वृत्र मिन्द्रः प्र स्वां मतिं मतिरच्छाशदानः॥"—इति ऋ० सं० १, ३, २, १।

तम्। वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे हनू नासिके वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः। वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति। धेना दधाते रंसु रमणात्। स चित्रेण चिकिते रंसु भासेत्यपि निगमो भवति। द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृल्हो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च। उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात्। अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण उरु कुर्वाणः†। दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति॥ १‡ ॥

"सृप्र(७१)"—इति §, अनवगतम्। 'सर्पः'—इत्यवगमः। "सर्पणात्"—इति निर्वचनम्। "इदम् अपि इतरत् सृप्रम्", "एतस्मादेव" स्यात्, यदेतत् "सर्पिर्वा तैलं वा"; तदपि हि सर्पति। "सृप्रकरस्न मूतये"—इति ‖ निगमः। "हवदुक्थं हवामहे"—इति व्याख्यातः शेषः¶। "करस्नौ बाहू, कर्मणां प्रस्नातारौ" निर्वर्त्तयितारावित्यर्थः ** ॥

---

* "परिवृढो" च।

† "उरणपूर्णः" क।

‡ नात्र खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।

§ १भा० ४४४ पृ० १पं०।

‖ ऋ० सं० ६, ३, २, ५।

¶ पु० १४६ पृ० १पं०। तत्रैव "*" टीप्पन्यां पाठो द्रष्टव्यः।

** १भा १९० (७) द्रष्टव्यम्।

"सुशिप्रः(७२)"—इति *, अनवगतम्। तत् पुनः "एतेन" एव स्वप्रशब्देन "व्याख्यातम्" सर्पतेरेवैतदपि †; "शिप्रे = हनू, नासिके वा", ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः। "वाजे सुशिप्र गोमति"—इति ‡ निगमो "विद्मा सखित्वम्"—इति व्याख्यातः §। नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग मस्तीति, अतः "शिप्रे हनू नासिके वा"—इत्युक्त्वा विशिष्टतल्लिङ्ग मन्यदुदाहरणं ब्रवीति;—"वि ष्यस्व शिप्रे"—इति। "मादयस्व०—— ०प्रति नो जुषस्व" ‖। कुत्सस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। जगती। दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'मादयस्व' हर्षयस्व 'स्वम्' आत्मानम् हे 'इन्द्र!' 'हरिभिः' अश्वैः, 'ये' 'ते' तव स्वभूताः, तैः सह। कथं च पुनर्मादयस्व? इति,—'विष्यस्व' विमुञ्चस्व 'शिप्रे' स्वप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय; एवं मादयस्वात्मान मिति। 'विसृजस्व धेने' आधस्त्ये दंष्ट्रे वा, 'जिह्वोपजिह्विके वा'—इत्येके; तयोर्हि अन्नं धीयते। किञ्च; 'आ त्वा वहन्तु हरयः' हृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान् प्रति। हे 'सुशिप्र!' 'उशन्' कामयमानः 'हव्यानि' हवींषि एतानि अस्मत्प्रत्तानि। स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः 'प्रति जुषस्व नः' प्रति

---

* १भा० ४४४ पृ० ५पं०।

† पु० २१० पृ० ११पं०।

‡ ऋ० सं० ६, २, १. ३।

§ पु० १११ पृ० ६पं०; तत्रैव "*" टीपन्यां पाठो द्रष्टव्यः।

‖ "मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने। आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तूशन् हव्यानि प्रति नो जुषस्व॥"—इति ऋ०सं०१, ७, १३, ४।

सं सेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मादनसम्बन्धात्, हविःसम्प्रदानसम्बन्धाच्च "शिप्रे = हनू नासिके वा"—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—"शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—इति *, एतद् व्याख्यातम्,—"शिप्रे = हनू नासिके वा"—इति † ॥

"हनुः, हन्तेः (अदा०प०)" धातोः। "नासिका, नसतेः" "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति हि वक्ष्यति ‡ ॥

"रंसु(७२)"—इति §, अनवगतम्। 'रमणीयेषु'—इत्यवगमः। "रमणात्"—इति निर्वचनम्। "आयन्मे अभ्वं०——०मुहुरा युवा भूत्" ‖। सोमाहुतेर्भार्गवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'आ पनन्त' आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत। 'मे' मम स्वभूते कर्मणि। 'अभ्वं' महान्तम् अग्निम्, 'वनदः' वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं 'वर्णं' वरं वृणन्ति अस्मदर्थम्, तेभ्यः 'उशिग्भ्यः' मेधाविभ्यः। त मसौ वरणं प्रार्थनां 'न अमिमीत' न हिनस्ति। किन्तर्हि? यथाप्रार्थित मेव समर्द्धयतीत्यर्थः। किञ्च; 'सः' अग्निः 'चित्रेण' चायनीयेन भासा युक्तः 'रंसु' रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा 'चिकिते'। किंलक्षणो 'यः' अग्निः? इति,—'जुजुर्वान्' पुनः पुनः जरावान् अपि

---

* २भा० ४०४ पृ० १४ पं०।

† पृ० २१०पृ० १पं०।

‡ दै० का० ७, ४, ४।

§ १भा० ४४४ पृ० १०पं०।

‖ "आयन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम्। स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वां यो मुहुरा युवा भूत् ॥"—इति ऋ० सं० २, ५, २४, ५।

भूत्वा, 'मुहुरा युवा भूत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुहुर्मुहुः युवैव भवति॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते॥

"द्विवर्हाः(७४)"—इति *, अनवगतम्। 'द्विपरिवृढः'—इति न्याय्यम्। मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना। "उत द्विवर्हाः"—इति † निगमः। "महाँ इन्द्रः"—इति व्याख्यातः शेषः ‡॥

"अक्रः(७५)"—इति §, अनवगतम्। 'आक्रमणः'—इति न्याय्यम्। "आक्रमणात्"—इति निर्वचनम्। प्राकारोऽभिधेयः। "अक्रो न बभ्रिः ०——० शुक्रो अग्निः" ‖। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अक्रो न' अक्र इव, प्राकार इव। 'बभ्रिः' भर्त्ता, धारयिता। क्व? 'समिथे' सङ्ग्रामे। कस्य? 'महीनां' महतीनां शत्रुसेनानाम्। एवंलक्षणो योऽग्निः। किञ्च; 'दिदृक्षेयः' दृश्यते यः। 'सूनवे' सोमाभिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकाल मेव। 'भाऋजीकः' प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्योज्ज्वलित इत्यर्थः। किञ्च; सर्वस्य लोकस्य 'जनिता' जनयिता। 'उस्रिया उज्जजान' उस्रिया आहुतीः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः

---

* १भा० ४४४ पृ० १६ पं०।

† ऋ० सं० ४, ६, ७, १।

‡ पु० १०७पृ० २पं०; तत्रैव "*" टीप्पन्यां पाठश्च।

§ १भा० ४४५ पृ० १पं०।

‖ "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः। उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः॥"—इति ऋ०सं०१, ८, १५, २।

देवताद्यप्तिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति। अथ वा गाव एव वोस्त्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति। यश्च 'अपां गर्भः', यश्च 'नृतमः' मनुष्यतमः, यश्च 'यह्वः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामास्माकं करोत्विति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अक्रः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते; असौ हि आक्रम्यते जनैः॥

"उराणः(७६)"—इति *, अनवगतम्। "उरु कुर्वाणः"—इत्यवगमः। "वेरध्वरस्य दूत्यानि०——० दिव आरोधनानि" †। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'वेः' त्वं जानीषे। किम्? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि। किञ्च; 'उभे अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसी' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानीषे। किञ्च; समस्त मप्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि; न ते विज्ञान-प्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति; विजानीषे सर्वाणि देवतास्थानानि। 'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम्। यतोऽस्मामिस्त्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे, स त्वम् 'उराणः' अल्प मपि हुतं हविः देवताद्यप्तिसमर्थं बहु कुर्वाणः। 'विदुष्टरः' विद्वत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात्। 'दिव आरोधनानि'

---

* भा० ४४५ पृ० ५ पं०।

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी सञ्चिकित्वान्। दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि॥"—इति ऋ० सं० ३, ५, ०, ३।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि* प्रति वह एतानि हवींषीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उरु कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥१॥

स्त्रिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्। वृषा सिन्धूनां वृषभ स्त्रियाना मित्यपि निगमो भवति। स्त्रिपा स्त्रियापालन† उपस्थितान् पालयतीति वा। स नं स्त्रिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति॥ जबारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा। अग्रे रूप आरुपित जबारावित्यपि निगमो भवति। जरूथं गरूथं गृणातेः जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धि मित्यपि निगमो भवति। कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति। स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः। स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्यय मपीतर स्कन्धः‡ एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्म्मणः॥ २ (१७)॥

"स्त्रियाः(७७)"—इति§, अनवगतम्। 'स्त्यायजाः'-इति न्याय्यम्।

---

* "दुरोहणं रोहति, स्वर्गो वै लोको दुरोहणम्"—इत्यादि, "आरुह्य दूरोहणं रोहति"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ४, २, ५-६।

† "स्त्रिपा स्त्रीणां पालन" क, ख, ग। "स्त्रिपस्तासां पालन" ङ।

‡ "भवतीद मपीतरत् स्कन्ध" क, ख, ग।

§ १भा० ४४५ पृ० १० पं० "स्त्रियानाम्"।

"आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "स्त्यायनात्" संहननात् इत्यर्थः ; आप एव हि पार्थिवाना मवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति ; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति। "वृषासि दिवो०——०मधुपेयो वराय"* । ग्रयेोर्बार्हस्पत्येय मार्षम्। ऐन्द्री। हे इन्द्र! 'वृषा असि' वर्षितासि 'दिवः', 'पृथिव्याः' च वर्षिता। 'सिन्धूनां' स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता। 'स्तियानां' संहन्तीणाम् अपाम् ; अथ वा संहताना मात्मनैव हिमप्रभावेन। यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः। तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय 'वृष्णे' वर्षित्रे 'ते' तुभ्यम्। एष 'इन्दुः' सोमः, हे 'वृषभ' वर्षितः! 'पीपाय' पुनः पुनः आप्यायते ; अथ वा पानाय संस्कृतः, 'स्वादू रसः' स्वादुरससंयुक्तः' 'मधुपेयः' मधुरपेयः, 'वराय' तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः॥ एव मत्र 'स्तिया'-शब्देन 'संहन्त्र्यः, संहता वा आपः' उच्यन्ते ; शब्दसारूप्यात् "स्त्यै शब्दसङ्घातयोः (भू०प०)" —इत्यस्य॥

"स्तिपाः(७८)"—इति †, अनवगतम्। "स्तियापालनः"—इत्यवगमः। 'कूपः' अभिधेयः ; स हि "उपस्थितान्" पाह्नन् "पालयति"। "यं त्वा पूर्व०——०यदिदं ते अस्मे" ‡। वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'हे अग्ने!' 'यं त्वां' वध्र्यश्वः

---

* "वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम्। वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, २०, १।

† १भा० ४४५ पृ० १५ पं०।

‡ 'यं त्वा पूर्वं मीळितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व। स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे॥"—इति ऋ० सं० ८, २, १९, ४।

'ईडितः' अपि सर्वैर्महर्षिभिः, 'पूर्वं' 'समीधे' समेधितवान्, उपचीर्णवान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात्। 'सः' त्व मिध्यमानः अस्माभिः 'इदं' हविः 'जुषस्व' संसेवस्व। किञ्च; य एव मस्माभिः ईध्यसे त्वम्, 'सः' 'नः' 'खिपाः' कूप इव 'तनूपाः' भव; कूपो हि तृष्णयार्त्तान् पाठन् पात्युदकसम्प्रदानेन। किञ्च; 'दात्रम्' दानम् 'रक्षस्व'। कतमत्? 'यदिदं ते' 'अस्मे' अस्मासु वर्त्तते इत्यर्थः॥ एव मर्चाविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च "खिपाः = कूपः"—इत्युपपद्यते॥

"जवारु(७९)"—इति *, अनवगतम्। "जवमानरोहि"—इत्येव माद्याः शब्दसमाधयः। "त मिन् न्वे३व समना०——०आरुपितं जवारु" †। वामदेवस्यार्षम्। "वैश्वानराय मीळ्हुषे सजोषाः"—इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡। 'तम्' एव हे यजमान! त्वम् 'अभ्यस्याः' प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम्। 'समना' समानयैव, तदनुरूपयैव स्तुत्या 'समानम्'। केन पुनरभ्यस्याः? 'क्रत्वा पुनती' स्वात्मपवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा। किंलक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः त मभ्यस्याः? 'ससस्य पृश्नेः' स्वपनस्य § द्युलोकस्य 'पृश्नेः' प्राष्टवर्णस्य ‖ 'अधि' उपरि; स्वपन्तीव ¶ हि द्युलोको निश्चलत्वात्। 'चर्मन्'

---

* १भा० ४४३ पृ० १पं०।

† "त मिन् न्वे३व समना समानम् अभिक्रत्वा पुनती धीतिरश्याः। ससस्य चर्मन् अधि चारु पृश्नेरग्रे रुप आरुपितं जवारु॥"—ऋ० सं० ३, ५, १, २।

‡ ऋ० सं० ४म० ९अ० ५सू०। वस्तुत एषा ऋक् न तु वैश्वानरीये; अपि त्वाग्नेये, तथा चानुक्रम्यते "भद्राः सुमित्रो वाध्र्यश्व आग्नेयं द्विजगत्याद्यौति" (ऋ० सं० १०म० ९अ० १सू० सा० भा०)।

§ "श्यनस्य" क। ‖ "प्राप्तवर्णस्य" क। ¶ "स्वपितीव" ख।

चरणार्थम्। कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन जनाश्चरेयुरित्यनेनाभिप्रायेण। 'चारु' दीप्तिमत्। 'अग्रे' पूर्वसर्गादौ 'रुपः आरुपितम्' 'रिपः'—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरुपितम्' आरोपितं देवैः, 'जबारु' मण्डलं यस्य। तं त्व मभ्यश्याः। इह वा आदित्य आसीत्, त मार्भ्यां परिगृह्योपरिष्टात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते॥ एव मत्र "जबारु = आदित्यमण्डलम्" उच्यते; तद्धि जवमानं गच्छन् नभसो मध्य मारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः; जवमान मेव हि तत्रतत्रोदेति। "जरमाणरोहि" वा स्यात्; तद्धि जरमाणं* सर्वभूतानि रोहति। "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं रसानारोहति॥

"जरूथम्(८०)"—इति *, अनवगतम्। "गरूथम्"—इत्यवगमः। "गृणातेः (क्र्या०प०)"—इति धातुनिर्द्देशः। "त्वा मग्ने समिधा नो ०——० सदा नः" †। वसिष्ठस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन् 'अग्ने!' 'वसिष्ठः' 'त्वां' 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरूथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति; "हन्ति, सेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡। 'यक्षि' यजति। 'राये' धनप्राप्त्यर्थम्। 'पुरन्धिम्' बहुकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा बहुदातृतम मिति स्यात्। यस्त्वं वसिष्ठेन एव मिज्यसे, तं त्वां वय

---

* १भा० ४४९ पृ० ५पं०।

† "त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम्। पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"— इति ऋ० सं० ५, २, १२, ६।

‡ १भा० २अ० १४ ख० (१०९), (११०)।

मपि यजाम एव। स त्वं 'पुरुनीथा' बहुस्तुत! 'जातवेदः' अस्माभिरिज्यमानो 'जरख' जुषखैतद्धविः अस्मत्प्रत्तम्। किञ्च; 'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत। एकस्यैव पूजनार्थं बहुवचनम्। 'खस्तिभिः' खस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः'। 'सदा' नित्य मेवेत्यर्थः। एव मत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "जरूथम् = स्तोत्रम्" उपपद्यते॥

"कुलिशम्(८१)"—इति *, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "कूलशातनः"—इति शब्दसमाधिः। "अहन् वृत्रं० ——० उपपृक् पृथिव्याः" †। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते। 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा इन्द्रः 'वृत्रं' मेघम्। 'वृत्रतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो वा वृत्रतरो यः त मपि हन्ति। कथं पुनर्हन्ति? इति,—'व्यंसम्' विच्छिन्नसन्धिबन्धनं कृत्वा। केन पुनर्हन्ति? इति,—'वज्रेण महता' प्रहारेण। किञ्च; 'स्कन्धांसि इव' वृक्षशाखा इव, 'कुलिशेन' "कूलशातनेन वज्रेण" 'विवृकणा' विवृक्णानि। स एवम् 'अहिः' आगमनो मेघः, क्रियमाणोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपर्चनः", सम्पर्कस्य कर्त्ता ‡ भूत्वोदकभावेन, अस्या मेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते' आगमयत्। अवस्थानमात्र मेव खप्नोऽभिमतः॥ एव मत्र वधसम्बन्धात् "कुलिशः = वज्रः"—इत्युपपद्यते॥

---

* १भा० ४४६ पृ० ९पं० "कुलिशः"।

† अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंस मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव० ——० पृथिव्याः॥"—इति ऋ० सं० १. २, २९. ५।

‡ "उपपृक् उपपर्जनः, सम्पर्ककर्त्ता" क॰।

"तुञ्जे[८१]"—इति *, अनवगतम्। "तुञ्जतेः" दानार्थस्येति निर्वचनम्। 'तुञ्जनम्'—इति स्यात्॥ २ (१७)॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः। न विन्धे अस्य सुष्टुतिम्॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्बर्हणा परिबर्हणा। बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति॥ ३ (१८)॥

"तुञ्जेतुञ्जे०——०सुष्टुतिम्" †। मधुच्छन्दस आर्षम्। ऐन्द्री। गायत्री। प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता। 'तुञ्जेतुञ्जे' "दानेदाने" 'ये' 'उत्तरे' उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया 'स्तोमाः' 'इन्द्रस्य वज्रिणः' चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति। किं तेषाम्? 'न 'विन्धे' न 'अस्य' सर्वैरपि "तैर्विन्दामि" 'सुष्टुतिं' "समाप्तिं स्तुतेः" इत्यर्थः। यावत्य एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः॥ एवं मन्त्र स्तोमसम्बन्धात् 'तुञ्जे'-शब्दो दानपर्यायवचनः, तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ‡॥

"बर्हणा[८२]"—इति § अनवगतम्। "परिबर्हणा"—इत्युपसर्गाध्याहारेणार्थप्रतीतिः। परिबर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ‖।

---

* १भा० ४४९ पृ० ११ पं० "तुञ्जः"।

† ऋ० सं० १, १, १४, २।

‡ १भा० ६ष्ठ० २० ख० (९) "तुञ्जति"।

§ १भा० ४४९ पृ० १४ पं०।

‖ 'वर्हणा", 'परिवर्हणा" इति चात्र सर्वत्रैवान्त्यस्थवकारान्वितं क-पुस्तके।

"अर्चा दिवे बृहते०——०रथो हि षः"* । सव्यल मापन्नस्यास्येन्द्रस्यार्षम्। जगती। ऐन्द्री। चतुर्थे पादे 'रथः, हि, सः'—इति पदानि। हे स्तोतः! 'अर्च' प्रोच्चारय इन्द्राय 'दिवे' द्योतनवते 'बृहते' च महते, 'शूष्यं' धनसंयुक्तम्, बलकृतिसंयुक्तं वा वचः। किंलक्षणायेन्द्राय अर्च? इति,—'स्वक्षत्रम् यस्य' स्व मेव क्षत्रं धनं बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीय माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः। किञ्च; यस्य 'धृषतः' धर्षयतः; शत्रून् 'धृषत्' एव † धृष्टं 'मनः' भवति, तदर्थ मर्चेति। किञ्च; येनेन्द्रेण 'बृहच्छ्रवाः' बृहद्घोषः, 'असुरः' मेघो वा। 'बर्हणा' परिवृद्धा परिवृढेन बधेन परिहिंसया वा 'पुरः' अर्वाक् 'हरिभ्यां' प्राप्तेनैव तावदश्वौ हरी रथे युक्तौ त मसुरं प्राप्नुतः। अथेन्द्रेण शीघ्रास्त्वलाद् दूरपातित्वाच्च 'वृषभः' वर्षिता 'कृतः'। अथ च तावद् 'रथो हि सः' रंहणो हि शीघ्रः स मेघः। तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः ‡ प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता कृतो मेघः §, त मभ्यर्च॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च "बर्हणा = परिबर्हणा"—इत्युपपद्यते॥ ३ (१८)॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह। अपाप शक्रस्ततनुष्टि॥ मूहति

---

* "अर्चा दिवे बृहते शूष्यं१ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः। बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १७, ३।

† "धृषन्नेव" ख।

‡ "हरिप्राप्तेः" क।

§ "वर्षितातो मेघः" क।

‖ "शक्रस्तुतनुंष्टिं" च।

तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः॥ घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्ध मिति वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते स यो-ऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति ह* द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रास्तितनिषुं धर्म्मसन्ता-नादपेत मलङ्करिष्णु मयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयि-तारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः। न्यविध्यदिलीबिशस्य दृल्हा† वि शृङ्गिण मभिनच्छुष्ण मिन्द्रः। निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि‡ व्यभिन-च्छृङ्गिणं शुष्ण मिन्द्रः॥४ (१९)॥

"ततनुष्टिः(८४)"—इति §, अनवगतम्। "तितनिषुः"—अयं स्यात्। "यो अस्मै घ्रंस०——० कवासखः" ‖। प्राजापत्यस्य संव-रणस्यार्षम्। ऐन्द्री। जगती। 'यः' 'अस्मै' इन्द्राय 'घ्रंसे' "अहनि", 'उत वा' "अपि वा" 'यः' 'ऊधनि' "रात्रौ" 'सोमं' 'सुनोति' अभिषुणोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः। तस्य किम्? इति,—स एव निश्चयेन 'द्युमान्' "द्योतनवान्" 'भवति'। अथ पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च "धर्मसन्तानात्" अनुष्ठिताद् "अपेतम्" त मलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् "अलङ्क-

---

* "अवत्यह" ङ, च।

† "दृल्हा" ङ, च; संहितायां मध्येव मेव।

‡ दृल्हानि" क, ख, ग।

§ १भा० ४४० पृ० १पं० "ततनुष्टिम्"।

‖ ऋ० सं० ४, १, २, २।

रिष्णुम्" "अयज्वानम्" अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा ; विषयोपभोगपरतया स्ववित्तं "तितनिषुम्" अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि तनितु मिच्छति, तम् ; अश्रद्दधानम् धर्मे *। 'शक्रः' शक्तः इन्द्रः, "अप ऊहति—अप ऊहति"†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास आदरार्थं कृतः ; पुनःपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡। 'तनूशुभ्रम्' "शरीरशोभयितारम्" ; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम्। यस्य अन्योऽपि 'कवासखः' कपूयसखो भवति §, त मप्यपोहति। 'मघवा' धनस्वामी इन्द्रः ; अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः॥ के चित्तु 'कवासख'-शब्दं 'तनूशुभ्र'-विशेषण मेव वर्णयन्ति ‖। इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्त्वसाधुसम्पर्कादत्यन्त-नष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण॥ एव मत्र 'ततनुष्टि'-शब्देन 'विषयोपभोग-प्रधानः' उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः॥

"घ्रंसः—इति अहर्नाम" ¶, "ग्रसन्तेऽस्मिन् रसाः" सूर्येण। "गोः 'ऊधः' उद्धततरम्"—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्यो ऽङ्गेभ्य उद्धततरं "भवति"। "उपोन्नद्धम्—इति वा" ; तद्धि विज्ञा-

---

* "ततं धर्मसन्ततिं नुदति, वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः"—इति तत्रैव सा० भा०।

† "आपो च व्यपोहति" क।

‡ "अपरोऽपशब्दः पूरणार्थः"—इति सा० भा०। पर मेतन्निरुक्तविरुद्धम् ; अत्र हि "अपोहत्यपोहति"—इति दर्शनात्।

§ कपूयशब्दार्थस्तु पुरस्तात् (११९ पृ०) द्रष्टव्यः। "कवासखः, कुत्सितपुरुष-सहायः"—इति सा० भा०।

‖ "तनूशुभ्र-विशेषणत्वे वर्णयन्ति" ख।

¶ १भा० ५.४पृ०, ५.७पृ० १अ० ६ख० (६)।

यते केन चिचदुपश्लिष्य गोरुदरे नद्ध मिति। "स्नेहानुप्रदानसामान्यात् रात्रिरप्यूध उच्यते"; सापि ह्यवश्यायानोषधिवनस्पतिस्नेहकान् दधाति *॥

"इलीबिशस्य(८५)"—इति †, एतदेकपद मनवगतम्। "इलाबिलशयस्य"—इत्यवगमः। 'मेघः' अभिधेयः; स हि इलाहेतोरुदकस्य आत्मीयानि निर्गमनबिलानि संरुध्य शेते, तस्यैव वा बिलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीबिशः। "न्याविध्यदिलीबिशस्य०——०मवधीः पृतन्युम्" ‡। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। गोसवविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते §। 'न्याविध्यत्' "निरविध्यत्" निरताडयत्, 'इलीबिशस्य' "इलाबिलशयस्य" मेघस्य 'दृव्हा' "दृढानि", दुर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि। न च केवल मेतावदेव, किन्तर्हि? 'विशृङ्गिणम् अभिनत्' शृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युद्भिः, 'शुष्णं' बलवन्तं मेघम्, 'इन्द्रः' एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः। प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्द्धर्चः। हे 'मघवन्!' 'यावत्तरः' यावदल मेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि। 'यावत्' च तव व्यथनसमर्थम् 'ओजः' बल मस्ति, या ते शक्तिः, तयैनं 'वज्रेण' 'शत्रुं' शातयितव्यम् 'अवधीः' जहीत्यर्थः। 'पृत-

---

* १भा० ४२पृ०, ४७पृ० १अ० ७ख० (२०)।

† १भा० ४४७पृ० ७पं० "इलीबिशः"।

‡ "न्याविध्य०——०मिन्द्रः। यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रु मवधीः पृतन्युम्॥"—इति ऋ० सं० १, २, ६, २।

§ "यानि मारैगगादारैगारैग दुर्गाणि आहणक्। इन्यासद्रुप आवपित समायुधाम आसता॥ अस्वासतो निराविध्यद्भ्यादेवं न आसतः। न्याहणक् न किरादेवो न्याविध्यदेन मायुनक्॥"—इति ऋ० प्रा० ९। ४०, ४१।

न्युम्' पृतना मिच्छन्तम् ॥ एवं मत्र "इलीबिशः = मेघः" शब्दसारू-प्यादर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१९) ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्र मीशानः कियेधाः। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्र मीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां* चरणाय श्रमिर्भाम्यतेः। श्रमिरस्यृषिक्षन्मर्त्यानां मित्यपि निगमो भवति। विष्पितो विप्राप्तः† । पारन्तौ अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

"कियेधाः(८६)"—इति ‡, अनवगतम्। "कियद्धाः", "क्रममाणधा वा"—इत्यवगमः। क्रियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति कियद्धा मेघः। क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥ "अस्मा इदु प्रभरा ०——० चरध्यै" §। नोधा नाम गौतमः, तस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। आहीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनियुक्ता। हे इन्द्र ! एष त्वचः, 'कियेधाः' "कियद्धाः" कियदप्युदक मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति। 'अस्मै' त्वं 'तुतुजानः'

---

* "मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां" क, ख, ग।
† "विष्प्राप्तः" क। "विष्प्राप्तः" ख, ग।
‡ १भा० ४४७ पृ० १२पं०।
§ ऋ० सं० १, ४, २९, १।

"त्वरमाणः", 'वज्रं' 'प्रभर'। 'ईशानः' ईश्वरो यस्मात् त्व मस्माकं तस्मादेव युच्यसे। किञ्च; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार सम्मूढस्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्व' गोरिव पर्वाणि 'विरद' विदारय; यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वाणि 'विरदेत्' विच्छिन्द्यात्। एवं त्व मप्येतं मेघ मवयवशो 'विरद' विच्छिन्धि। कथञ्च पुनर्विरद? इति,—'तिरश्चा' वज्रेण तिर्यक् गामिना। केन पुनरर्थेन विरद? इति,—'इष्यन् अर्णांसि' उदकानीच्छन्। 'चरध्यै' "चरणाय" 'अपाम्', प्रजाभ्यो दातुम्। एव मस्माद् द्विशकलीकृतादापो निस्स्रविष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद॥ एव मत्र "कियेधा = मेघः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"कियेधाः = इन्द्रः"—इत्येव मेके मन्यन्ते*; स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परिमाण मेतद् बल मिति, तदपि धारयति; क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः। एवं सति इयं योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्र मिति॥

"भृमिः(८७)"—इति†, अनवगतम्। 'भ्रमणम्'—इत्यवगमः। "भ्राम्यतेः"—इति निर्वचनम्। 'अग्निः'—अभिधेयः॥ "इमा मग्ने० ——० स्तृषिहन्मर्त्यानाम्"‡। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'इमां शरणिं' मरणलक्षणां हिंसाम्, इमां संसृतिं वा 'मीमृषः नः' मार्जयस्व नाशयस्व नः।

---

* "यद्वा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः। हे इन्द्र! एवम्भूत स्त्वम्"—इति सा० भा०।

† १भा० ४४७ पृ० १७ पं०।

‡ "इमा मग्ने शरणिं मीमृषो न इम मध्वानं य मगाम दूरात्। आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम्॥"—इति ऋ० सं० १, २, २५, १।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्; अमुष्माल्लोकादिमँल्लोकम्। अस्मासु एतां संसार-हिंसाम्, एतां वा संसारस्तृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्त मस्माकं मार्जय त्वम्*। कस्मात् पुनरेव मुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः' त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना। 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम्। 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः। 'भृमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्नि-विद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च। 'ऋषिकृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्त्यानां' मनुष्याणाम्। सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्णास्मान् मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः। देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति॥ एव मत्र "भृमिः = अग्निः" अर्थाविरोधात् (विज्ञेयते†)॥

"विष्पितः(८८)"—इति ‡, अनवगतम्। "विप्राप्तः"—इत्यवगमः। विस्तीर्णं इतस्ततश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः। "इमे दिवो ०——० विष्पितस्य पर्षन्"§। "यदद्य सूर्य्ये ब्रवोऽनागाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे शौनकः;—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति। 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थं बहुवचनम्। अर्यमा वा तृतीयः स्यात्;

---

* "एत मार्जवं जवीभवन्त्वस्माकं मार्जयस्व" ख।

† नैतद् दृश्यते ख-पुस्तके।

‡ १भा० ४४८ पृ० २पं०।

§ इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति। प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्॥"—इति ऋ० सं० ५, ५, २, १।

असावपि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते। शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः। 'इमे' मित्रावरुणार्य्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः। 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति'। यत एव मतस्तानहं ब्रवीमि;—'प्रव्राजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि*) 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्, ततोऽस्य 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं पर्षन्' पारं यन्त्वित्यर्थः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "विष्पितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते॥ ५ (२०)॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना। त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान् कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृञ्जतिः प्रसाधन कर्म्मा (आ वं ऋञ्जसे ऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति †) ऋजुरित्यप्यस्य भवति। ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति। प्रतद्वसू प्राप्तवसू। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति॥ ६ (२१)॥

---

* नास्त्येतत् क-पुस्तके।

† नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु, वृत्तिकृता चागृहीतश्च; वृत्तौ तु मतान्तरेण "ऋञ्जसे गिरा"—इति निगम उद्धृतो व्याख्यातश्च।

"तुरीपम्(८९)"—इति *, अनवगतम्। "तूर्णापि"—इत्यवगमः। 'उदकम्'-अभिधेयम्; तद्धि तूर्णं माप्नोति। "तन्नस्तुरीप०——० नाभानो अस्मयु:" †। दीर्घतमस आर्षम्। त्वाष्ट्री। अनुष्टुप्। आप्री-सूक्ते। 'तत् नः तुरीपम्' तदस्माकं तुरीप मुदकम्, 'अद्भुतं' च "महत्" इत्यर्थः। "अद्भुतः, बर्हिष्ठः"—इति महन्नामसु पठितम् ‡। 'पुरुवारं' च बहुदेशान्तर मावृणोत्युदकम्; 'पुरुत्मना' बह्वात्मना। यदेवंलक्षण मुदकम्, तत् 'नः' अस्माकं 'नाभा' नाभौ मध्ये 'त्वष्टा' 'विष्यतु' विमुञ्चतु वर्षभावेन। 'अस्मयुः' 'अस्मान् अनुगृहीतुं "कामयमानः' 'राये पोषाय' "धनस्य पोषाय" इत्यर्थः; वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति। अथवा 'नाभानः' —इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्, 'नाभानः' न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विष्यतु॥ एव मत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति § विष्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, "तुरीपम् = उदकम्"—इत्युपपद्यते॥

"रास्पिनः(९०)"—इति ‖, अनवगतम्। 'रापी'—इति वा स्यात्, 'रासी'—इति वा; "रपतेः वा" शब्दार्थस्य, "रसतेः वा" शब्दार्थस्यैव। रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः, स 'रास्पी'। "उत त्या मे०——० रास्पिनस्यायोः" ¶। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्व-

---

* १भा० ४४८ पृ० ६पं०।

† ऋ० सं० २, २, ११, ४।

‡ १भा० २९९पृ० ३अ० ३ख० (२३), (२४)।

§ "अथातो मध्यस्थाना देवताः (दै० का० १०, १, १)"—इत्यधिकृत्य यास्केन व्याख्यातत्वात् (दै० का० १०, २, ९)।

‖ १भा० ४४८ पृ० ९पं०।

¶ "उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै। प्र वो नपात मपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः॥"—इति ऋ० सं० १, १, १, ४।

देवे सूक्ते। 'उत त्या' अपि तौ, अश्विनौ। 'मे' मम 'यशसा' हविर्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनाय्यै' उषसः काले प्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता' वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम्। यतो ब्रवीमि,—हे 'औशिजः' मेधाविनः! ऋत्विजः! 'हुवध्यै' आह्वयध्वं तावश्विनौ। किञ्च; 'प्र' ब्रवीमि 'वः',—'कृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन् कर्मणि भागिनम्। किञ्च; 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्मात्र्यौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति। एतच्च वो ब्रवीमि। कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम्? इति,—'रास्पिनस्य आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम्। "आयवः"—इति मनुष्यनाम*॥ एव मत्र 'रास्पिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"ऋञ्जतिः(९१)", "प्रसाधनकर्मा" †। "भाऋजीकः"—इत्यनेन ‡ गतार्थता मस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते॥

केचित्त्वत्र एतं शेष मधीयते। "दूतं वो॰——॰ ऋञ्जसे गिरा"§। वामदेवस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः। हे यजमान!

---

* १भा॰ १७६पृ॰ १८२पृ॰ २अ॰ २ ख॰ (१०)।

† १भा॰ ४४८पृ॰ १५ पं॰।

‡ पु॰ १५॰ पृ॰ १० पं॰।

§ "दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाह ममर्त्यम्। यजिष्ठ मृञ्जसे गिरा॥"—इति ऋ॰ सं॰ ३.५,८,१। ङ-च-पुस्तकयोस्तु 'त्वावं ऋञ्जसे (ऋ॰सं॰८,२,८,१)"—इति निगमो दृश्यते।

त्वम् 'दूतम्', 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्, 'ऋञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः॥ एव मत्र "ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात्॥

"ऋजुः(९२)"—"इत्यपि" *, "अस्य" एव ऋञ्जतेः "भवति"। "ऋजुनीती नो०——०देवैः सजोषाः" †। गोतमस्यार्षम्। वैश्वदेवसूक्ते। गायत्री। गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान् इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु'। 'मित्रः' च 'विद्वान्' नयतु। 'अर्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु॥ एव मत्र 'ऋजु'-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते॥

"प्रतद्वसू(९३)"—इति ‡, अनवगतम्। "प्राप्तवसू"—इत्यवगमः। 'अश्वौ' अभिधेयौ। "इह त्या सधमाद्या०——०प्रतद्वसू अभिस्वर" §। नारदस्येय मार्षम्। उष्णिक्। महाव्रते औष्णिही त्र्यशीतिः, तस्यां शस्यते। हे 'इन्द्र!' 'इह' कर्मणि 'त्या हरी' तावश्वौ 'प्रतद्वसू' "प्राप्तवसू" प्राप्तधनौ; तयोर्हि ऋजीषं धानाख्य धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः। 'सधमाद्या' सहमदनौ

---

* १भा० ४४८ पृ० १८ पं० "ऋजुनीती"॥

† "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान्। अर्यमा देवैः सजोषाः॥"—इति ऋ० सं० १, ६, १७ १।

‡ १भा० ४४९ पृ० १पं०।

§ इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर॥"—इति ऋ० सं० ६, १, ११, २।

'युजानः' युक्त्वा रथे, ततः 'सोमपीतये' सोमपानार्थम् 'अभिस्वर' अस्मान् प्रत्यागच्छ॥ एव मन्त्र "हरी"-इत्यनेन सम्बन्धात् "प्रतद्वसू = प्राप्तवसू" अश्वौ—इत्युपपद्यते॥ ६ (२१)॥

हि॒नोता॑ नो अध्व॒रं दे॑वय॒ज्या हि॒नोत॒ ब्रह्म॑ स॒नये॒ धना॑नाम्। ऋ॒तस्य॒ योगे॒ वि ष्य॑ध्व॒ मूधः॑ श्रुष्टी॒वरी॑र्भूतना॒स्मभ्यं॑ मापः॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा शकटं शकृदितं* भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा। श्रुष्टी॒वरी॑र्भूतना॒स्मभ्यं॑† मापः। (सुखवत्यो भवतास्मभ्य मापः‡) चो॒ष्कू॒यमा॑ण इन्द्र भूरि॑ वा॒मम्। ददिन्द्र बहु वननीयम्। ए॒ध॒मा॒न॒द्वि॒ळु॒भय॑स्य§ राजा॑ चो॒ष्कू॒यते॒ विश॒ इन्द्रो॑ मनु॒ष्या॑न्॥ व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः॥‖ सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयं मित्यर्थः। उप॒ प्रागा॑त्सु॒मन्मे॑ धायि॒ मन्म॑। उपप्रैतु मां (स्वयं¶) यन्मे** मनो-

* "शकृदट" क, ख, ग।
† "सुखवरी भूतनास्मभ्यं" क, ख। 'सुखवती —" ग।
‡ न दृश्यतेऽयं पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु परं वृत्तिसम्मतः।
§ "०द्विळुभयस्य" क, ख, ग।
‖ "व्युदस्यत्येधमानानदेवयज्ञस्सुन्वतः" क, ख, ग।
¶ नास्त्येतत क-ख-ग-पुस्तकेषु।
** "यन्म" क, ख, ग।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एष-णेषु ॥ ७ *॥

"हिनोत[९४]"—इति †, अनवगतम्। "प्रहिणुत"—इत्यवगमः। "हिनोता नो०——०र्भूतनास्मभ्य मापः ‡। कवषस्यैव मार्षम् §। अपोनप्त्रीयास्वृचु मन्यते। "हे ऋत्विजः! 'हिनोत' "प्रहिणुत" प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत। एतम् 'अध्वरं' यज्ञम् 'देवयज्या' "देवयज्यायै" देवयजनार्थम्। किञ्च; प्रहिणुत 'ब्रह्म' स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रदृष्टक्रमेण। 'सनये' लब्धये 'नः' अस्माकं धनानाम्। किञ्च; 'ऋतस्य' "यज्ञस्य" 'योगे' संयोगे यदेतत् 'ऊधः' इव सोमपूर्णम् अधिषवणचर्म वर्त्तते, अथ वा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः; तद्धि तत्र युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ‖ ब्रवीति,—"याज्ञे शकटे—इति वा"; यदेतद् यज्ञशकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् 'वि ष्यध्वम्' विमुञ्चध्वम्। ग्रहचमसस्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम् अधिषवणचर्मोधसः; तद्धि सोम उत्सिच्यमाने स्वथीभवति, यथेतरद्गोरूधो दुह्यमानायां गवि। एव मृत्विज उक्त्वा अधुना ता एव सोमसम्मिश्रा अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे 'आपः!' एभिः ऋत्विग्भिः उत्सिच्यमानाः 'श्रुष्टीवरीः' "सुखवत्यः" 'भूतन' "भवत" 'अस्मभ्यम्'॥

* नात्र खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।
† १भा० ४४९ पृ० ४पं०।
‡ ऋ० सं० ७, ७, २१, १।
§ "दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ३, १।
‖ "निरुक्तकारो"—इति सायणीयः पाठः।

एव मत्र 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनोतेर्गत्यर्थत्व मुपपद्यते *॥"

"प्रहिणुत"—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित्॥

"शकटम्", "शकदितं भवति"। यदा अनड्वान् युक्तः, शकृत् सृजति, तेनेत मिति। "शनकैस्तकतीति वा"; तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति "शब्देन तकतीति वा"; तद्धि शब्देन गच्छति॥

"चोष्कूयमाणः(९५), "चोष्कूयते(९६)"—इति †, एते अनवगते। धातुरेवाथ मप्रतीतः। एते सुबन्ततिङन्ते; तदनयोः पूर्वं 'सुबन्तम्', उत्तरं तिङन्तम्। दानार्थे वर्त्तमानस्य "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इति ‡ निगम मुक्त्वा 'ददिन्द्र"—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः॥ ॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य "चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्"—इति § निगम मुक्त्वा 'चोष्कूयते' —इत्यस्य शब्दस्य "व्युदस्यति"—इति निर्वचन माह भाष्यकारः॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति-शब्दस्वर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः॥

"चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इत्यस्य शेषः,—"नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त ०——० दधि प्रवृद्धः"॥। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। ऐन्द्री।

---

* व्याख्यान मेतत् समग्र मेव ऋग्भाष्ये सायणेनोद्धृतं स्वीकृतञ्च तत्रैव "एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्"—इति।

† १भा० ४४९ पृ० ८पं०।

‡ ऋ० सं० १, २, १, २।

§ ऋ० सं० ४, ७, २२, १।

‖ "नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि। चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध॥"—इति ऋ० सं० १, २, १, २।

त्रिष्टुप्। उद्भिद्बलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'न्यसक्त' न्यवधात् 'इषुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समग्रसेनः इन्द्रः। एवं तूणान् संनह्य बध्वा, गोधाङ्गुलित्रवान् भूत्वा "स मर्य्यो गा अजति" इषुभिर्मेघान् छिन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्य्यः' ईश्वरः इन्द्रः। कस्मै समजति? यस्य वष्टि। यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते, क्षेप्तुम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः। एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः; यतः प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्द्धर्चः। हे इन्द्र! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वननीयं" सस्य-सम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व। 'मा पणिः भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः। किन्तर्हि? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहूदकदाता भव॥ एव मत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते॥

एव मत्र दानार्थः 'चोष्कूयतिः', "एधमानद्विळुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थः। अस्य शेषः,—"शृण्वे वीर॰——॰इन्द्रो मनुष्यान्" *। गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'दमायन्'—इत्येकं पदम्। 'शृण्वे वीरः' अश्रौष महं वीर मिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूणवज्रम्। आदरार्थो द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम्; "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति। अथवा 'उग्रं' शत्रुं प्रति उद्गूर्णवज्रम्। 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम्। कथम्पुनरश्रौषम्? इति,—'अन्य

* "शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्य मन्यमतिनेनीयमानः। एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥"—इति ऋ॰ सं॰ ४, ७, २२, १।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अस्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'-इत्येवं पुनःपुनः नयमानः। किम्पुनर्लक्षणं वीर मस्तौषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः। अत एवं वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्याद-धाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः। क्व पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते। ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य; ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्याः; इत्यभिप्रायः। 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरो "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च। किञ्च; 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति॥ एव मत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते॥

"सुमत्(९०)"—इति *, अनवगतम्। "स्वयम्"—इत्यत्रगमः। "उप प्रागात् सुमन्मे०——०चक्रमा सुबन्धुम्" †। दीर्घतमस आर्षम्। त्रिष्टुप्। अश्वदेवताका। अश्वमेधेऽश्वस्तोमीयेन षोडशा-हुतयो हूयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता। 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु। 'सुमत्' "स्वयम्" एव। 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति"। 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तत्तदहमेव; अहं मनसा ‡)

१भा० ४४९ पृ० १२ पं०।

† "उप प्रागात् सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः। अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम्॥"—इति ऋ० सं० २, ३, ८, २।

‡ नास्त्येष पाठः क-पुस्तके।

ध्यातवानित्यर्थः। किम्पुनस्तत्? 'मन्म' मननीय मर्थजातम्। किञ्च; अय मपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु। 'देवानाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चकृम' कृतवन्तः। 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम्। त मेत मुपगच्छन्तम् 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थ माह; मन्त्रार्थं निर्ब्रुवता प्रकरण मप्युपेक्षितव्य मिति, एतदेनेन प्रदर्शितं भवति॥

"दिविष्टिषु(९८)"—इति *, अनवगतम्। "दिव एषणेषु"—इत्यवगमः। याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः॥७॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु। स्थूरः समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस मुपसर्गो लुप्तनामकरणो † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः क्रूर मित्यप्यस्य भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति इतो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्म्मा। भूमिं पर्ज्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति॥८ (२२)॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ६.४.

---

* १भा० ४४९ पृ० १५ पं०।

† "मुपसर्गलुप्तो नामकरणो" क, ख, ग।

"स्थूरं राधः ०——० तुर्वशेष्वमन्महि"*। मेधातिथेरार्षम्। बृहती। दान मनया प्रशस्यते। 'स्थूरं' स्थूलं महत्, 'राधः' धनम्, 'शताश्वं' बह्वश्वसंयुक्तम्। 'कुरुङ्गस्य' राज्ञः, 'त्वेषस्य' महतः, 'सुभगस्य' शोभनस्य 'दिविष्टिषु' क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि 'तुर्वशेषु' मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च; एतदेव स्थूल मित्येवं वयम् 'अमन्महि' मन्यामह इत्यर्थः॥ एव मत्र 'दिविष्टि'-शब्देन 'क्रिया' उच्यते; ताभिर्हि द्युलोक मिष्यते गन्तुम्॥

"स्थूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति"; समस्ता हि तत्र मात्रा आश्रिता भवन्ति। स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—"स्थवीयांस मनु" यो वर्त्तते, सः "अणुः"—इत्युच्यते। अन्वित्ययम् "उपसर्गः" "लुप्तनामकरणः" येन प्रत्ययेन न्याय्य मेतन्नाम स्यात्, सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः। कथं लुप्तः? इति,—"यथा सम्प्रति" —इति। अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः; साम्प्रतम्—इति हि न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येव मपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः; एवमिहाप्यनुशब्दे। "कुरुङ्गो नाम राजा बभूव"। "कुरुगमनाद्वा" कुरुङ्गः; स हि कुरून् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा†। "कुलगमनाद्वा"; शत्रुकुलानि हि स नित्य मेव याति विजेतुम्। "कुरुः कृन्ततेः;" स हि शत्रुन् कृन्तति‡। "क्रूरम्"—"इति" एतत् "अपि",

---

* स्थूरं ०——० दिविष्टिषु। राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि॥" —इति ऋ० सं० ५, ७, २२, ४।

† "तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ८, २, २।

‡ "कुरवः" १भा० २५० पृ० २स्त० १८ पं० (२)।

"अस्य" एव कृन्ततेः "भवति" *। "कुलं कुष्णातेः (क्र्या० प०)"; तद्धि "विकुषितम्" इव "भवति", विस्तीर्णत्वात् ॥

"दूतः(९९)"—इति †, अनवगतम्। "जूतः"—इति न्याय्यम्। "जवतेर्वा द्रवतेर्वा"—इति व्याख्यातम् ‡॥

"जिन्वतिः(१००)" §, "प्रीतिकर्मा"—इति अर्थवचनम्, अप्रतीतार्थत्वात्। "समान मेतत्"—इत्यत्र उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो द्वादशोऽध्याये ‖ ॥ ८(२२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
चतुर्थः पादः ॥ ६,४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमवोऽमात्यो महान् भवत्यभ्यमितो वा। महाँ अमवो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति। स्तवै वज्यृचीषमः। स्तूयते वज्यृचा समोऽनर्शराति मनश्लोलदान मश्लीलं पापक मश्रिमद्विषमम् ¶। अनर्शरातिं वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृता-

---

* १भा० २८० पृ० २अ० १९ ख० (७)।

† १भा० ४४९ पृ० १८ पं०।

‡ पृ० १पृ० ८पं०; ५ पृ० १पं०।

§ १भा० ४५० पृ० ४पं०।

‖ दै० का० ७, ५, २। क-पुस्तके "द्वादशाध्याये"—इति पाठो नास्ति।

¶ "मश्रिमद्विषमम्" क, ख, ग। "मश्लीम—" रोथस टी०।

ऽन्यस्मिन्। अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्द्धया नव्य मर्कैः। अनर्व मप्रत्यृत मन्यस्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्व मिति वा बृहस्पतिं वर्द्धय* नव्य मर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः। असाम्योजो बिभृथा सुदानवः। असुसमाप्तं बलं बिभृत† कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

"अमत्रः(१०१)"—इति ‡, अनवगतम्। "अमात्रः"—इति शब्दसमाधिः। "महान् भवति"—इत्यर्थवचनम्; यो हि महान् भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" स्यात्, अनभिहिंसितः केन चित्। "महाँ अमत्रो वृजने०——०हर्यश्व ममन्दत्" §। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। पृष्ठ्यस्य चतुर्थपञ्चमयोरह्नोर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम् ||, तत्रेयं विनियुक्ता। 'महान्' प्रभावतः। 'अमत्रः' च अपरिमाणमात्रः, 'इन्द्रः' 'वृजने' सङ्ग्रामे 'विरप्शी' विरावणशीलः, 'उग्रम्' उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, 'शवः' शत्रुबलम् 'पत्यते' पातयते। 'धृष्णवोजः' धर्षयितृ यस्य ओजः,

---

* "वर्द्धया" क, ख, ग।

† "बिभृथ" क, ख, ग।

‡ १भा० ४५० पृ० ६पं०।

§ "महाँ अमत्रो वृजने विरप्श्युग्रं शवः पत्यते धृष्णवोजः। नाह विव्याच पृथिवी चनैनं यत् सोमासो हर्यश्व ममन्दत् ॥"—इति ऋ० सं० ३, २, १९, ४।

|| पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि सम्पातसूक्तानि, तत्रोपोत्तमावर्ज मेतत् प्रथमं सूक्तम्। सूचितञ्च,—"इमा सु व्विच्छन्ति त्वा"—इति श्रा० ७, ५।

वलम्, तत् 'पत्यते'। किञ्च; 'नाह विव्याच' 'नैनं' व्याप्नोति 'पृथिवी', नापि द्यौः, उपमानत्वेन। कदा पुनरेवं भवति? 'यत्' यदा 'सोमासः' सोमाः 'हर्य्यश्वम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः॥ एव मत्र 'श्रवः', 'पत्यते', 'वृजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमात्रः = महान्"—इत्युपपद्यते॥

"ऋचीषमः(१०२)"—इति *, अनवगतम्। ईकारोऽत्रानवगतः। "ऋचा समः"—इत्यवगमः। "इ॒ह श्रु॒त इन्द्रो॑०——०सुक्रे असा॒म्या"†। विमदस्यार्षम्। आस्तारपङ्क्तिः‡। ऐन्द्री। स पुनरैन्द्रो वा प्राजापत्यो वा वासुक्रस्य वा वसुक्रतः। पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि निष्कैवल्ये शस्यते। 'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अद्य' 'स्तवे' विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वज्री'। किंलक्षणः? 'ऋचीषमः' "ऋचा समः" यावतैवार्थेन युक्तोच्चार्य्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भवत्यैश्वर्य्ययोगात् §। किञ्च; 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि कश्चिदाप्तो मित्रो जनेषु यशः कुर्य्यात्, एवं स इन्द्रो 'यशः' 'आ चक्रे' आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति। किंलक्षणं पुनर्यशः करोति? 'असामि' असमाप्त मनन्त मित्यर्थः। स एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माभिरिह स्तूयते॥ एव मत्र स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "ऋचीषमः = ऋचा समः"—इत्युपपद्यते॥

---

* १भा० ४५० पृ० ६ पं०।

† "इ॒ह श्रु॒त इन्द्रो॑ अ॒स्मे अ॒द्य स्तवे॑ व॒ज्र्यृची॑षमः। मि॒त्रो न यो जने॒ष्वा यश॑श्च॒क्रे असा॒म्या"—इति ऋ० सं० ७, ७, ६, २।

‡ "पुरस्ताद्बृहती" क।

§ "ऋचीषमः। "यद्याव इन्द्र ते (सा० सं० आ० आ० १, १, १)"—इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः।"—इति सा० भा०।

"अनर्शरातिम्(१०३)"—इति *, अनवगतम्। "अनश्लीलदानम्"—इत्यवगमः। विग्रहप्रसक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थमाह,—"अश्लीलं पापकम्"—इति। न यस्याश्लीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः। शब्दसारूप्यप्रसक्त माह,—"अश्लीलम्=अश्रिमद् विषमम्" तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्लील मित्युच्यते †। "अनर्शरातिं०——०चोदयन्" ‡। "आयन्त इव सूर्य्यम्"—इत्यस्या अनन्तरैव §। नेमस्यार्षम् ‖। ऐन्द्री। सतोबृहती। हे स्तोतः! 'अनर्शरातिम्' अपापदानम् ¶, एनम् इन्द्रम् 'वसुदां' वसु-दातारम्, 'उप' उपगम्योपगम्य चेतसा 'स्तुहि'। किङ्कारणम्? यस्माद् 'भद्राः' भन्दनीयाः 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दत्तयः। किञ्च; 'सः' 'अस्य' 'कामम्' अभिप्रायं 'विधतः' दधतः, कामिनां कामान् 'न रोषति' न पीड़यति। 'मनः' च 'इन्द्रस्य' आत्मनः 'दानाय' 'चोदयन्' भवति, य एवं स्तुत्वा याचते॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनर्शरातिम्=अनश्लीलदानम्"—इत्युपपद्यते॥

"अनर्वा(१०४)"—इति**, अनवगतम्। "अप्रत्यृतः"—इत्यवगमः। यः "अन्यस्मिन्" न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः 'अनर्वा'—

---

* १भा० ४५० पृ० १२ पं०।

† "कोणास्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः"—इति अम० को० २, ८, ९२। "अश्रीरं चित्=अमङ्गल मपि"—इति सा० भा० (ऋ० सं० ४, ६, २५, ६)।

‡ "अनर्शरातिं वसुदा मुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः। सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन्॥"—इति ऋ० सं० ६, ७, २, ४।

§ पृ० १७१ पृष्ठे सा ऋग् द्रष्टव्या।

‖ "चितस्यार्षम्" क।

¶ "अनर्शरातिम्=अपापकदानम्, अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः"— सा०भा०।

** १भा० ४५० पृ० १७ पं०।

इत्युच्यते। "अनर्वाणं वृषभं०——०नवमानस्य मर्त्ताः"*। अगस्त्य-स्यार्षम्। बार्हस्पत्या। त्रिष्टुप्। हे स्तोतः! 'अनर्वाणं' स्वेन महिम्ना युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन†, 'वृषभं' वर्षितारम्, 'मन्द्रजिह्वम्' "मन्दनजिह्वम्"; हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तन-यित्नुघोषः; "जिह्वा, घोषः"—इति हि वाङ्नामसु पठितम्‡। 'बृह-स्पतिं' 'वर्द्धय'। 'नव्यं' स्तुत्यम्, 'अर्कैः' मन्त्रैः। किंलक्षणं बृहस्पतिम्? इति,—'गाथान्यः' स्तुतिप्रापणार्हाः 'देवाः', 'सुरुचः' सुदीप्तिमन्तः, 'यस्य' शुश्रम् 'आ' आभिमुख्येन स्थित्वा 'शृण्वन्ति' आदरेण, 'मर्त्ताः' च। 'नवमानस्य' नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, (तस्य; अथ वा 'नवमानस्य' §) प्रशामतः इत्यर्थः। अथ वाय मन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिक-पक्षेण,—'मन्द्रजिह्वः' हर्षकरी हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः। 'गाथानीः' स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति। स एव च 'सुरोचनः'। तस्यैव च 'नवमानस्य' स्तुवतो 'देवा आशृण्वन्ति', 'मर्त्ताः' च। "बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः"—इति ह विज्ञायते‖। तस्मादेव मय्युपपद्यते। एवं मन्त्रार्थाविरोधात् 'अनर्वा — अप्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते॥

---

* अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः। गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः॥"—इति ऋ० सं० १, ५, १२, १।

† "अनर्वाणम् = अगन्तारं स्तोतुरधीन मित्यर्थः"—इति सा० भा०।

‡ १भा० ७४ पृ० १अ० ११ख० (२९),(३०)।

§ नास्त्येषः पाठः क-पुस्तके।

‖ "तदप्येतदृषिणोक्तम्"—इत्याद्यैतरेयके द्रष्टव्यम् (८,५,२)। तदुत्पत्तिविवरणञ्च तत्रैव तदग्निनेति खण्डे (२, २, ९)।

"असामि(१०५)"—इति *, अनवगतम्। सामीति समाप्तमुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि॥ "असाम्योजा॰——॰सृजत द्विषम्" †। काण्वस्यार्षम्। सतो बृहती। मारुती। हे 'सुदानवः' "कल्याणदानाः" मरुतः! यूयम् 'असामि' अपरिसमाप्तम् अनन्तम्, 'ओजः' "बलम्", 'शवः' अभिवृद्धिरूपञ्च बलम् 'बिभृथ' धारयथ। 'असामिधूतयः' असमाप्तगतयः। धवनं धूतिः; "धवति, धावति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡। एतत् कुरुध्वम्। य एषः 'ऋषिद्विष्टा' स्तोतृद्वेष्टा, तस्मै हे मरुतः! 'परिमन्यवे' प्रवृद्धक्रोधाय इषुम् इव 'द्विषं' सर्वलोकद्वेष्यतां 'सृजत' क्षिपत॥ एव मन्त्र "असामि = असुसमाप्तम्§"—इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात्॥ १ (२३)॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा। भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत्॥ मा चुक्रुधं त्वां॥ सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति¶ (गल्दा धमनयो भवन्ति गलन मासु धीयते**)। आ त्वा विशन्त्विन्दव

---

* १भा॰ ४५१पृ॰ ५पं॰।

† असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामिधूतयः शवः। ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम्॥"—इति ऋ॰ सं॰ १, २, १९, ५।

‡ १भा॰ २३८पृ॰ (७४), (७५) टी॰।

§ "असामि = असमाप्तम्" क।

|| "त्वा" क, ख, ग।

¶ "याचिष्यतीति" क, ख, ग।

** नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु।

आ गल्दा धमनीनाम्। नानाविभक्तीत्येते भवत आगलना* धमनीना मित्यत्रार्थः। (२४†)

"गल्दया(१०६)"—इति ‡, अनवगतम्। 'गलितधानी स्यात्' गलितं हि तस्यां धीयते। "धमनिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्, नाड़ीत्यर्थः। "मा त्वा सोमस्य० —— ० न याचिषत्" §। मेधातिथेरार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता। हे इन्द्र! 'मा चुक्रुधं त्वा' मा क्रोधयेयम् 'अहं' 'सोमस्य' 'गल्दया' "गालनेन" धमनेन, पूरणेन सोमस्य 'सदा' नित्यकाल मपि 'याचन्' 'गिरा' गीत्या स्तुत्या च 'सवनेषु' यज्ञेषु। कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम्? इति। 'भूर्णिम्' न' 'मृगम्' इव। भ्रमणशीलो भूर्णिः। कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा सिंहो वा; स हि भ्रमणशीलो बिभर्त्ति च शृगालादीन्। तेनेन्द्र उपमीयते। यथा शृगालादयो लाङ्गूललालनादिनोपचारेणोपसर्पमाणः तं न क्रोधयन्त्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भवन्त मिति। अथ मतम्,—यदि मम क्रोधाद् बिभेषि, मास्मान् याचेथा इति। "क ईशानं न याचिषत्" को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न "याचिष्यते"? न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति॥ एव मत्रेन्द्रस्य या 'गलना' धमनिः, यया सोम

---

* "भवतो गलना" क, ख, ग।

† अत्रैव चतुर्विंशखण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः, खण्डप्रतीकपाठसम्मतस्य।

‡ १भा० ४५१ पृ० १५ पं०।

§ ऋ० सं० ५, ७, १६, ५।

आगच्छते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा "गल्दा"—इत्युच्यते; न ह्यत्र मर्थविरोधोऽस्ति।

"गल्दा धमनिर्भवति"—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र धमनिलिङ्गं विशिष्ट मस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्ग मन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—"आ त्वा विशन्त्विन्दवः"—इति †। हे इन्द्र! 'आ विशन्तु' 'त्वा' त्वाम् 'इन्दवः' सोमाः। कथञ्च पुनराविशन्तु त्वा मिन्दवः? 'आगल्दा धमनीनाम्' याः "आगलनाः" धमनयः, याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मद मुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः; ताभिराविशन्तु। शेषो स्तुग्यः ‡॥ एव मिह 'धमनी'-शब्दसह-योगी 'गल्दा'-शब्द इति कृत्वा "आगल्दा = धमनिः"—इति उपपद्यते॥

"नानाविभक्तीत्येते" पदे "भवतः"—'गल्दया', 'गल्दा'—इति; न तु नानार्थे। आह,—कोऽभिप्रायः? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन् मन्त्रे § यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे 'गल्दा'-शब्देन धमनिरेवोच्यते। तत्र "गल्दा धमनीनाम्"—इत्येतदेव ज्ञापक मित्यभिप्रायः। 'गल्दया'—इति तृतीयान्तम्, 'गल्दाः'—इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम्॥ (२४)

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ॥।

---

* "गल्दा धमनयो भवन्ति"—इत्येव सद्दृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः।

† सा० सं० छ० आ० २, १, १, ४; उ० आ० ८, २, १, १?

‡ १भा० ९४ पृ० ११ख० (५४, टीकाया मप्येव मेव।

§ पृ० २४४ पृ० १९ पं०।

‖ "जल्हवः" क, ख, ग।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य्य मध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचद्वकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा॥ २ (२५)॥

"जल्हवः(१०७)"—इति *, अनवगतम्। "ज्वलनहीनाः"—इत्यवगमः। "न पापासो०——०कृणवामहे" †। भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः, तस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। तस्या मेव ढचाग्नीत्यां विनियुक्ता। 'न' वयं 'पापासः' "पापाः" इत्येवं 'मनामहे' "मन्यामहे"। किङ्कारणम्? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—'ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः, दानकर्म' च। अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति? तच्च न। किङ्कारणम्? 'न अरायासः' न वय मधनाः। अथापि स्याद्धनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति? तदपि न। किङ्कारणम्? 'न जल्हवः' न वयं "ज्वलनहीनाः", किन्तर्हि? आहिताग्नयो वयम्। तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्व मस्मास्वस्ति। किञ्च; 'यदिन्न्विन्द्रं' यस्माद् वयम् इन्द्रं 'वृषणं' वर्षितारम्, एतस्मिन् यज्ञकर्मणि 'सखायं' सहभूतस्य सोमपानस्य ख्यापयितारम्, अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वक्तारं 'कृणवामहे'। तस्मात् न वयं पापाः, नापि वय मरायासः, नापि जल्हवः,—इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापाना मधनाना मनाहिताग्नीनां

---

* १भा० ४५१ पृ० १८ पं०।

† "न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः। यदिन्न्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृणवामहे॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, ३०, ६।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः॥ एवं मत्र "जल्हवः = ज्वलनहीनाः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"बकुरः(१०८)"—इति *, अनवगतम्। "भास्करः, भयङ्करः, भास्वद्द्रवणो वा"—इति शब्दसमाधयः॥२ (२५)॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा। अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥ (यव मिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ†) वृको लाङ्गलं भवति विकर्त्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा‡ लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा§ वोदकेन वार्य ईश्वरपुत्रो‖ बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वा। इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि। इन्द्रो यः सर्वान्¶ बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च** वणिजः॥३ (२६)॥

---

* १भा० ४५२ पृ० २पं०।

† नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ "लगते०—— " क, ख, ग।

§ "ज्योतिषो" क, ख ग।

‖ "ईश्वरः पुत्रो" क, ख ग।

¶ "इन्द्रः सर्वान्"—इत्येव क, ख, ग।

** "कर्मणापणिंश्च" क।

"यवं वृकेणाश्विना०——०रार्याय" *। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'यवं' यवादि धान्यं 'वृकेण' लाङ्गलेन †। 'वपन्ता' "वपन्तौ" युवाम् 'अश्विना' हे "अश्विनौ!" तत्कृतौ, यत्कृते महानुग्रहे ‡ सति वर्षादौ लाङ्गल-कर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्ता वित्युच्यते। 'इषम्' "अन्नम्" 'दुहन्ता' "दुहन्तौ" प्रपूरयन्तौ 'मनुषाय' "मनुष्याय"। 'दस्रा' शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कार-यन्तौ कुर्वाणौ वा। 'अभिदस्युम्' दासयितार मनाकालं दुर्भिक्षं 'धमन्ता' धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम्। केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—'बकुरेण' जलसमूहेन, ज्योतिःसमूहेन च; मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन, द्युस्थानो ज्योतिषा, सस्य मनुगृह्णाति; ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति। किञ्च; युवा मेव 'उरुज्योतिः चक्रथुः' विस्तीर्ण मविकलं चक्षुः चक्रथुः। 'आर्याय' "ईश्वरपुत्राय", ऋज्राश्वाय; स हि युवाभ्या मन्धीभूतः चक्षुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च 'बकुर'-शब्देनोच्यते, शब्दार्था-विरोधात्। "ज्योतिषा वोदकेन वा"—इति भाष्यपाठः § ॥

"बेकनाटान्(१०९)"—इति ‖, अनवगतम्। "द्विगुणकारिणो वा", "द्विगुणदायिनो वा", 'द्विगुणकामिनो वा'—इति शब्दसमाधयः।

---

* ऋ० सं० १, ८, १०, १।

† "वृकः" पु० ९९—१०५ पृ०। य० वा० सं० १२, ७१।

‡ "हे अश्विनौ! लब्धतमहानुग्रहे" क।

§ एवञ्च ङ-च-पुस्तकयोः पाठ एव सम्यगिति भावः।

‖ १भा० ४५२ पृ० ७पं०।

"इन्द्रो विश्वान्०——०अस्तृतम्" * । प्रागाथः कलिर्नाम, तस्यार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता। 'इन्द्रः' 'विश्वान्' "सर्वान्" 'बेकनाटान्' "कुसीदिनः" वृद्धिजीवनान्, 'अहर्दृशः' यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः। अथ वा "ये इमानि" एव "अहानि पश्यन्ति" विषयभोगप्रधानाः, नास्तिकतया; "न" पारलौकिकेष्वहःसु;—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति; तानभिभवति †। 'क्रत्वा' स्वेन "कर्मणा"। 'उत पणीन्' अपि पणीन्। "पणिर्वणिग् भवति"; न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति। याभिरेतत् कर्म करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि ‡) भवति, 'कत् ऊ महीः' क ता महत्यः सेनाः? 'अस्य' इन्द्रस्य 'अधृष्टाः' अनाधर्षितपूर्वाः परैः, 'तविषीः' यास्तु महत्यः। 'कत् उ वृत्रघ्नः' क च वृत्रघ्नः इन्द्रः? यस्य 'अस्तृतम्' अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति॥ एवं मन्त्र "बेकनाटाः = कुसीदिनः", अर्थाविरोधादित्युपपद्यते §॥ ३ (२६)॥

---

* "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि। कदू न्वस्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम्"—द्रष्टव्यम्; "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि। कदू मही रधृष्टा अस्य तविषीः कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम्॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, ४९, ५। इहार्द्धर्चयोः पाठव्यतिक्रमस्य दृश्यते।

† अत एव कुसीदजीविनां मनौ निन्दा स्मर्यते,—"प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्"—इति ८, १०२।

‡ नैतद् दृश्यते क-पुस्तके।

§ "बेकनाटान्,—अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्द्धुषिका उच्यन्ते। कथं तद्व्युत्पत्तिः? वे—इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे। एकं कार्षापणं ऋणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्य मित्यभिनयेन दर्शयन्ति, ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः, तान्।"—इति सा० भा०।

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात्। कद्ध स्थ हवनश्रुतः॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात् क नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल मापन्नाना मेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोंऽहस्वानंहुरण मित्यप्यस्य भवति। कृष्वन्नं हुरणादुर्वित्यपि निगमो भवति। सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासा मेका मिदभ्यंहुरो गात्। सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्म्मणः‡ पुनः पुनः§ सेवां पातके ऽनृतोद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः॥४(२७)

"अभिधेतन(११०)"—इति‖, अनवगतम्। "अभिधावत"—इत्यवगमः। "जीवान्नो०——०हवनश्रुतः"¶। उक्त मार्षं भाष्यकारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेय मार्ष मिति**।

* "स्तेय मतल्पारोहणं" ङ, च।

† "सुरापाणं" ङ, च।

‡ "दुष्कृतकर्मणः" क, ख, ग।

§ "पुनः सेवां" क।

‖ १भा० ४५२ पृ० १५ पं०।

¶ ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५।

** ऋचेय मनुक्रमणिका,——"त्यान् नु सैका मत्स्यः सामदो मैत्रावरुणिर्मान्यो-वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्"—इति।

गायत्री। आदितेयी। 'आदित्यासः' हे "आदित्याः!" 'जीवात् नः' "जीवतः" अस्मान् 'अभिधेतन' "अभिधावत" यूयम् 'पुरा हथात्' "पुरा हननात्" (अहतान्*) अस्मान्सम्भावयतेत्यभिप्रायः। 'कत् ह स्थ' "क्व नु स्थ" यूयम्? येन न शृणुत क्षिप्रं नाभिधावत हे 'हवनश्रुतः!' ते ह्यार्त्तानां माह्वानं शृण्वन्ति॥ एव मत्र 'पुरा हथात्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अभिधेतन = अभिधावत"—इत्येषविपरिणाम उपपद्यते॥

ऋषेर्वा मत्स्यबधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचिन्मन्यन्ते। "मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते"; मधु इत्युदकनाम†, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति। "स्यन्दति, कसति"—इति गतिकर्मसु पठितम्‡। "माद्यन्ते" हृष्यन्ति "अन्योन्यं भक्षणाय—इति वा", मत्स्या हि इतरेतरभक्षजीविनः। "जालम्, जलचरं भवति"; तद्धि जले चरति। "जले भवं वा" जले वा भवति। "जलेशयं वा" जले वा शेते इति जालम्॥

"अंहुरः(१११)"—इति§, अनवगतम्। "अंहस्वान्"—इत्यवगमः। रो मत्वर्थे। "अंहुरणम्—इत्यप्यस्य भवति"—इति प्रासङ्गिकम्; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति। "त्रितः कूपे०——०अस्य रोदसी"-"सप्त मर्यादाः"—इत्येते॥ त्रितस्यैव कूपे पतित-

---

* नास्त्येतत्पदं क-पुस्तके।

† १भा० ९९, १०१ पृ० (११)।

‡ १भा० १२९ पृ० २ख० १४ख० (५), (९)।

§ १भा० ४५२ पृ० १८ पं०।

|| इयं प्रथमा, "त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये। तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी॥"—इति ऋ० सं० १, ७, १२, १। उत्तरान्तिम उत्तर मेव दर्शयिष्यति।

स्यार्षे। एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा। वैश्वदेवी। पङ्क्तिः। प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियुक्ता। ‘त्रितः’ ‘कूपे’ ‘अवहितः’ पतितः, ‘देवान्’ ‘हवते’ आह्वयते, ‘ऊतये’ रक्षणायात्मनः। तस्य आह्वानं ‘बृहस्पतिः शुश्राव’। “वित्तं मे अस्य रोदसी”—इत्येतत् पुनःपुनरुच्यमानं द्यावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः। किं मित्येतदसौ श्रावयाञ्चकार? इति,—‘कृण्वन्’ ‘अंहूरणात्’ अंहस्वतः कूपात् आत्मनः। ‘उरु’ विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन्॥ एव मत्र “अन्धकूपः = अंहूरणः”—इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात्॥

“सप्त मर्यादाः०——०धरुणेषु तस्थौ” *। ‘सप्त मर्यादाः’ सप्त स्थितीः ‘कवयः’ मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः ‘ततक्षुः’ कृतवन्तः। नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः; एतदेव करण मित्युपचर्यते। “तासा मेका मिदभ्यंहुरो गात्”। ‘इत्’—इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा। ‘तासां’ मर्यादानाम् ‘एकाम्’ “अभिगच्छन्” अभिक्रामन् “अंहस्वान् भवति”। ‘गात्’—इत्येतत्, अभेः समीप माकृष्य “एका मप्यभिगच्छन्”—इति। कतमाः पुनस्ता मर्यादाः? इति,—“स्तेयम्”, “तल्पारोहणम्”—इत्येवमाद्याः †। यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम्?

---

* “सप्त मर्यादाः०——०गात्। आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६।

† सायणस्तु,—“सप्त मर्यादाः,—कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः; पानम्, अक्षाः, स्त्रियः, मृगया, दण्डः, पारुष्यम्, अन्यदूषणम्’—इति सप्त मर्यादाः। यद्वा स्तेयम्०——०इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः।”—इत्याह।

इति,—सः 'आयोः' अयनस्य सूर्यस्य 'स्कम्भे' स्तम्भने मण्डले 'उपमस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने, यानि धरुणानि धारयितॄणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभूतसम्प्लवस्थायीनि, तेषु 'तस्थौ' तिष्ठति। आह,—कस्मिन् काले इति? उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूताना मिन्द्रियाणां 'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः॥ मर्यादासम्बन्धात् स्पष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्मृतिसमाचारस्थानेन प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव समाचारः विशिष्टैः स्मृतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति*॥

"बत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः"। "बत(११२)"—इति†, अनवगतम्; अनेकार्थश्च। "निपातः"—इति पदजात्यवधारणम्। "खेदानुकम्पयोः"—इत्यर्थवचनम्॥ ४ (२७)॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव

---

* मनावपि द्रष्टव्यम्। तथाहि;—(१) स्तेयम्—११ अ० ५४, ५७, ९९—१०१; १२ अ० ५७। (२) तल्पारोहणम्—११अ० ५४, ५८, १०२—१०६, १७०, १७१; १२ अ० ५८. (३) ब्रह्महत्याम्—११अ० ५४, ५५, १७२—१८६; १२ अ० ५५। (४) भ्रूणहत्या—११ अ० ८७ (ब्रह्महत्यासमानम्)। (५) सुरापानम्—११ अ० ५४, ५६, ९०—९८; १२ अ० ५६। दुष्कृतस्य कर्मणः (अतिपातकादीना मन्यतमस्य ११ अ० २२९ श्लो०) पुनःपुनः सेवाम्—११ अ० २२०—२२२। (७) पातके न्तेतोद्यम्? न्तेनोद्य मिति पाठे तु पापकर्मणां साहाय्यकरण मिति प्रतीयेत—११ अ० ५४, १७९—१८१।

† १भा० ४५२ पृ० ४पं०।

वृक्षम्। वतो बलातीतो * भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा ‡ व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च शयनाच्च § ततनाच्च वाताप्य मुदकं भवति वात एतदाप्याययति। पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्र मित्यपि निगमो भवति। वने न वायो न्यधायि चाकन्। वन इव वायो वेः पुत्रस्त्वायन्निति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-ख्यात ‖ मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत् प्रेप्सू रथङ्कामयत इति वा¶। एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भवति (२८**)। धेनुं न इषं पिन्वत मसंक्राम्। असंक्रमणीम् ॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६. ५.

---

* "बलादतितो" क, ख, ग।

† "विजानाम्यन्या" क, ख, ग।

‡ "लिवुजा" क, ख, ग।

§ "सयनाच्च" ङ, च।

‖ "उदात्तं त्वेतदाख्यात" क, ख, ग।

¶ "रथं कमयन्त इति वा" क। "रथं कामयन्त इति वा" ख, ग। "रथं कामयन्ति इति वा" ङ।—सर्व एवैते पाठा इतिविरुद्धाः।

** अत्रैवाष्टाविंशखण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।

†† नात्र खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः; पादसमाप्तेस्तु प्रसक्तोऽपि न।

"बतो बतासि०——०वृक्षम्" *। यमी, यमं ब्रवीति,—"दुर्बलः" 'बत' दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरुर्मोहमयस्त्वम्। एव मसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेद मुप यासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः। अथ वा 'नैव' 'ते' तव 'मनः' सङ्कल्पम्, 'हृदयं' हृद्गत मध्यवसायञ्च 'विजानीमः'। अथ वा लब्धस्ते मयाभिप्रायः;—'अन्या किल त्वां' मत्तो विशिष्टतरा योषित्, 'परिष्वजाते' "परिष्वङ्क्ष्यते" †; ततः 'किल' त्वं मां तयापहृतचेतस्त्वात् नेच्छसि परिष्वक्तुम्। कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ‡? 'कक्ष्येव युक्तम्', 'लिबुजेव वृक्षम्'। 'कक्ष्या' कक्षजाता 'इव' सुबद्धा, 'लिबुजा' वल्ली, यथा 'युक्तम्' आत्मना संयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परिवेष्टयेत, एवं किल त्वा मन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति॥ एव मत्र प्रकरणाविरोधात् 'बत'—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः॥ अत्र 'कक्ष्येव युक्तम्'—'लिबुजेव वृक्षम्'—(इत्येकः 'इव'-शब्दोऽनर्थकः; अथ वोपमानद्वय मेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च §,—) यथा कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अश्वत्थवृक्षौ परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्ष्यते इति॥

"वाताप्यम्(११२)"—इति ‖, अनवगतम्। "उदकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "वातः" हि "एतत्" उदकम् "आप्याययति" शीतं करोति। अथ वा आप्यायतिर्वृद्ध्यर्थः स्यात्; पुरो

* ऋ० सं० ७, ६, ८, ३।
†,‡ उभयत्रैव "परिष्वञ्यते" क।
§ नास्त्येष पाठः क-पुस्तके।
‖ १भा० ४५३ पृ० ९पं०।

वातेन हि वृष्टिभूत मुदकं संवर्द्धते। "नू नो रयिं०——०वसुर्जगम्यात्" *। नोधसो गौतमस्यार्षम्। पावमानी सौमी। हे सोम! 'नु नः' क्षिप्र मस्माकम् 'रयिम्' धनम् 'उपमास्व' उपनिर्मिणुहि। 'नृवन्तं' पुत्रपौत्रैः सहितम्। 'पुनानः' पूयमानः। 'वाताप्यम्' उदकं प्राप्य द्रवीभूतः। 'चन्द्रं' चायनीय मुदकम्। 'विश्वः' च सर्वः पूयमानः। किञ्च; 'प्रतारि' प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे 'इन्दो' सोम! 'वन्दितुः' स्तोतुः 'आयुः'। किञ्च; तथा उपमास्व, यथा 'प्रातः' नित्य मेव 'धियावसुः' कर्मवसुः। इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् 'आ जगम्यात्' आगच्छेदित्यर्थः॥ एव मत्र "वाताप्यम् = उदकम्" अर्थाविरोधाच्छब्दोपपत्तेश्च॥

"चाकन्(११४)"—इति †, अनवगतम्। "चायन्"—इति, "कामयमानः"—इति शब्दसमाधौ॥ "वने न वायो०——०तमः क्षपावान्" ‡। वसुक्रस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। 'वने न' "वने इव" (वृक्षे इव §)। शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं 'न्यधायि' निदधाति 'शिशुकम्' अजातपक्षम्। स यथा तत्र निहितः 'चाकन्' "चायन्" पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्; अथ वा "कामयमानः" तदुत्सुकमना आसीत्॥ एव मय मस्मासु वृतस्य नीडभूतेषु शकुनि-

---

* "नू नो रयिं सुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम्। प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥"—इति ऋ० सं० ७, ४, २, ५।

† १भा० ४५५ पृ० १५ पं०।

‡ "वने न वायो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः। यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान्॥"—इति ऋ० सं० ७, ७, २२, १।

§ न दृश्यते इदं पदं क-पुस्तके।

पुत्रभूतः, ‘शुचिः’ व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, ‘स्तोमः’। हे ‘भुरण्यौ’ भर्त्तारौ अश्विनौ! शीघ्रौ वा; भुरण्युरिति चिप्रनामेति *। किञ्च; यस्य स्तोमस्य ‘पुरुदिनेषु’ बहुष्वहःसु ‘इन्द्रो होता’ इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति,–ममायं स्तोमः स्यादिति। किंलक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता? यः ‘नृणां नृतमः’ मनुष्याणा मपि मनुष्यतमः, शूराणा मपि मध्ये शूरतम इत्यर्थ। ‘नर्यः’ च नृभ्यो हितः, यः ‘क्षपावान्’ च रात्रिपर्यायेषु सोमभागी। एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति ‘अजीगः’ नित्यकाल मेव गच्छतीत्यर्थः॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनी मिति कृत्वा व्याचक्षते, तदसाधु; ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति †। तच्च पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते ‡। हे ‘भुरण्यौ’ भर्त्तारौ, देवतानाम् पती! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, ‘शुचिः’ व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, ‘वने’ वनावयवे वृक्षे, ‘चाकन्’ पश्यन्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते। यः स्तोमः, तस्य किम्? इति,–यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु आह्वाता अभूत्; अपि नाम मा मनेन स्तोमेन स्तुयुरिति। किंलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः? इति,—नृणां नृतमः नर्यश्च क्षपावांश्च। समान मेतत् पूर्वेणैवार्थेन। य मेव मिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः

---

* १आ० २५७ पृ० ९ख० १५ ख० (१४); २९१ पृ० ९पं।

† “वनेनवेत्यष्टर्चं चयोदशं सूक्तम्, वसुक्रस्यार्षं चैष्टुभ मैन्द्रम्, अनुक्रान्तश्च वनेनाष्टाविति।”—इति तत्रैव सा० भा०।

‡ “स्तोमे वर्द्धमाने को अद्य नर्यो वने न वायः”—इति आ० ७. ११।

स्तोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः। अथ वा स एषः स्तोमो-ऽस्माभिरुदीर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्; "जिगर्त्तिः० ——०गृह्णातिकर्मा वा"—इति ह्युक्तम् *॥ एव मत्र 'चाकन्'—इत्यस्य "चायन्"—इति, "कामयमानः—इति वा"—इत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, त माह भाष्यकारः,—"वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः"—इति। शाकल्यः पदकारः। तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्कारणम्? "उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्"। 'एवम्' एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् 'आख्यातं' न्यधायीति, एतत् 'उदात्तम् अभविष्यत्'; यद्वृत्तात्परस्य नित्य माख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते†, न चेद मुदात्तम्; तस्मात् 'यः'-इति नेदं यद्वृत्तम्। किन्तर्हि? 'वायः'—इति एकं पदम्। किञ्च; "असुसमाप्तश्चार्थः" अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थो ऽसुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति 'वा'-शब्दस्यार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थासम्भवाच्च द्विपदत्वे, 'वायः'-इत्येतदेकपद मेव; "शकुनिपुत्रः" एव चास्याभिधेयः उपपद्यते॥

---

* पृ० १७४ पं० १७१।

† लक्षणविदः, पाणिन्यादिव्याकरणलक्षणवेत्तार इति यावत्। तथा च सूत्रम्,—"यद्वृत्तान्नित्यम्"—इति पा० ८, १, ६६।

"रथर्यति(११५)"—इति *, अनवगतम्। 'रथं इर्यति'—इत्यवगमः; इर्यति-शब्दोहि प्रेप्सायाम्; "रथं" हि यः "कामयते", स रथर्यति। "एष देवो॰——॰वग्वनुम्" †। शुनःशेपस्यार्षम्। पावमानी सौमी। गायत्री। ग्रावस्तुत आवापे। 'एषः' सोमो 'देवः' 'रथर्यति' रंहण मात्मनो गमन मिच्छति। 'पवमानः' 'दशस्यति' दान मात्मन इच्छति; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति। किञ्च; 'आविष्कृणोति' प्रकाशीकरोति 'वग्वनुम्' वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति॥ एव मत्र "रथर्यति = रथप्रेप्सुः" शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते॥ (२८‡)

"असश्चाम्(११६)"—इति §, अनवगतम्। "असङ्क्रमणीम्"—इति शब्दसमाधिः। "पुरु हि वां॰——॰राति मग्मन्" ‖। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'पुरु' बहु 'देष्णं' दानं 'वां' युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे 'पुरुभुजौ' बहुभोजिनौ! अश्विनौ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—'धेनुं नः' तर्पयित्री मस्मभ्यम् 'इषम्' अन्नलक्षणम् 'पिन्वन्तम्' प्रक्षारयन्तम्, 'असश्चाम्' असङ्क्रमणशीलाम् अनपायिनीम् अस्मत्तः; अथ वा असङ्क्रमणशीलां

---

* १भा० ४५४ पृ० १पं।

† "एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति। आविष्कृणोति वग्वनुम्॥"—इति ऋ० सं० ६, ७, २०, ५।

‡ अत्रैव पञ्चमखण्डसमाप्तिः पादसमाप्तिश्च इत्तिसम्मता परं मूलविरुद्धेति कृत्वानादरणीयेत्यस्माकम्। अष्टाविंशखण्डसमाप्तिस्तु ङ-च-पुस्तकानुरुद्धैव परं न तत्रापि पाद व्यवस्थेति।

§ १भा० ४५४ पृ० ४पं०।

‖ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वत मसश्चाम्। स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वा मनु राति मग्मन्॥"—इति ऋ० सं० ५, १, ४, २।

द्याम्, 'इषम्' इड्-हेतूदक मस्मदर्थं प्रचारयत मिति स्यात्। किम्पुनः तद् युवयोर्बङ्गदानम्? इति,—'सुतश्च' सुत-शस्त्रवांश्च सोमो युवयोरन्नम्। हे 'माध्वी' मधुपौ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः, 'रसाश्च' आज्यादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्यानुगच्छति, सर्व एते युवयोरेव। तस्माद् ब्रवीमि,—पिन्वत मिति॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'असक्रम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असक्रमणीम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते। इडभिधेया, द्यौर्वा॥ ५ *॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
पञ्चमः पादः॥ ६, ५॥

॥ षष्ठः पादः॥

आधवं आधवनात्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधव मित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः। विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति॥ १ (२९)॥

"आधवः(११०)"—इति † अनवगतम्। "आधवनात्"—इत्यवगमः; आकम्पनादित्यर्थः। "मंसीमहि०——०चाधवम्"। ऐन्द्रस्य

---

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेह पञ्चमखण्डसमाप्तिः पञ्चमपादसमाप्तिश्च स्वीक्रियतेऽस्माभिः, वृत्तौ त्वितः प्रागेव।

† १भा० ४५४ पृ० ११पं०।

‡ "मंसीमहि त्वा वयमस्माकं देव पूषन्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम्॥"—इति ऋ० सं० ७, ७, १२, ४।

विमदस्यार्षम् । अनुष्टुप् । पौष्णी । 'मंसीमहि' त्वां हे 'पूषन्'! 'देव!' 'मतीनां' च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम्; आदित्येन हि प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते। किञ्च; ये चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः, तेषाम् 'आधवम्' आकम्पयितारं त्वय मेव । तथा त्व मात्मनो गुणवत्तां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां स्तुवते॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः = आकम्पयिता"—इत्युपपद्यते ॥

"अनवब्रवः(११८)—इति *, अनवगतम् । "अनवच्छिन्नवचनः"—इति अवगमः । "विजेषकृदिन्द्र ——॰यत आ बभूथ" † । मन्योरार्षम् । त्रिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । 'विजेषकृत्' विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवब्रवः' इन्द्र इवानवच्छिन्नवचनः; न हीन्द्रस्य केनचिदाच्छिद्यते वचः । हे 'मन्यो!' यस्त्वम् अनवच्छिन्न-वचनः इन्द्र इव, स त्व मस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पाता 'भव' । किञ्च; हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील! 'प्रियं ते' यत् 'नाम', तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्य मेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च; 'विद्म' जानीमो वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आ बभूथ' ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवब्रवः = अनवच्छिन्नवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२९) ॥

---

* १भा० ४५४ पृ० १४ पं० ।

† "विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवो३ऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह । प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्मा तमुत्सं यत आ बभूथ ॥"—इति ऋ० सं० ८, ३, १९, ५ ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे। शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ अदायिनि काणे विकटे काणो*ऽ(?) विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा स्यादणूभावकर्म्मणः कणतिः शब्दाणूभावे† भाष्यतेऽनुकणतीति मात्राणूभावात्कणो‡ दर्शनाणूभावात्काणो विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (विपरीतस्य§) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके। शिरिम्बिठस्य सत्वभिः। शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे (बिठ मन्तरिक्षम्॥) बिठं बीरिटेन व्याख्यातं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्न्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्म्मभिरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्न्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे। पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा¶) शातयिता यातूनाम्। इन्द्रो यातूना मभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति। क्रिविर्दती विकर्त्तनदन्ती। यत्रा

---

* "काणे" ङ।

† "शब्दानूभावे" क, ख, ग।

‡ "मात्राणूभावात्काणो", ङ, "मात्राणूभावात्कणा" च।

§, ‖, ¶ नैतानि दृश्यन्ते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति। करूलती कृत्तदती* (अपि वा देवं कञ्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैव मवक्ष्यत् †)॥ २(३०)॥

"सदान्वे(११९)"—इति ‡, अनवगतम्। "सदानोनुवे"—इति शब्दसमाधिः। "अरायि काणे ०——०चातयामसि" §। शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम्। अनुष्टुप्। दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णी वा अलक्ष्मीः ‖। हे 'अरायि' "अदायिनि!" दुर्भिक्षाधिदेवते! अथ वा हे अलक्ष्मि! दुर्भिक्षेण पीड़ितानां न दाने मतिः प्रवभति,नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम्। 'काणे' दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात्; अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते। 'विकटे' दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटैव प्राणिनां गतिर्भवति; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा। 'गिरिं गच्छ' माचावस्थानं कार्षीः। 'सदान्वे' "सदानोनुवे शब्दकारिके"; दुर्भिक्षे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिनो निश्वसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा,-पिशाचादीनि नित्य मव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति;—पिशाचाद्या हि शृणु नसुनायन्तस्येति लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम्। 'शिरिम्बिठस्य' मेघस्य स्वभूतैः 'सत्वभिः' "उदकैः"; "सत्वम्"—इति ह्युदकनामसु पठि-

---

* "करूलती कृत्तदती" ग।

† नास्त्येष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ १भा० ४५५पृ० १पं०।

§ ऋ० सं० ८, ८, १३, १।

‖ "अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नम्।"—इत्यनुक्रमणी।

नाश्यते। "अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः", "तस्य सत्त्वैः नामभिः" *, तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि, स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्वयं त्वां नाशयामः॥ एव मत्र शब्दार्थाविरोधात् "सदान्वे"—इत्यस्य "सदानोनुवे"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते;—"राति, रासति"—इति दानकर्मसु पठितः †, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य 'अ-राधि'—इति भवति। "कणतिः, शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकणतीति"; "मात्राणूभावात्" "कणः" श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् "दर्शनाणूभावात्" "काणः"। अथ वा "काणः = विक्रान्तदर्शनः"—"इत्यौपमन्यवः"; विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात्। "काणः = अविक्रान्तदर्शनः"—इति वा, मन्दचक्षुष्ट्वात्। "विकटः = विक्रान्तगतिः" विकृतगतिरित्यर्थः ‡। अथ "वा" "कुटतेः" धातोः "स्यात्"; असौ हि "विकुटितो भवति", कुत्सीभूत इत्यर्थः। "विठम्"—इत्यपठित मन्तरिक्षनामसु, तत् पुनरेतत् "वीरिटेन व्याख्यातम्"; अत्र ह्युक्तम्,—"वीरिटं मन्तरिक्षम्, भियो वा भासो वा ततिः" §। तस्मिन् "बिठे" यः "शीर्यते", सः "शिरिम्बिठो(१२०) मेघः" ‖। "अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः", सोऽनेन सूक्तेन "अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार"—इति निदान मन्वाख्या-

---

* "तस्य सत्त्वैः कर्मभिः"—इत्येव पाठोऽस्मद्दृष्टेषु रोथ्दृष्टेषु च सर्वमूलपुस्तकेषु। सायणेनाप्येव सेव पाठ उद्धृतः ऋग्भाष्ये।

† १भा० २५५पृ० ३अ० २० ख० (४, ५)।

‡ "विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः" क।

§ पु० १२२ पृ० १९ पं०।

‖ १भा० ४५५ पृ० ४पं०।

तम् *। अद्यापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो भवति, स आर्द्रः उदकेऽवतीर्य सूक्तमेतज्जपति, तस्मालक्ष्मीर्निर्नश्यति †॥

"पराशरः(१२१)"—इति‡, अनवगत मनेकार्थञ्च। "पराशीर्णः"—इत्यवगमः। "प्र ये गृहाद०——०व्युच्छान्"§। वसिष्ठस्यार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते त्रिष्टुप्। प्रकर्षेण 'ये' 'अममदुः' तृप्तवन्तः सोमेन, हृष्टवन्तो वा यज्ञेषु। हे इन्द्र! 'त्वाया' त्वया सह 'पराशरः' च 'शतयातुः' बहूनां रक्षसां यातयिता; तेन हि रक्षोघ्नं सत्र माहृत मासीदिति भारते श्रूयते। 'वसिष्ठः' च इत्येवमादयः। किं तेषाम्? इति,—'न' 'ते भोजस्य' भोगिनः तव 'सख्यं' सखिभावं 'मृषन्त' मार्जयन्ते नाशयन्तीत्यर्थः। 'अधा' अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः 'सूरिभ्यः', 'सुदिना' शोभनानि दिनानि 'व्युच्छान्' विभान्तीत्यर्थः। तेषा मेव सुप्रभाता रात्रयः इत्यभिप्रायः। एत मत्र "ऋषिः = पराशरः" वसिष्ठसम्बन्धात्॥

"इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते"; स हि "परा" परितः "शातयिता" "यातूनां" यातयितव्यानाम्, असुरादीना मिति। "इन्द्रो यातूना मभवत् पराशरः"—इति‖। व्याख्यातः शेषः¶॥

"क्रिविर्दती(१२२)"—इति**, अनवगतम्। "विकर्त्तनदन्ती"—

---

* "निदानं व्याख्यातम्" क।

† "जपहोमादिभिरिदं सूक्तं मश्रीनाशकरम्"—इति सा० भा०।

‡ १भा० ४५५ पृ० ६ पं०।

§ "प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः। न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान्॥"—इति ऋ० सं० ५, २, २८, १।

‖ ऋ० सं० ५, ७, ९, १।

¶ २भा० ३५० पृ० १२ पं०।

** १भा० ४५५ पृ० १२ पं०।

इत्यवगतमः। "यूयं न उग्रा०——०बर्हणा"*। अगस्त्यस्यार्षम्। जगती। हे 'मरुतः!' 'उग्राः' उद्गूर्णाः, 'अरिष्टग्रामाः' अनुपहिंसित-सङ्घाताः यूयम्, अस्माकं 'सुचेतुना' शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां 'सुमतिं' शोभनां मतिम् 'पिपर्त्तन' पूरयत पालयत वा। केन पुनः पूरयत? कुतो वा पूरयत? इति,—"यत्रा वो दिद्युत्"। 'यत्र' यस्मिन् मेघे 'दिद्युत्' आयुधं क्षिप्तं युष्माभिः, त मेव मेघं 'रदति' विलिखति, विदारयति वर्षार्थम्। किंलक्षणा पुनर्दिद्युत्? इति,—'क्रिविर्दती' विकर्त्तनसमर्थैः दन्तैः या रदति। कथम्पुनर्या रदति? "रिणाति पश्वः सुधितेव" इति। यथा 'पश्वः' पशोः अङ्गानि 'रिणाति' पृथक् करोति, 'सुधिता' खधित्या, 'बर्हणा' परिवृद्धया हिंसया, एव मस्मिन् मेघे दिद्युदः ता रदन्ति। ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपर्त्तन॥ एव मचार्थाविरोधादायुधं 'क्रिविर्दती'-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥

"करूळती[१२२]"—इति †, अनवगतम्। "कृत्तदती"—इत्यवगमः॥ २ (३०)॥

वामंवामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा। वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती॥ वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करूलती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

---

* "यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्त्तन। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १, १।

† १भा० ४५५ पृ० १० पं०।

ब्राह्मणम् । दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरामिव मा मयं शरारुरभि मन्यते । अबलामिव मा मयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

"वामंवामं त०——०देवः करूळती" † । वामदेवस्यार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते । अनुष्टुप् । रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता । 'वामं वामम्'—इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः; "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु "वननीयम्" इष्टम्, 'ते' तव धनम्, तत्तत् हे 'आदुरे' आदरवन्! यजमान! स हि यागं प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे! । 'वामं ददात्वर्यमा' । यदर्यम्णो 'वामं' "वननीयम्" इष्टम्, आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं 'ददातु' । किञ्च; 'वामं पूषा' ददातु । 'वामं भगः' ददातु । 'वामं देवः करूळती' ददात्वित्येतदेवानुवर्त्तते । 'करूळती'—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, "तत्" एतत् विचार्यते—"कः करूळती?"—इति । "भगः पुरस्तात्" 'करूळती'-शब्दस्य । "तस्य" एवायम् "अन्वादेशः" सन्निधानसामर्थ्यात् ।—"इत्येकम्" आचार्यमतम् । "पूषा—इति अपरम्" ।

---

* "रथयुर्वस्वयुरिन्द्र इत्यपि" ङ, च ।

† ऋ० सं० ३, ६, २२, ४ ।

किङ्कारणम्? "सः" हि पूषा "अदन्तकः"। आह,—कुत एतत्? इति उच्यते,—"अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्"। (प्राशित्र-भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—"तत् पूष्णे पर्य्यजहुः, तत् पूषा प्राश्नात्, तस्य दतो निर्जघान; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा"—इति †)। यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः करूलती स्यादिति। अकारण मेतत्;—"यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थ मपि तस्य तत्। अर्थतो ह्यसमर्थाना मानन्तर्य्य मकारणम्"—इति न्यायविदः पठन्ति॥ तस्मात् पूषैव 'करूळती'—इत्युच्यते‡, शब्दसारूप्या-दर्थोपपत्तेश्चेति॥

"दनः(१२४)"—इति §, अनवगतम्। "दानमनसः"—इत्यवगमः। "दनो विशं इन्द्र ०——० कुत्साय रन्धीः" ‖। अगस्त्यस्यार्षम्। हे 'इन्द्र!' 'दनः' "दानमनसः" एव एतान् अस्मभ्यं 'विशः' "मनुष्यान्", "कुरु" 'मृध्रवाचः' "मृदुवाचः"। कस्मात् पुनरेव मुच्यते? इतः,—'यत्' यस्मात् त्वम् 'सप्त' सप्ताः, 'पुरः' मेघपुरः, 'शारदीः' शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा; संवत्सरोऽपि हि शरदित्यु-च्यते,—"स जीव शरदः शतम्"—इति ¶ लिङ्गात्। 'शर्म' सुख मिच्छन्

---

* ब्राह्मणग्रन्थे तु इह 'तथेनूनं तदास"—इत्यधिकं दृश्यते।

† श० प० ब्रा० मु० ७२ पृ०। बन्धनीचिह्नान्तर्गतपाठस्तु क-पुस्तके नास्ति।

‡ 'करूलती'—शब्दः प्रातिशाख्यशासनात् संहितापाठे 'करूळती' भवति; इत्थं यत्र यत्र प्रतीकत्वेन गृहीतः, तत्र तत्राप्येव मेव, नान्यत्र।

§ १अा० ४५६ पृ० ५पं०।

‖ दनो विशं इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्त्। ऋणोरपो अनव-द्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः॥"—इति ऋ० सं० १, ४, ९, २।

¶ सा० म० ब्रा० १, ५, १६।

जनानां 'दर्त्' दारयसि । किञ्च; 'अनवद्यार्णाः' अनवद्योदकाः, ताः पुरः 'ऋणोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव एवैष तव लोकाननुगृह्णीतु मित्यभिप्रायः । किञ्च; "यूर्ने वृचम्" । यौतिः स्तुत्यर्थः * । स्तोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' बहुस्तुतिकर्त्रे 'वृचं' धनं † 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एव सुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोतृणा मन्येषाञ्च जनानाम्, तस्माद् ब्रूमोऽस्माक मपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानिति ॥ एव मत्र 'दनः'—इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यक्षराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारस्यास्मद्योगे विभज्योदाहृतः; तथार्थोपपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थं मध्याहृतम् । उत्तरास्त्रयः पादा हेतुभावेन; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्वनामसम्बन्धात् ॥

"शरारुः (१२५)"—इति ‡, अनवगतम् । "संशिशरिषुः"—इत्यवगमः । "अवीरा मिव ०——० दिन्द्र उत्तरः" § । पङ्क्तिः । ऐन्द्री । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवीरा मिव' "अबला मिव" अपरिग्रहा मिव । 'माम् अयं' 'शरारुः' "बालः" मूर्खः "संशिशरिषुः" संशर्त्तु मिच्छन् शरीरं तित्यक्षु रित्यर्थः । 'अभि मन्यते' अभिभविष्याम्येता मित्येव मन्यते; क्षुद्रया बुध्या । नहुषो ऽन्यो वा कश्चित्;

---

* १भा० २२१ पृ० ३ श्व० १४ ख० (२७) ।

† १भा० २२२ पृ० २ श्व० १० ख० (२७) ।

‡ १भा० ४५९ पृ० ७पं० ।

§ "अवीरा मिव मा मयं शरारु रभि मन्यते । उताह मस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १, ४ ।

"नहुषेण हीन्द्राणीमभिभवितु मारब्धासीत्"—इत्याख्यानं श्रूयते *। "उताह मस्मि वीरिणी" अथ च तावदस्मि वीरिण्येव। केन च पुनर्वीरेण वीरिणी? 'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्याहं पत्नी;—'मरुत्सखा' यः 'इन्द्रः' 'विश्वस्माद्' सर्वस्माद् यश्च 'उत्तरः' 'जगतः' उद्यततरः प्रभावेन, स मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मा मभिभवितु मिच्छतीत्यभिप्रायः॥ एव मत्र "शरारुः= संशिशरिषुः", शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥

"इदंयुः(१२९)"—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च। इद मिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते। 'युः'—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगत मेतत् स्यात्। "नानाधियो वसूयवः"—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति। वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—"निगमवशादुत्कर्षं भवति पदम्"; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः॥

"अथापि" 'युः'—इत्येषः, "तद्वदर्थे भाष्यते"। आह,—कि मुदाहरणम्? "वसूयुरिन्द्रः"—इति, वसुमानित्यर्थः। "इन्द्रो अश्रायि ०——० प्रयन्ता" §। सख्यत्व मापन्नस्येन्द्रस्येय मार्षम् ‖।

---

* "वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः, स चेन्द्राणीन्द्रश्चेते त्रयः संहताः संविवादं कृतवन्तः"—इति तत्रैव सूक्तारम्भे सा० भा०।

† १भा० ४५६पृ० १२पं०।

‡ पृ० १५५पृ० ८पं०।

§ "इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः। अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता॥"—इति ऋ० सं० ९,४,११,४।

‖ "अङ्गिरा इन्द्रतुल्यं पुत्र मिच्छन्नभ्यध्यायत्, सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति॥"—इत्यनुक्रमणी।

ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। यः 'इन्द्रः' 'अश्राथि' शृणाति, हिनस्तीत्यर्थः। 'शृध्नुः' शृध्नुविक्रमः, अजिह्मयोधी ; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधीर्वा स्यात्*। क्व पुनः शृणाति? 'निरेके' सङ्ग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् हन्ति। 'पज्रेषु' प्रार्जितायुधेष्वपि पदेषु सङ्ग्रामेषु। किञ्च; 'स्तोमो न' स्तोम इव। यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश इति हि व्यपदेशः ; सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात्†। किञ्च; यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य 'इव यूपः' यः प्रधानः। तस्य किम्? इति,— स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान्। 'गव्युः' गोभिः तद्वान्। 'वसूयुः' अन्नैर्वसुभिः तद्वान्। एवङ्गुणविशिष्टो 'यः इन्द्रः', सः 'रायेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' इष्टे। 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण दातेत्यर्थः‡॥ एव मन्त्र 'वसूयुः'—इत्ययं यु-शब्दः "तदर्थे"। किङ्कारणम्? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्; परिशेषात् अयं "तदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ २ (३१)॥

किं ते॑ कृण्वन्ति॒ कीक॑टेषु॒ गावो॒ नाशिरं॑ दु॒ह्रे न त॑पन्ति घ॒र्म्मम्। आ नो॑ भर॒ प्रम॑गन्दस्य॒ वेदो॑ नैचाशा॒खं म॑घवन्रन्धया नः। किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

---

* मूले तु "सुध्यः"—इति पाठः। "धीरितिकर्मनाम शोभना धीर्येषाम्"—इति च सायणः।

† ताण्ड्यद्वितीयतृतीयाध्यायौ द्रष्टव्यौ।

‡ "रायः" इति मूलपाठः। "रायः प्रयन्ता, धनस्य दाता; 'इन्द्र इत्' इन्द्र एव यजमानानाम्"—इत्याह च सायणः।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव* चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति† च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः पण्डको वा पण्डकः पण्डगः§ प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी इव व्रीडयति|| तस्तम्भे¶ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति (बुन्दो वा**) भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥४ (३२)॥

"कीकटेषु(१२७)"—इति††, अनवगतम्। "किङ्कृताः"—इति शब्दसमाधिः, "किं क्रियाभिः—इति" "वा"। "किं ते कृण्वन्ति०——० रन्धया नः"‡‡। विश्वामित्रस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्।

---

* "किं क्रियाभिरभिप्रेप्सा नैव" क, ख, ग।

† "माङ्गदो मां गमिष्यन्तीति" क, ख, ग।

‡ "प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः" क, ख, ग।

§ "पन्नकः" क, ख। "पन्नगः" ग।

|| "व्रीलयति" क, ख, ग।

¶ "तस्थं" क, ख, ग। वृत्तिसम्मतञ्च।

** नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु।

†† १भा० ४५७पृ० २प०।

‡‡ ऋ० सं० ३, ३, २१, ४।

इन्द्र! याः 'कीकटेषु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तव 'किम्' क मुपकारं कुर्वन्ति? न कञ्चिदपीत्यभिप्रायः। "नाशिरं दुह्रे, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मे तप्यामानेऽङ्गभावं गच्छन्ति; नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः। यत एव मतो ब्रूमः,—"आ हर नः" ताः गाः; वयं तव, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः। किञ्च; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्य माहर; तदपि न क्रियासु "तत्स्थं" विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः। "प्रमदको वा" नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात्। "पण्डको वा" नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात्। तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यञ्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति; तस्मात् तावप्युपद्येते। "नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः"। यदेतेषा मन्यतमस्य नीचशाखाप्रसूतस्य नीचवंशप्रसूतस्य हीनतुल्यस्य धनम्, तत्*। हे 'मघवन्!' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः॥

एव मत्र 'कीकटाः' "किं कृताः" किं ते कृताः? इत्येव मभिव्याहार मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति; न ते देवपितृमनुष्याणा मुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः। अथ "वा" "किं क्रियाभिः?"—"इति" एवं "प्रेप्साः" ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः।

---

* नीचास्तु शूद्रयोनिषूत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः। * * *। तत्सम्बन्धि धनं नैचाशाखम्॥"—इति अत्रैव सा० भा०।

एतस्माच्छन्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "कीकटाः = अनार्यदेशनिवासिनः" —इत्युपपद्यते * ॥

"मगन्दः = कुसीदी"—इत्युच्यते ; स हि "माम्"—इयात् अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च "आगमिष्यति"—इत्येव मनुचिन्त्य, परेभ्यो धनानि "ददाति"। "तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुसीदिकुलीनः" तद्धितार्थे प्रः, प्रमगन्दः ; 'प्रस्कण्वस्य'—इति † यथा। "प्रमदकः" प्रमादशीलः ;—"अय मेवैको लोकोऽस्ति, न परः"—"इति" एवं "प्रेप्सुः" नास्तिकः। "पण्डकः" तृतीया प्रकृतिः ; स हि "पण्डगः" पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात्। "प्रार्दकः"—इति "वा" स्यात् ; "प्र" प्रकर्षेण ह्यसौ "अर्दयति" अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन गच्छति "आण्डौ"। कस्मात् तौ "आण्डौ"? "आणी इव व्रीडयति" ; तौ ह्यसौ पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः "आणी इव व्रीड़यति" सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

"बुन्दः(१२८)"—इति §, अनवगतम्। "इषुर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा"—इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (३२) ॥

---

* कीकटो मगधः। तथाहि—"कीकटेषु गया पुण्या, पुण्यं राजगृहं वनम्। च्यवनस्याश्रमः पुण्यो, पुण्या नदी पुनःपुना ॥"—इति शब्दकल्पद्रुमधृतं वायुपुराणवचनम्।

† प्रस्कण्वः = काण्वः ऋ० सं० १. ४४—५० ; ८. ४९; ९. ९५।

‡ "शाखाः शक्नोतेः"—इत्यादि भाष्य मयाख्यात मेव खिलम्।

§ १मा० ४५७ पृ० ९पं०।

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ॥
उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा ॥
तुविक्षं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय† उभौ ते बाहू (रण्यौ ‡) रमणीयौ साङ्ग्राम्यौ वर्दुपे§ अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ (शब्दपातिनौ दूरपातिनौ ||) वा मर्म्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ (शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ ¶)वा ॥ ५ (३३)॥

"तुविक्षं ते ०——० ऋदूवृधा"—इति**। "निराविध्य ०——०खाततम्"—इति"†† च। कुरुस्तुतेरार्षमेतद्द्वयम्। ऐन्द्री। सतोबृहती पूर्वा; गायत्र्युत्तरा। हे इन्द्र! 'तुविक्षं' "बहुविक्षेपम्" बहूनां विक्षेपाणां——,'सुकृतं' शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते तम्; अथ वा शोभनं कृतम्, 'सूमयं' च सुखकरं सुहृदाम्। किम्पुनस्तत्? 'धनुः'। किञ्च; "साधुर्बुन्दो हिरण्ययः" 'साधयिता' स्तोमानां शत्रुसङ्घातानां वा 'बुन्दः' इषुः "हिरण्ययः" हिरण्यविकृत इत्यर्थः। किञ्च; 'उभा ते बाहू' उभावपि ते बाहू, 'रण्या'

* "बहुविक्षं" क, ख, ग।
† "हिरण्मय" क, ख, ग।
‡ नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।
§ "साङ्ग्राम्यावृदूपे" क, ख ग।
||,¶ नेमौ पाठौ दृश्येते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
** ऋ० सं० ६, ५, २०, ६।
†† ऋ० सं० ६, ५, २०, १।

"रमणीयौ" ख्यातौ पीनौ च, अथ वा "संक्राम्यौ" रणयोग्यौ, 'सुसंस्कृतौ' समलङ्कृतौ, 'ऋदूपे' "अर्दनपातिनौ" अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः। 'ऋदूवृधा' ऋदिति मर्मोच्यते, तत्र यौ विध्येते तौ ऋदूवृधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः। भाष्य मत्र न सम्यगिव लक्ष्यते; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्यः, ततो योज्यम् *। एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् "बुन्दः = इषुः" ॥ ५ (३२) ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व मोदनम्। इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व मोदन मुदकदानं मेघम्। इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

"निराविध्य०——० स्वाततम्" †। 'पक्वम्' बहूनां मेघानां मध्ये यः पक्वो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, 'इन्द्रः' 'निरविध्यत्'। विद्धा च तावत् 'आ धारयत्' यावन्निरुदकः संवृत्त इति। कथं निरविध्यत्? इति,—'बुन्दं' 'स्वाततम्' स्वाकृष्ट माकर्णीकृत्वा। एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् "इषुः = बुन्दः"—इत्युपपद्यते ॥

"वृन्दम्(१२९)"—इति ‡, एतत् पदम् "बुन्देन" एव "व्याख्यातम्"; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे ॥

---

* "एषा निरुक्त एक मपि पदं विहाय यास्केन व्याख्याता। तदेव लिख्यते ॥"—इति सा० भा०।

† ऋ० सं० ६, ५, २०, १।

‡ १भा० ४५७ पृ० ९पं०।

"वृन्दारकश्च" 'वृन्देन' एव "व्याख्यातः"। हस्ती वृन्दारकः प्रकरणवशाद्वान्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अ॒यं यो होता॒ किरु॒ स य॒मस्य॒ क मप्यू॑हे॒ यत्स॑म॒ञ्जन्ति॑ दे॒वाः। अ॒हर॑हर्जायते मा॒सिमा॒स्यथा॑ दे॒वा द॑धिरे हव्य॒वाह॑म्॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमप्यन्न† मभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासेमासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह मुत्थ मूर्खौ।तेईंशोतेवा। महत्तदुत्थं स्थवि॑रं॒ तदा॑सी॒-दित्यपि निगमो भवत्यृबीस मपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं ‡ गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

"किः(१२०)"—इति §, अनवगतम्। "कर्त्ता"—इत्यवगमः। "अ॒यं यो होता॒०——० हव्य॒वाह॑म्"॥। ऋचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तम्¶, तत्रेयं विश्वेदेवाना मार्षम्। आग्नेय्यौ।

---

* अम० को० १, १, ९; ३, १, ११२; ३, ३, १६। "वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु"—इति मेदिनी।

† "क मप्यूहेऽन्न" ङ, च।

‡ "मनन्तर्हितभासं" क, ख, ग।

§ १भा० ४५७ पृ० १९ पं०।

|| ऋ० सं० ८, १, १२, २।

¶ अत्राह सायणः,—"सूक्तत्रयोक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणम्। 'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्, ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वावस्य आर्त्तिमा रिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत् तं देवाः प्रैष मैच्छन्नित्यादि (तै० सं० २. ६. ६.)।

'यः अयम्' अग्निः, 'होता' आह्वाता देवानां पृथिवीस्थानः। किं तस्य? इति—'किः उ सः' 'यमस्य' भगवत आदित्यस्य ; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते। तदुक्तम्,—"एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त इति *। "यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे (ऋ० सं० ८,७,२३,१.)"—इत्यस्या मृचि यमल मादित्यस्य वक्ष्यति †। किञ्च ; 'कम् अपि ऊहे' "क मप्यन्नम् अभिवहति"। "कम्"—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय मेवाभिवहति। कतमत्? 'यत्' एतत् हविर्लक्षणं 'समञ्जन्ति' "समश्नुवन्ति" 'देवाः'। अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः। किञ्च ; अय मेव 'अहरहः' अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्बोध्यमानो महान् 'जायते'। 'मासिमासि' जायते पितृयज्ञेषु, "अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे" च दर्शपूर्णमासेषु च। यस्मादेवङ्गुणविशिष्टो ऽय मग्निः, 'अथ' एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे 'देवाः' 'दधिरे' "निदधिरे" 'हव्यवाहम्' हविषां वोढार मित्यर्थः। एव मत्र शब्दसारूप्याद् 'यमस्य'-इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् 'किः'-इत्यस्य "कर्त्ता"-इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"उल्बम्(१२१)"—इति §, अनगतम्। 'जरायु'—इत्यवगमः। "ऊर्णोतेः"—इति धातुनिर्द्देशः। 'ऊर्णम्'—इति स्यात्। "वृणोतेर्वा" स्यात् ; तेन हि गर्भ आवृतो भवति। "महत्तदुल्वं ०——० स्तन्वो

---

* "अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्, तस्य यद्रेतसः प्रथम मुद्दीप्यत, तदसावादित्यो-ऽभवत्"—इति च ऐ० ब्रा० ३, ३, १०।

† प० दै० का० ११, ३, ८।

‡ १भा० ४७९ पृ० (१४) द्रष्टव्यम्।

§ १भा० ४५८ पृ० ३पं०।

देव एकः" *। 'महत्' परिमाणतः, 'तत्' 'उल्बं' जरायु 'आसीत्', 'स्थविरं' चिरन्तनञ्च तदासीत्। येन त्वम् 'आवेष्टितः' आवृतः, हे भगवन्! अग्ने! 'प्रविवेशिथ' प्रविष्टवानसि 'पूर्वम्' आदिसर्गे 'अपः'। किञ्च; 'विश्वाः' सर्वा तन्वः तव, हे 'जातवेदः!' 'बहुधा' अनेकेषु अभिधानेषु वर्त्तमानाः अपश्यत् 'एकः देवः' प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः तव तनूना मन्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः॥ एवं मत्र 'जरायु' 'उल्ब'-शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्युपपद्यते॥

"ऋबीसम्(१२१)"—इति †, अनवगतम्। "अपगतभासम्"—इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः। 'पृथिवी'—अभिधेया; सा हि कृष्ण-च्छाया ‡। तस्मादपगतभास मित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते॥ ७ (३५)॥

हिमेनाग्निं घ्रंस मवारयेथां पितुमती मूर्ज्ज मस्मा अधत्तम्। ऋबीसे अत्रि मश्विनावनीत मुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्रंस मह-र्वारयेथा मन्नवतीं चास्मा § ऊर्ज्ज मधत्त मग्नये योऽय मृबीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु त मुन्नि-न्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाद्गुणश्च यद्दृष्ट

* "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः। विश्वा अपश्यद् बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः॥"—इति ऋ० सं० ८, १, १०, १।
† १भा० ४५८ ० ७पं०।
‡ "कृष्णच्छाया" क। "ऋबीसे = अपगतप्रकाशे, पीडायन्त्रगृहे"—सा०भा०।
§ "त्वास्मा" ग।

ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैनौ* स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६. ६.

"हिमेनाग्निं ०——० सर्वगणं स्वस्ति"†। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ! 'हिमेन' "उदकेन" अतिप्रवृद्धं "ग्रीष्मान्ते", 'अग्निम्', 'घ्रंसम्' "अह्नः"-लक्षणम्, इमांल्लोकान् दिधक्षन्त मिव, युवाम् 'अवारयेथाम्'। वारयित्वा च 'पितुमतीम्' "अन्नवतीम्" पुरोडाशाद्यन्नसहिताम्, 'ऊर्जम्' आज्यलक्षणाम्, युवाम् 'अधत्तम्' 'अस्मै' अग्नये हविर्भाजे; वर्षानुग्रहपूर्विकया ओषधिनिष्पत्त्या। किञ्च; "ऋबीसे अत्रि मश्विनावनीतम्" युवा मेव हे 'अश्विनौ!' "योऽयम्" 'ऋबीसे' "पृथिव्याम्" अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु उपनिहितानि तिन्दुकादीनि पच्यन्ते, य मवेक्ष्योक्तम्,—"ऋबीसपक्वं नाश्नीयात्" इति। 'तम् उत् निन्यथुः' युवाम्, ओषध्याद्यन्तर्वर्त्तिन मोषध्यादिरूपेणैव। 'सर्वगणं' "सर्वनामानम्" अग्निरेव ह्यय मनेनौषध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः सर्वोत्पत्तिदर्शनात्‡। कम्पुनरर्थं पुरोधाय उन्निन्यथुः? इति,—

---

* "तेनैनौ" क, ख, ग।

† ऋ० सं० १, ८, ९, २।

‡ "अग्निर्वै देवयोनिः, सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्मशरीर ऊर्द्ध्वः स्वर्गंलोक मेष्यतीति"—इति, "अग्निः सर्वा देवताः"—इति च ऐ० ब्रा० २, १, ३।

'स्वस्ति' स्वस्त्ययनायास्य जगतः; श्रोषध्याद्यभावेन हि सर्वं मेव जगदभङ्क्ष्यत ॥ एव मत्र 'ऋबीस'-शब्देन "पृथिवी"—इत्युच्यते ॥

"गणः, गणनात्"; स हि गण्यते बहुसंयोगात्। "गुणश्च" गुणोऽपि गणनादेव; असावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुणः इति। निगमप्रसक्त मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थ माह,—"यद् वृष्ट श्रोषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्" सोऽश्विनोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम्। "तेन" माहाभाग्यलक्षणेन रूपेण "एतौ" अश्विनौ मन्त्रदृक् "स्तौति" * ॥ ८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †)
षष्ठः पादः ॥ ६,६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य-भगवद्दुर्गस्य कृतौ
ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ
एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः ‡) समाप्तः ॥ ६ ॥

---

* "अत्रेद माख्यानम्।—अत्रि ऋषि मसुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुषाग्निनाबाधिषत। तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावग्निं मुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडायन्त्रगृहादविकलेन्द्रियवर्गं ऋषिं निरगमयता मिति॥"—इति लघ्वेव ऋ० भा०।

†, ‡ २भा० १४६पृ० "¶" द्रष्टव्यम्।

(त्वमग्नेऽस्वात्तृणउद्वृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारूरह-
मस्मेतेश्रायन्तइवाश्र्वंहिसोमानमिन्द्रासोमाद्धग्णुघतां-
श्रध्वरेऽस्तिहिवोऽस्वर्त्तेप्रवोच्छास्टप्रस्तुञ्जेतुञ्जेये। श्रस्मा-
श्रस्माइदुतन्नस्तुरीपंहिनोतामचोमात्वानपापासोयवं-
वृकेणजीवान्नोवतोधेनुंनोऽरायिकाणेवामंवामं किन्तेतु-
विक्षन्तेनिराविध्यदयंयोहिमेनाग्निं षट्त्रिंशत्॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणो-
द्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि॥ †)

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्द्धः समाप्तः ‡ ॥

---

* २भा० १४६ पृ० "**" द्रष्टव्यम्।

† एषोक्तिश्च वृत्तिकृतोऽस्य दुर्गाचार्यस्यैव, परमध्यायसमाप्तिसूचकमितीत्यादि-
वाक्यादनन्तरमस्ति क-ग-घ-पुस्तकेषु; ख-पुस्तके तु दैवत-व्याख्यारम्भोपक्रमे; स एव
सम्यगित्यस्माकम्।

‡ क-ख-पुस्तकयोरेवैष [illegible] दृश्यते, अन्यत्र (ग-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किमपि।

(इति पूर्वषट्कम्)

		Rs.	As.
	Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
	Mu'áṣir-i-'Álamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
	Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	10
	Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	2	0
	Suyúṭy's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
	Ṭabaqát-i-Náṣirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
	Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
	Táríkh-i-Fírúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
	Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
	Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
	Zafarnamah, Fasc. I.	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

		Rs.	As.
1.	Asiatic Researches. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs.	80	0
	Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2.	Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3.	Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
	N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4.	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	5	0
5.	General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
6.	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A S. B., 1868)	2	0
7.	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
8.	Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	4	0
9.	A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
10.	Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
	Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	4	0
11.	Anis-ul-Musharrihi	3	0
12.	Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
13.	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
14.	Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
15.	Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
16.	Iṣṭiláhát-uṣ-Ṣúfíyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
17.	Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
18.	Jawámi-ul-'ilm ir-riyáẓí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
19.	Khizánat-ul-'ilm	4	0
20.	Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	[illegible]	0
21.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0
22.	Puráṇa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
23.	Sharaya-ool-Islám	4	0
24.	Tibetan Dictionary	10	0
25.	Ditto Grammar	8	0
26.	Vuttodaya, editedby Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0

	Rs.	As.
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each ..	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0

Title	Rs.	As.
Nárada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	0	10
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V	2	8
Pariśishṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Pingala Chhandaḥ Sútra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Prithiráj Rásau, (Hindí) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prákṛita Lakshaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parásara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
S'rauta Sútra of Ápastamba, (Sans.) Fasc. I—X @ /10/ each ..	6	4
Ditto Áśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto S'ánkháyana Fasc. I. (Sans.)	0	10
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	23	2
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Sánkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Súrya Siddhánta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
S'ankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sánkhya Pravachana Bháshya, (English) Fasc. III	0	10
Sánkhya Sára, (Sans.) Fasc. I	0	10
Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each	2	0
Taittiríya Áraṇya Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /10/ each	20	10
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetáśvatara Kena Íśá Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Tattva Chintámaṇi, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each	1	4
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Váyu Puráṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/ each Fasc	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sútra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

Title	Rs.	As.
'Álamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Áín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/4 each ..	37	8
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Ṭúsí, or, Ṭúsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futúḥ-ul-Shám Waqidí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azádí, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I ..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Iqbálnámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Iṣabáh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	27	12
Maghází of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawáríkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	6
Muntakhab-ul-Tawáríkh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each ..	2	0

(Turn over.)